

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Dört Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

sayı
60
2018

Olaylar ve Yorumlar

Alev KILIÇ

Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadelede
Kâzım Karabekir Komutasındaki Türk Ordusunun
Türkiye Cumhuriyeti Doğu Sınırlarının Çizilmesi ve
Kafkas Cumhuriyetleriyle Barışın Tesisi Yolunda Katkıları

Ali Bilge CANKOREL

Sir Mark Sykes'ın I. Dünya Savaşı Sonrası
Haritalarında Osmanlı Devleti ve Yakındoğu Sınırları

Kemal ÇİÇEK

Batum Konferansı ve Antlaşmalarında Ermeniler ve
İlk Ermenistan Cumhuriyeti'nin İlanı (1918)

Enis ŞAHİN

Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Maurice Bompard'ın
Balkan Savaşları Döneminde, Şark Vilayetlerinde
Ermeni Hareketleri ve Islahât Meselesine İlişkin Bir Raporu

Salih TUNÇ

Ermeni Meselesinde Batılıların ve Batılı Misyonerlerin Etkisi

Ali Ulvi ÖZBEY

ÇEVİRİ

Kardeşler Değil, Tampon Bölgeler: Birinci Dünya Savaşında
Genç Türk Yönetiminin Askeri Politikası ve Pantürkizm Efsanesi

Michael A. REYNOLDS

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Dört Aylık, Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi
2018, Sayı 60

YAYIN SAHİBİ
Hazel ÇAĞAN ELBİR

EDİTÖR
Alev KILIÇ

MİSAFİR EDİTÖR
Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
Aslan Yavuz ŞİR

YAZI KURULU
Alfabetik Sıra İle

Prof. Dr. Seçil KARAL AKGÜN	Dr. Erdal İLTER (Tarihçi)
Yiğit ALPOGAN (E. Büyükelçi)	Prof. Dr. Nurşen MAZICI (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin BAĞCI (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)	Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR (Siyaset Bilimci)
Prof. Dr. Nedret KURAN BURÇOĞLU (Boğaziçi Üniversitesi)	Prof. Dr. Hüseyin PAZARCI
Prof. Dr. Sadi ÇAYCI (Başkent Üniversitesi)	Prof. Dr. Mehmet SARAY
Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK	Dr. Bilal N. ŞİMŞİR (E. Büyükelçi)
Dr. Şükrü ELEKDAĞ (E. Büyükelçi)	Dr. Pulat TACAR (E. Büyükelçi)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi)	Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN (Gazi Üniversitesi)

DANIŞMA KURULU
Alfabetik Sıra İle

Çınar ALDEMİR (E. Büyükelçi)	Prof. Dr. Justin MCCARTHY (Louisville Üniversitesi)
Ertuğrul APAKAN (E. Büyükelçi)	Dr. Ayten MUSTAFAYEVA (Azerbaycan İlimler Akademisi, İnsan Hakları Enstitüsü)
Prof. Dr. Edward ERICKSON (Tarihçi)	Jeremy SALT
Prof. Dr. Michael M. GUNTER (Tarihçi)	Prof. Dr. Norman STONE
Prof. Dr. Enver KONUKÇU	Prof. Dr. Ömer TURAN (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Jean-Louis MATTEI (Tarihçi)	Prof. Dr. Hakan YAVUZ (Utah Üniversitesi)

Ermeni Araştırmaları yılda üç kez yayımlanır. Yerel Süreli Yayın.

Ermeni Araştırmaları hakemli bir dergidir. Ermeni Araştırmaları dergisi TÜBİTAK ULAKBİM tarafından taranmaktadır. Gönderilen yazılar ilk olarak yazı kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmaları ile tanınmış üç ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayımlanır ya da yayımlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre ile tutulur.

İmtiyaz Sahibi
AVRASYA BİR VAKFI (1993)

Yayın İdare Merkezi
Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. Şti.
Abidin Daver Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26

www.avim.org.tr

Baskı Tarihi: 31 Ağustos 2018

ISSN: 1303-068X

Sayfa Düzeni
Ruhi ALAGÖZ

Baskı:
Özyurt Matbaacılık
Büyük San. 1. Cad. Süzgün Sok. No: 7 İskitler / ANKARA
Tel: +90 312 384 15 36 **Belgegeçer:** +90 312 384 15 37

Abone Sorumlusu
Hülya ÖNALP
Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. Şti.
Süleyman Nazif Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26
E-posta: terazi yayincilik@gmail.com

Yurtiçi Abone Ücreti: 45 TL
Yurtdışı Abone Ücreti: 30 €

Aşağıdaki banka/posta çeki hesap numaralarına ödeme yapabilirsiniz:
Terazi Yayıncılık, Garanti Bankası-Çankaya/ANKARA Şubesi 181/6296007
Posta Çeki Hesabı: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221
IBAN No: TR960006200018100006296007

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayımlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Yazı işleri müdürünü, yayın sahibini veya editörünü bağlamaz.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

İÇİNDEKİLER (CONTENTS)

	Sayfa
Yazarlar ..... (Contributors)	5
Editörün Notu ..... (Editorial Note)	9
ARAŞTIRMA MAKALELERİ ..... (RESEARCHES ARTICLES)	11
Olaylar ve Yorumlar ..... (Facts and Comments)	11
Alev KILIÇ	
Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadelede Kâzım Karabekir Komutasındaki Türk Ordusunun Türkiye Cumhuriyeti Doğu Sınırlarının Çizilmesi ve Kafkas Cumhuriyetleriyle Barışın Tesisi Yolunda Katkıları ..... (Contributions of the Turkish Eastern Army Under General Kazım Karabekir's Command to the Delimitation of Turkey's Eastern Borders and Peace-Making with the Caucasian Republics at World War-I and Turkish National Resistance)	25
Ali Bilge CANKOREL	
Sir Mark Sykes'ın I. Dünya Savaşı Sonrası Haritalarında Osmanlı Devleti ve Yakınoğu Sınırları ..... (Post-War Projections of Sir Mark Sykes About Ottoman Frontiers in the Near East)	73
Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK	
Batum Konferansı ve Antlaşmalarında Ermeniler ve İlk Ermenistan Cumhuriyeti'nin İlanı (1918) ..... (Armenians and the Establishment of the Republic of Armenia in the Conference and the Treaties of Batoum (1918))	101
Prof. Dr. Enis ŞAHİN	
Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Maurice Bompard'ın Balkan Savaşları Döneminde, Şark Vilayetlerinde Ermeni Hareketleri ve İslahât Meselesine İlişkin Bir Raporu ..... (A Report by Maurice Bompard, France's Ambassador to Istanbul, on the Armenian Actions and the Issue of Reform at the Eastern Provinces During the Balkan Wars)	145
Doç. Dr. Salih TUNÇ	

Ermeni Meselesinde Batılıların ve Batılı Misyonerlerin Etkisi.....	175
<i>(Influence of the West and the Western Missionaries on the Armenian Question)</i>	
Dr. Öğr. Üyesi Ali Ulvi ÖZBEY	
ÇEVİRİ	203
Kardeşler Değil, Tampon Bölgeler: Birinci Dünya Savaşında Genç Türk Yönetiminin Askeri Politikası ve Pantürkizm Efsanesi	203
Prof. Dr. Michael A. REYNOLDS	
YAZIM KURALLARI	244
<i>(STYLE SHEET)</i>	

Yazarlar

Alev KILIÇ

E. Büyükelçi Alev Kılıç, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinden 1968 yılında mezun olmuştur. 1969 yılında, Dışişleri Bakanlığı'na meslek memuru olarak girmiştir. Yugoslavya Federal Cumhuriyeti Türkiye Büyükelçisi (1996-1998), Avrupa Konseyi Daimi Temsilciliği'nde Daimi Temsilci, Büyükelçi (1998-2002), Ekonomik İşler Müsteşar Yardımcısı, (2002-2004), İsviçre Türkiye Büyükelçisi (2004-2009), Meksika Türkiye Büyükelçisi (2009-2011) görevlerinde bulunmuştur. E. Büyükelçi Alev Kılıç, Dışişleri Bakanlığı'ndan 2011 yılında emekli olmuştur. 2013 yılından bu yana AVİM Başkanıdır.

Ali Bilge CANKOREL

1 1971 Yılında Dışişleri Bakanlığına intisap eden Bilge Cankorel, Merkez teşkilatında Kıbrıs, Deniz Hukuku, Çok Taraflı Ekonomik İlişkiler, Bakan Özel Müşavirliği ve Protokol birimlerinde çeşitli kademelerdeki hizmetlerinin yanı sıra, Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatında Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, Dışişleri Bakanlık Müşavirliği ve Bakan, Başbakan, Cumhurbaşkanı Özel Temsilciliği görevlerinde bulunmuştur. Dış temsilciliklerimizde Ottawa ve Pekin Büyükelçiliklerimizle Birleşmiş Milletler Cenevre Daimi Temsilciliğimizde Başkatipli, Müsteşar, Elçi-Müsteşar görevlerini takiben Afganistan ve Ukrayna nezdinde Türkiye Büyükelçisi olarak hizmetini sürdürmüş, yine Büyükelçi sıfatıyla Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı AGİT'in Azerbaycan Temsilciliğini yapmış, 2011 Yılında emekli olmuştur. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi ve Boğaziçi Üniversitesinde çeşitli tarihlerde misafir öğretim görevlisi olarak dersler de veren Büyükelçi Bilge Cankorel, Bir Dönem Biterken, Bir Diplomatin Seyir Defteri (2014) ve Afghanistan and Beyond, Diplomacy under Siege (2017) kitaplarının ve uluslararası ilişkiler konularında çok sayıda makalenin yazarıdır.

Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK

24 Mart 1965 tarihinde Kastamonu’da doğdu. Orta Öğrenimini Ankara Keçiören Lisesi’nde tamamladı. 1985 yılında Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Tarih-Coğrafya Öğretmenliği Bölümünü bitirdikten sonra, aynı yıl DTCF’nde yüksek lisansa başladı. Şubat 1986’da Milli Eğitim Bakanlığı’nın Yurtdışı Yüksek Lisans Doktora Bursunu kazanarak İngiltere’ye gitti. Cambridge Center for Languages’te dil eğitimi gördü. 1989 yılında Birmingham Üniversitesi’nde Center for Ottoman & Modern Greek Studies Bölümünde “Tahrir Defterleri As a Source for History” adlı teziyle Yüksek Lisans, 1992 yılında da aynı üniversiteden “Zimmis (nonMuslims) of Cyprus in the Sharia Courts” adlı teziyle doktorasını aldı. 1993 yılında KTÜ. Fatih Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü’nde Arş. Gör. Doktor olarak göreve başladı. 1996 yılında Doçent oldu ve KTÜ. Fen-Edebiyat Fakültesine geçti. 2002 yılında Profesör oldu. 2002-2011 arasında Türk Tarih Kurumu-Ermeni Araştırmaları Masası’nda görev yaptı. Bu esnada Erlangen, Londra, Roma, Talin, Oslo, CEU (Budapeşte), Moskova gibi yaklaşık 50 ülkede üniversite ve kültür merkezlerinde Ermeni konusunda seri konferanslar verdi. 2003-2008 yılları arasında TTK tarafından Amerika’da National Archives ve Library of Congress’de araştırmalar yapmak üzere görevlendirildi. 2011-2016 yılları arasında İpek Üniversitesi’nde çalıştı. 2016 yılında Erasmus programı çerçevesinde Alicante Üniversitesinde (İspanya) misafir öğretim üyesi olarak lisans ve yüksek lisans dersleri verdi. 2016 yılından itibaren Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Tarih Enstitüsü Başkanı olarak çalışmaya başladı. Prof. Kemal Çiçek’in eserleri arasında Pax Ottomana: Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç, (Haarlem-Ankara, 2001); Ermeniler Sürgün ve Göç (Yusuf Halaçoğlu ve diğerleri ile birlikte, (Türk Tarih Kurumu, 2005); Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917 (Türk Tarih Kurumu, 2005), The Great War and the Forced Migration of Armenians, Athol, Belfast, 2011); Ermeni Sorununda Tehcir ve Ötesi (Astana Yay, 2015), Osmanlı Mazi Değildir, (Astana Yay. Ankara 2018) adlı eserleri sayılabilir. Prof. Çiçek yurtdışında ve yurtçinde 70 kadar İngilizce, Türkçe ve Rusça akademik makale yayınladı.

Prof. Dr. Enis ŞAHİN

2 Ocak 1968’de Trabzon’da doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini aynı vilayette tamamladıktan sonra, 1985 yılında Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nde yüksek öğrenimine başladı. Tarih bölümünü Haziran 1989’da birincilikle bitirdi. Aynı yıl Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde yüksek lisansa başladı. Aynı üniversitenin Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü’nde araştırma görevlisi oldu. 1991 yılında “İstanbul Basınında Vilâyât-ı Şarkiye Meselesi” adlı master teziyle yüksek lisansını, 1996 yılında da “Türkiye ve Maveraya-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)” adlı çalışmayla doktorasını tamamladı. Lisansüstü çalışmalarının her ikisini de, Prof. Dr. Dursun Ali Akbulut’un danışmanlığında tamamladı. 2 Ağustos 1996’da Sakarya Üniversitesi’ne öğretim üyesi olarak atandı. 10 Nisan 2006’da doçentlik sınavında başarılı oldu ve Temmuz 2011’de de yine aynı Üniversitede profesörlüğe yükseltildi. Ağustos 2009-Ağustos 2014 tarihleri arasında Türk Tarih Kurumu bünyesindeki Ermeni Masası’nda çalıştı. Yazar halen Sakarya Üniversitesi’nde öğretim üyesi olarak çalışmaya devam etmekte ve Cumhuriyet Tarihi’nin çeşitli evrelerine ait lisans ve lisansüstü seviyede dersler vermektedir. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Türk İnkılâbı Tarihi, Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi, Eski Türkçe Metinler – Belgeler (Osmanlıca), I. ve II. Dünya Savaşları Tarihi, Kafkasya Tarihi ve Türkiye ve Kafkasya İlişkileri Tarihi, Ermeni Meselesi ve Tarih Boyunca Türk – Ermeni İlişkileri ise ilgi ve çalışma alanlarını oluşturmakta olup, yüzün üzerindeki makale, bildiri ve kitaplarının büyük bir kısmı bu konulara dairdir.

Doç. Dr. Salih TUNÇ

Antalya’nın Elmalı İlçesi’ne bağlı Akçay Nahiyesi’nde doğan Salih TUNÇ, Antalya Lisesi’ni müteakiben 1989 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nden mezun oldu. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü’nde “Millî Mücadele’de İç İsyenlar” başlıklı teziyle 1992’de yüksek lisansını ve 1999 yılında da merhum Prof. Dr. Ali İhsan GENCER’in danışmanlığında hazırlanan “İşgal Döneminde İstanbul Basını (1918-1922)” başlıklı teziyle de doktorasını tamamlamıştır. Bir süre öğretmenlik görevinden sonra Mart 1993’ten itibaren Akdeniz Üniversitesi’nde okutmanlık görevinden başlayarak çeşitli akademik kadrolarda görev yapmıştır. 2003-2005 yılları arasında Strasbourg Üniversitesi Departement d’Etudes Turques’te Prof. Dr. Paul Dumont’un danışmanlığında Jön Türkler ve İttihat ve Terakki (1908-1918) üzerine Doktora sonrası çalışmalarında bulunmuştur. 2013 yılında Yeni ve Yakınçağ Tarihi alanında Doçent olan Salih Tunç, 2016 yılında Tubitak 2219 projesi çerçevesinde Fransa’da Strasbourg Üniversitesi Departement d’Etudes Turques’te davetli araştırmacı olarak bulunarak, Fransız Dışişleri Bakanlığı’nın, Paris / La Courneuve ile Nantes şehrindeki birimlerinde ve aynı zamanda askerî arşiv olan Château Vincennes’de alanında arşiv çalışmalarında bulunmuştur. Akademik çalışmaları ağırlıklı olarak II. Meşrutiyet, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki ile ilgili olmakla birlikte, Mütareke ve İşgal Dönemi üzerine de çalışmaları bulunan Salih Tunç, halen Antalya Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde görev yapmaktadır.

Dr. Öğr. Üyesi Ali Ulvi ÖZBEY

O 1.03.1983 yılında Van'da doğmuştur. İlk, orta ve lise öğrenimini Van'da tamamlamış, 2004 yılında başladığı lisans eğitimini 2008 yılında Erciyes Üniversitesi'nde, 2015 yılında başladığı yüksek lisans eğitimini Dicle Üniversitesi'nde ve 2018 yılında Marmara Üniversitesi'nde doktora eğitimini tamamlamıştır. Bingöl Üniversitesi'nde sosyoloji bölümünde doktor öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Akademik seviyede İngilizce ve Korece bilmektedir. Evli ve üç çocuk babasıdır.

Dergimizin 60ncı sayısında Güney Kafkasya'nın üç ülkesi, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın bundan yüzyıl önce, 1918 yılında, ancak iki yıl ömürlü olsa da, ilk kez bağımsızlıklarını kazanışlarının yüzüncü yılına odaklanan çalışmalara ağırlık verdik.

Her sayıda yer aldığı üzere, Olaylar ve Yorumlar bölümünde, Mayıs, Haziran, Temmuz ve ağustos ayının ilk yarısına kadar olan dönemde Ermenistan'da iç gelişmeleri ve dış ilişkilerini, Türkiye ile ilgili gelişmeleri kronolojik bir çerçevede izliyor ve yorumluyoruz. Ermenistan'ın yeni yönetiminin yaklaşık ilk yüz günlük icraatını kapsayan bu dönem ilginç ipuçları vermektedir.

Ali Bilge Cankorel, Azerbaycan'da görev yapmış olmanın yanı sıra, Karabekir ailesinin damadı olmasının sağladığı müstesna birikimini de yansıtan “**Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadelede Kâzım Karabekir Komutasındaki Türk Ordusunun Türkiye Cumhuriyeti Doğu Sınırlarının Çizilmesi ve Kafkas Cumhuriyetleriyle Barışın Tesisi Yolunda Katkıları**” başlıklı makalesinde Millî Mücadele hareketinin Mustafa Kemal önderliğinde başlatıldığı Erzurum Kongresinin İstanbul Hükûmetine ve İşgal Güçlerine karşı başarıyla sonuçlanmasını sağlayan Karabekir Paşa komutasındaki Şark Cephesinin Kurtuluş Savaşımızdaki özel yeri incelenmektedir. Cankorel makalesinde halkın gönlünde “Şark Fatihi” unvanını kazanan Kazım Karabekir'in İşgal güçlerine kaybedilen toprakların Rusya ve Ermenistan'dan geri alınarak bu ülkelerle Gümrü ve Kars Barış Antlaşmalarını imzalamasıyla sonuçlanan zaferlerini ve bu zaferlerin Milli Mücadele'ye katkılarını ortaya koymaktadır.

Kemal Çiçek tarafından hazırlanan “**Sir Mark Sykes'in I. Dünya Savaşı Sonrası Haritalarında Osmanlı Devleti ve Yakındoğu Sınırları**” başlıklı makalesinde Sykes-Picot anlaşmasının mimarlarından Mark Sykes'in özel arşivinde yer alan notları ışığında, Sykes'in Ortadoğu'yu dizayn planları incelenmektedir. Çiçek makalesinde Sykes'in strateji ve bölge uzmanlığının, İngiltere, Fransa ve Rusya arasında imzalanan Sykes-Picot anlaşması üzerindeki etkilerini değerlendirmekte, böylece ilk kez bir İngiliz diplomatın Kafkasları da kapsayacak şekilde Osmanlı toprakları üzerindeki stratejik düşünce yapısını ortaya koymaktadır.

Enis Şahin'in “**Batum Konferansı ve Antlaşmalarında Ermeniler ve İlk Ermenistan Cumhuriyeti'nin İlanı (1918)**” başlıklı makalesinde Batum konferansı sonrasında Ermenilerin nasıl istemeyerek bağımsızlık ilanında

bulunmak zorunda kaldıklarını ve bunun Türk-Ermeni ilişkileri açısından sonuçlarını ayrıntılı ve analitik bir şekilde incelemektedir.

Salih Tunç “**Fransa’nın İstanbul Büyükelçisi Maurice Bompard’ın Balkan Savaşları Döneminde, Şark Vilayetlerinde Ermeni Hareketleri ve Islahât Meselesine İlişkin Bir Raporu**” başlıklı makalesinde 1909-1913 yılları arasında Fransa’nın 4 yıl İstanbul Büyükelçisi olarak görev yapmış Maurice Bompard’ın 1913 yılında Fransa Dışişleri Bakanlığına sunduğu “Ermeni Sorunu” başlıklı 22 sayfadan oluşan raporu incelenmektedir. Makalede, söz konusu raporun Ermeni olayları konusunda sadece Fransa’nın yaklaşımı değil, diğer Büyük Güçler’in de rolleri hakkında detaylı fikirler bulunduğu ortaya konmaktadır.

Ali Ulvi Özbey’in “**Ermeni Meselesinde Batıların ve Batılı Misyonerlerin Etkisi**” başlıklı makalesi Osmanlı imparatorluğu topraklarında 18. yüzyılda başlayan milliyetçilik akımlarının, Batılı devletlerin ve misyonerlerinin Ermeni toplumu üzerindeki etkisinin tarihsel ve toplumsal yönlerini incelemektedir.

Michael Reynolds’ın “**Kardeşler değil, Tampon Bölgeler: Birinci Dünya Savaşında Genç Türk Yönetiminin Askeri Politikası ve Pantürkizm Efsanesi**” başlıklı çalışması bölgeye ve olaylara farklı bir bakış açısı, tartışılabilir ve sorgulanabilir bir yorum getirmektedir. Yazar, Osmanlı İmparatorluğunun gerileme ve dağılma döneminde, birleştirici yeni bir kimlik arayışına ihtiyaç duyulduğu, pan-islamizm, pan-türkizm ve pan-turanizm kavramlarının ortaya çıktığı görüşünün birçok tarihçi tarafından dile getirildiğini ifade etmekte, bu kavramları Türk-Rus ilişkileri penceresinden ele almakta, özellikle Brest-Litovsk anlaşması ve izleyen döneme yoğunlaşarak, Kafkasya’daki gelişmeleri incelemekte ve dönemin Türk dış politikasının oluşmasının bu üç kavram dışında, esas itibarıyla pragmatik olduğu sonucuna varmaktadır.

İyi okumalar dileği ve saygılarımızla,

Editör

Yayın Geliş Tarihi: 31.05.2018

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Yayına Kabul Tarihi: 29.06.2018

Sayı: 60, Yıl: 2018, Sayfa: 11-24

ISSN: 1303-068X

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):

Kılıç, Alev. "Olaylar ve Yorumlar." Ermeni Araştırmaları, Sayı 60 (2018): 11-24.

Araştırma Makalesi

OLAYLAR VE YORUMLAR

(FACTS AND COMMENTS)

Alev KILIÇ*

Öz: *Bu incelemede, Ermenistan'ın iç ve dış dinamiklerinde ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde Mayıs, Haziran, Temmuz ve ilk yarı Ağustos 2018 aylarındaki gelişmeler ele alınmaktadır. Bu kapsamda Ermenistan'ın yeni Başbakanı ve Bakanlar Kurulu, Hükümetin yolsuzlukla ilgili uygulamaları çerçevesinde eski yönetim ile hesaplaşma girişimleri, yeni yönetimin Rusya ve Batı arasında denge kurmaya yönelik dış politika girişimleri, yeni Başbakanın ve yeni Dışişleri Bakanının Türkiye ile ilişkiler konusunda basın aracılığıyla verdiği mesajlar irdelenmektedir.*

Anahtar Sözcükler: *Nikol Paşinyan, Zohrab Mnatsakanyan, Rusya, Lavrov, Dağlık Karabağ, NATO, AB, Ermenistan, Türkiye*

Abstract: *This article aims to cover developments in the Relations of Turkey and Armenia as well as the internal and international Dynamics of Armenia in May, June, July and first half of August 2018. The newly elected Prime Minister's selection of his cabinet, the new government's resolve to fight wide spread corruption and in this context, reckoning with the previous two administrations, the efforts to establish some balance in its foreign policy vis-a-vis Russia and the West, the messages, through press, to Turkey by the Prime Minister and the Foreign Minister on Turkish-Armenian Relations are the main issues examined in this article.*

Keywords: *Nikol Pashinyan, Zohrab Mnatsakanyan, Russia, Lavrov, Nagorno Karabagh, NATO, European Union, Armenia, Turkey*

* ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5180-2896>

E. Büyükelçi, Avrasya İncelemeleri Merkezi Başkanı, akilic@avim.org.tr

1- Ermenistan'daki iç gelişmeler

Paşinyan, Daşnaksutyun Partisinin de desteği ile 8 Mayıs'ta Parlamentoda Başbakan seçildikten sonra, hızla bakanlar kurulunu oluşturma çalışmasına başlamış ve anayasanın öngördüğü iki haftalık süreden çok önce kabinesini açıklamıştır. Üç Başbakan yardımcısı ve 17 bakandan oluşan Bakanlar Kurulu 21 Mayıs'ta yemin ederek görevine başlamıştır. En genci 28, en yaşlısı 52 yaşında olan Bakanlar Kurulunun listesi aşağıdadır¹:

<i>Ararat Mirzoyan,</i>	<i>Başbakan Birinci Yardımcısı</i>
<i>Tigran Avinyan,</i>	<i>Başbakan Yardımcısı</i>
<i>Mher Grigoryan,</i>	<i>Başbakan Yardımcısı</i>
<i>Zohrab Mnatsakanyan,</i>	<i>Dışişleri Bakanı</i>
<i>Artak Zeynalyan,</i>	<i>Adalet Bakanı</i>
<i>Levon Vahradyan,</i>	<i>Spor ve Gençlik Bakanı</i>
<i>Hrachya Rostomyan,</i>	<i>Acil Durumlar Bakanı</i>
<i>Lilit Makunts,</i>	<i>Kültür Bakanı</i>
<i>Erik Grigoryan,</i>	<i>Çevre Bakanı</i>
<i>Suren Papikyan,</i>	<i>Bölgesel Yönetim ve Kalkınma Bakanı</i>
<i>Mkhitar Hayrapetyan,</i>	<i>Diaspora Bakanı</i>
<i>David Tonoyan,</i>	<i>Savunma Bakanı</i>
<i>Mane Tandilyan,</i>	<i>Çalışma ve Sosyal İşler Bakanı</i>
<i>Arsen Torosyan,</i>	<i>Sağlık Bakanı</i>
<i>Arthur Khachatryan,</i>	<i>Tarım Bakanı</i>
<i>Atom Janjughazyan,</i>	<i>Ekonomi Bakanı</i>
<i>Arthur Grigoryan,</i>	<i>Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı</i>
<i>Artsvik Minasyan,</i>	<i>Ekonomik Kalkınma ve Yatırım Bakanı</i>
<i>Ashot Hakobyan,</i>	<i>Ulaştırma, İletişim ve Bilgi Teknolojileri Bakanı</i>
<i>Arayik Harutyunyan,</i>	<i>Bilim ve Eğitim Bakanı</i>

Bakanlardan ikisi Daşnaksutyun partisindedir. Eski yönetim kabinesinden üç bakana, bakanlıkları değiştirilerek yer verilmiştir.

1918 yılında ilan edilen ve varlığını iki yıl sürdürebilen ilk bağımsız Ermenistan Cumhuriyetinin yüzüncü yıl kutlaması 28 Mayıs günü, başkent Erivan'ın yaklaşık 50 km. batısında bulunan Sardarabad kasabasında, askeri

1 "Structure," *Ermenistan Cumhuriyeti Hükümeti*, Erişim: 25 Temmuz 2018, www.gov.am/en/structure/.

törenle kutlanmıştır². 22-29 Mayıs 1918 tarihlerinde, Baku'nun kurtarılmasına destek veren ve doğuya ilerleyen Osmanlı ordusunun bir müfrezesi Sardarabad'da Ermeni birliklerince durdurulmuş ve Erivan'ın işgali önlenmiş, Ermenistan Cumhuriyetinin kuruluşuna amil olan bir zafer olarak benimsenen bu harekât anısına dikilen bir anıt bağımsızlık kutlamalarının mekânını oluşturmuştur.

1 Haziran'da Dağlık Karabağ'da, Hankendi'de (Stepanakert), işgalden bu yana ilk defa, sokak gösterileri başlamıştır. Göstericiler yönetimi hedef almış ve Ermenistan'da cereyan edenlere benzer şekilde değişim talebinde bulunmuştur. Dağlık Karabağ'ın eski yönetimlerle yakın bağlarının ve duyarlı konumunun bilincinde olan Paşinyan gösterilere kararlı biçimde karşı çıkmış ve itidale davet etmiştir.³ Ermenistan içindeki sorunlarla başa çıkmaya çalışan Paşinyan bir de Karabağ sorununa muhatap kalmamak üzere, Dağlık Karabağ sorununda milliyetçi yaklaşımı benimsemiş ve bu yönde söylemin yanı sıra, kamuoyunu etkileyecek bir adım olarak, askerlik yaşındaki oğlunu, askerlik görevini yapmak üzere Karabağ'a göndermiştir.⁴ Bu adım, doğal olarak, Karabağ'ın Ermenistan işgalinde olduğunun da yeni bir göstergesi olmuştur.

Haziran ve Temmuz aylarında Paşinyan dikkatini içeriye yoğunlaştırmış, eski yönetimle hesaplaşmayı ve itibarsızlaştırmayı ön plana çıkartmıştır. Öncelikle selefi Sarkisyan'ın ve yakın çevresinin yolsuzluk suçlamaları gündeme oturmuştur. 2 Temmuz'da eski Cumhurbaşkanı'nın kardeşi, oğlu ve kızı hakkında yolsuzluk tahkikatı başlatılmış ve gözaltına alınmışlardır.⁵ 4 Temmuz'da eski Cumhurbaşkanı'nın diğer kardeşi ve oğlu 2007 yılında cereyan eden adam yaralama suçu tahkikatı nedeniyle gözaltına alınmıştır.⁶

Bunu izleyen dönemde, eski Cumhurbaşkanı Koçaryan, eski Savunma Bakanı Harutunyan ve eski Genelkurmay başkanı, hali hazır Ortak Güvenlik Anlaşması Örgütü (CSTO) genel sekreteri General Haçaturov aleyhinde soruşturma başlatılmıştır. Suçlamaların temelini 2008 seçimleri sonrası yapılan ve Paşinyan'ın da önde yer aldığı gösterilere askeri güçle müdahale kararı

2 "Armenia Celebrates 100th Anniversary of First Republic," *MassisPost*, 28 Mayıs 2018, <http://massispost.com/2018/05/armenia-celebrates-100th-anniversary-of-first-republic/>.

3 Sisak Gabrielian, "Pashinian Urges End To Protests In Karabakh," *Azatatutyun*, 4 Haziran 2018, www.azatatutyun.am/a/29270933.html.

4 "My son's military service in NK means I won't spare anything to defend my country and people' – Pashinyan says," *168 Hours News and Analyses*, 26 July 2018, <https://en.168.am/2018/07/26/26780.html>

5 "Ex-Armenian President's Relatives Under Investigation For Tax Fraud," *OC Media*, 02 Temmuz 2018, <http://oc-media.org/ex-armenian-presidents-relatives-under-investigation-for-tax-fraud/>

6 "Serzh Sarkisian's Brother, 'Sashik,' Nephew Taken Into Custody," *Asbarez.com*, 04 Temmuz 2018, <http://asbarez.com/173422/serzh-sarkisians-brother-sashik-nephew-taken-into-custody/>

alınması ve bu müdahale sonucu on kişinin hayatını kaybetmesi ve çok sayıda insanın yaralanması oluşturmaktaydı. Adli süreçte Koçaryan 27 Temmuz'da tutuklandı.⁷ Harutunyan'ı ülke dışına kaçırdığı anlaşıldı. Haçaturov da gözaltına alındı ve Ermenistan Dışişleri Bakanlığı CSTO üyesi ülkelere adı geçenin genel sekreterlik görevinin sona erdiği ve yerine yeni bir isim bildirileceği duyurusunda bulundu.

Bu gelişmeler Rusya'da tepki ile karşılandı. Dışişleri Bakanı Lavrov bizzat devreye girerek Ermeni meslekdaşını aradı. Özellikle CSTO Genel Sekreteri

*Rusya Dışişleri
Bakanlığının ve
Lavrov'un Ermenistan'ı
bu şekilde kamuoyu
önünde eleştirmesi ve
yapıcı davranmaya davet
etmesi bir ilk
oluşturmuştur.*

General Haçaturov konusunda Ermenistan'ın, Rusya'nın liderlik ettiği ittifak örgütünün "normal işlevini" tehlikeye attığı uyarısında bulundu. Lavrov ayrıca, Kremlin yanlısı eski üst tabakaya karşı "siyasi hamlelerde" bulunulmamasını istedi.⁸ Rus basınında çıkan haberlerde Lavrov'un "son birkaç gündür cereyan eden olaylar yeni Ermeni yönetiminin eski yöneticilere siyasi nedenlerle takibatta bulunmayacakları beyanları ile de çelişmektedir" dediği, "Erivan'ın bir müttefiki

olan Rusya'nın Ermenistan devletinin istikrarına daima önem verdiğini dolayısıyla orada cereyan edenlerin bizi ilgilendirmesi gerektiğini" ifade ettiği kaydedildi. Lavrov'un beyanlarından iki gün önce de Rusya Dışişleri bakanlığından yapılan açıklamada, General Haçaturov'un görevinden alınması işleminin ve yönteminin Ermenistan Dışişleri Bakanlığının şaşırtaçak derecede "profesyonellikten uzak" olduğunu gösterdiği ifade edilmişti.⁹

Rusya Dışişleri Bakanlığının ve Lavrov'un Ermenistan'ı bu şekilde kamuoyu önünde eleştirmesi ve yapıcı davranmaya davet etmesi bir ilk oluşturmuştur. Bu eleştirilere ilk yanıt Ermenistan Dışişleri Bakanlığı sözcüsünden gelmiş, yürütülen hukuk sürecinin yeni hükümetin hukukun üstünlüğünü sağlama ve yolsuzlukla mücadele çabalarından kaynaklandığı ifade edilmiştir. Sözcü, "bu süreç Ermenistan'ın dış politikası ile bağlantılı değildir ve yanlış yorumlanmamalıdır" demiştir. Ayrıca, "Bu vesileyle, dış politikada Rus-Ermeni ittifak ilişkilerini daha da güçlendirmek, CSTO ve Avrasya Ekonomik Birliği çerçevesinde etkili işbirliğini artırmak önceliklerimizi teyit ederiz" beyanında

7 "Kocharian Arrested," *Asbarez.com*, 27 Temmuz 2018, <http://asbarez.com/174001/kocharian-arrested/>

8 "Lavrov Called Armenian Counterpart Following Russian MFA Complaint of Armenian MFA," *ARMECONOMBANK*, 30 Temmuz 2018, <https://www.iragir.am/en/2018/07/30/68740>.

9 "Source: Moscow Considers Unprofessional Statements Of Yerevan About The Change Of The Csto Secretary General," *Freenews*, 01 Ağustos 2018, <http://freenews-en.tk/2018/08/01/source-moscow-considers-unprofessional-statements-of-yerevan-about-the-change-of-the-csto-secretary-general/>.

bulunmuştur.¹⁰ Paşinyan da basına verdiği bir mülakatta, Ermenistan devriminin devam ettiğini, son süreçlerin hiçbir dış politika yönü bulunmadığını beyanla, “Biz Rusya yanlısı, ABD yanlısı veya Avrupa yanlısı bir politika izlemiyoruz. Biz ulusal çıkarlarımıza dayanan bir politika izliyoruz.” demiştir.

Rusya'nın tepkisi sonuç vermekte gecikmemiştir. General Haçaturov 27 Temmuz'da kefaletle tahliye edilmiş ve hemen ardından Moskova'ya gitmiştir. Koçaryan için Parlamentoda 38 milletvekili serbest bırakılması için kefil olmuş ve daha sonra Temyiz Mahkemesi kararı ile 13 Ağustos'ta serbest bırakılmıştır.¹¹

Bu gelişmelerin Paşinyan'a iktidarının henüz sağlam olmadığını, kaygan bir zeminde bulunduğunu gösterdiğini söylemek mümkündür. Paşinyan'ın karşı hamle tarihi de belli olmuştur. 17 Ağustos'ta, iktidarının yüzüncü günü münasebetiyle, kendisini destekleyenleri bir gösteriye davet etmiştir. Böylece bundan sonra atacağı adımlarda halkın ne ölçüde desteğine sahip olduğu da görülebilecektir.

2- Ermenistan ile İlgili Dış Gelişmeler

Ermenistan'ın yeni Başbakanı Paşinyan ilk resmi dış gezisini Rusya'ya yapmış ve 14 Mayıs'ta Soçi'de Rusya Devlet Başkanı Putin ile görüşmüştür.¹² Bu görüşmede Paşinyan Putin'e iktidarı döneminde Ermenistan'ın Rusya ile ittifak bağlarını koruyacağı sözü vermiştir. Putin de cevaben, Ermenistan'ı “ bölgede en yakın ortakları ve müttefikleri” olarak gördüğünü belirtmiştir.¹³ Paşinyan bu temastan sonra birkaç kez, daha önceleri aksine beyanları olmasına rağmen, Ermenistan'ı Avrasya Ekonomik Birliğinden ve Ortak Güvelik Anlaşması Örgütünden (CSTO) çekmeyeceğini açıklamıştır.

Ermenistan Dışişleri Bakanı Mnatsakanyan da Rusya'ya ilk resmi ziyaretini 7 Haziran'da yapmış ve Moskova'da meslektaşları Lavrov ile görüşmüştür.¹⁴

10 “Armenia Official On Lavrov Statement's Assessments: Ex-Ruling Party Doesn't Objectively Assess Situation,” *News.am*, 02 Ağustos 2018, <https://news.am/eng/news/464687.html>.

11 “Ermenistan'ın İkinci Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan Serbest Bırakıldı,” *Ermeni Haber Ajansı*, 13 Ağustos 2018, <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2018/08/13/Ermenistan-Robert-Koçaryan/134752>.

12 “Putin Meets Pashinian, Hopes Russian-Armenian Ties Remain Strong,” *Azatutyun.com*, 14 Mayıs 2018, <https://www.azatutyun.am/a/29225835.html>.

13 “Putin Meets Pashinian, Hopes Russian-Armenian Ties Remain Strong,” *Azatutyun.com*, 14 Mayıs 2018, <https://www.azatutyun.am/a/29225835.html>.

14 “FMs Zohrab Mnatsakanyan and Sergey Lavrov discuss issues relating to Armenian citizens working in Russia,” *ArmenPress*, 07 Haziran 2018, <https://armenpress.am/eng/news/936577.html>.

Toplantıdan sonra düzenlenen ortak basın toplantısında Lavrov,” ülkelerimizi bağlayan ittifak ilişkileri ruhu içinde güzel, yapıcı ve güvene dayalı müzakerelerde bulunduk” demiştir. Mnatsakanyan da, “Görüşmemizde Ermenistan’ın Rusya ile stratejik ortaklığına verdiğimiz önemin altını çizdim. Bu ortaklığımızı en son 1997 yılında imzaladığımız Dostluk, İşbirliği ve Karşılıklı Yardım Anlaşmasının ilkeleri doğrultusunda sürdürmeyi öngörüyoruz. İlişkilerimizin yoğunluğu ve derinliği işbirliğini gerçekleştirmek için bizi yeni gayretlere zorluyor.”¹⁵ açıklamasını yapmıştır. Ermeni bakan ayrıca, taraflar CSTO ve Avrasya Ekonomik Birliği de dâhil olmak üzere tüm alanlarda yakın işbirliğini genişletmeyi ve derinleştirmeyi öngördüklerini de sözlerine eklemiştir.

Ermenistan’da yeni hükümetin kurulmasından sonra ülkeyi ziyaret eden ilk dışişleri bakanı, Fransa’nın Avrupa ve Dışişleri Bakanı olmuştur.

ABD hükümetinin 2006 yılında başlattığı Bin Yıl Mücadele Hesabı (Millenium Challenge Account) (MCA) programı uyarınca Ermenistan’a yaptığı 177 milyon dolarlık yardımın arkası gelmemiş, ek olarak öngörülen 60 milyon dolarlık yardım, 2008 seçimleri sonrası muhalefete karşı alınan önlemler nedeniyle dondurulmuştu.¹⁶

Paşinyan’ın kadife devrim ile başbakan olması üzerine, ABD Ermenistan’a yardımın başlatılması çalışmalarının işaretini vermişti. Başbakan birinci yardımcısı konuyu görüşmek üzere Mayıs başında Vaşington’a gittiğinde ise kendisine, Ermenistan’ın artık MCA fonlarına ehil olmadığı zira Dünya Bankasının Ermenistan’ı alt orta gelir düzeyinden üst orta gelir düzeyine yükselttiği belirtilmişti. ABD’nin Erivan Büyükelçisi Mayıs ortalarında yaptığı bir açıklamada, Vaşington’un Ermenistan’a yardımı artırmayı hala değerlendirdiğini ve bunun için uygun bir mekanizma araştırdığını ifade etmiştir.¹⁷

Ermenistan’da yeni hükümetin kurulmasından sonra ülkeyi ziyaret eden ilk dışişleri bakanı, Fransa’nın Avrupa ve Dışişleri Bakanı olmuştur.¹⁸ Fransız Bakanın 28 Mayıs ziyareti aynı zamanda Ermenistan’ın 1918’deki iki yıl ömürlü ilk cumhuriyetinin de yüzüncü yıl kutlamalarına dek gelmiştir. Fransız

15 FMs Zohrab Mnatsakanyan and Sergey Lavrov discuss issues relating to Armenian citizens working in Russia,” *ArmenPress*, 07 Haziran 2018, <https://armenpress.am/eng/news/936577.html> .

16 “Decision on Freezing MCA in Armenia may be Reconsidered,” *PanArmenian*, 28 Mart 2008, <http://www.panarmenian.net/eng/politics/news/25419/> .

17 “U.S. Envoy ‘Confident’ About More Trade, Investment In Armenia,” *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 05 Temmuz 2018. <https://www.rferl.org/a/u-s-envoy-confident-about-more-trade-investment-in-armenia/29345008.html>

18 “French Minister for Europe to visit Armenia,” *News.am*, 25 Mayıs 2018, <https://news.am/eng/news/453281.html> .

bakan Fransa ve Ermenistan'ı bağlayan geniş ilişkilere değinmiş ve iki ülkenin tarihi bağlarına vurgu yapmıştır. Ermenistan Dışişleri Bakanı iki ülkenin ilişkilerinin “müstesna” niteliğine dikkat çekmiş, “biz her zaman Fransa'nın desteğini hissettik” demiştir.¹⁹

Başbakan Paşinyan, 30 Mayıs'ta komşu Gürcistan'a iki günlük bir resmi ziyarette bulunmuştur.²⁰ Bu ziyarette Başbakana, yardımcısı, Dışişleri, Savunma, Eğitim ve Bilim, Kültür, Diaspora, Ulaştırma-İletişim ve Teknoloji Bakanları da dâhil olmak üzere geniş üst düzey bir heyet refakat etmiştir. Paşinyan ziyaretin ikinci gününde, Gürcistan'da Ermeni azınlığın yaşadığı Javakheti bölgesine de gitmiştir.

Ermenistan'ın yeni cumhurbaşkanı Sarkissian 18 Haziran'da, İngiltere, Fransa ve ABD'ye, özel ve yarı resmi temaslar kapsayan iki haftalık bir geziye çıkmıştır.

11 Temmuz'da Paşinyan, Dışişleri Bakanı ile birlikte, NATO'nun yönettiği Afganistan'a Kararlı Destek misyonuna katkıda bulunan ülkelerin Devlet/Hükümet Başkanlarına yapılan davet çerçevesinde NATO zirvesine katılmak ve AB yetkilileri ile temasta bulunmak üzere Brüksel'e gitmiştir.²¹ Ermenistan NATO ile 2005 yılında imzaladığı Bireysel Ortaklık Eylem Planı kapsamında NATO'nun Afganistan ve Kosova programlarına katılmıştır. Gürcistan ve Azerbaycan'ın da davetli olduğu zirveye, üçüncü Güney Kafkas ülkesi olarak katılan Ermenistan, aynı zamanda zirveye katılan tek CSTO üyesi olmuştur. NATO zirvesi sonunda kabul edilen kararda ittifakın güney Kafkas ülkelerinde toprak bütünlüğüne destek vermesi²², Azerbaycan topraklarının beşte birini işgal altında tutan Ermenistan için kuşkusuz utandırıcı olmuştur.

Bununla bağlantılı yorumlanabilecek bir diğer gelişme de Ağustos ayı başında yaşanmıştır. ABD'nin önderliğinde Gürcistan'da Tiflis yakınlarında yapılan iki haftalık “Asil Ortak 2018” adlı askeri tatbikata Ermenistan da dört subay ile katılmıştır.²³ Ermenistan'ın tatbikata katılacağını resmen açıklayan Savunma

19 “Armenia And France Are Proud Of The French University Of Armenia – FMs Highlight Humanitarian Cooperation,” *ArmenPress*, 28 Mayıs 2018, <https://armenpress.am/eng/news/935208.html> .

20 “Armenian PM Nikol Pashinyan visits Georgia,” *OC Media*, 30 Mayıs 2018, <http://oc-media.org/armenian-pm-nikol-pashinyan-visits-georgia/> .

21 “Pashinyan in Brussels: ‘We expect more assistance’,” *Eurasia.net*, 13 Temmuz 2018, <https://eurasianet.org/s/pashinyan-in-brussels-we-expect-more-assistance> .

22 “Pashinyan in Brussels: ‘We expect more assistance’,” *Eurasia.net*, 13 Temmuz 2018, <https://eurasianet.org/s/pashinyan-in-brussels-we-expect-more-assistance> .

23 “MOD: Armenia to Participate in NATO Military Exercises in Georgia,” *News.am*, 30 Temmuz 2018, <https://news.am/eng/news/464207.html> .

Bakanlığı sözcüsü, ”tatbikatın NATO tarafından düzenlenmediğini “ ve Ermeni subayların Gürcistan’ın daveti uyarınca katılacaklarını vurgulamaya özen göstermiştir. Sözcü ayrıca, “2017 yılında düzenlenen aynı tatbikata Ermenistan Silahlı Kuvvetleri 40 kişilik bir sahra hastanesi ile katılmıştı” hatırlatmasında bulunmuştur. Oysa geçen yılki Ermeni basınında yer alan haberlerde, Sargsyan yönetiminin 2017 yılındaki tatbikata katılma kararında olduğu, ancak son anda, muhtemelen Rusya’nın baskısı ile vazgeçtiği kaydedilmişti.²⁴ Dönemin Ermenistan yönetimi de Rusya’nın baskısı iddialarını reddetmişti. Aynı dönemde Rusya Dışişleri Bakan yardımcısı Karasin Gürcistan’da NATO ve ABD tarafından sıkça düzenlenen tatbikatları eleştirmiş ve bunların bölge güvenliğini tehlikeye düşürdüğünü belirtmişti.

Ermenistan’ın yeni Diaspora Bakanı ilk resmi ziyaretini 26 Temmuz’da Güney Kıbrıs Rum Yönetimine (GKRY) yapmıştır.²⁵ Ermeni Bakan, Rum karşıtı İnsani Sorunlar ve Denizler ötesi Kıbrıslılar Cumhurbaşkanı Komiseri ile diaspora işlerinde Ermeni-GKRY Rum işbirliği konusunu ele almıştır. Ermeni bakan GKRY yönetimi başkanı ile de görüşmüş ve daha sonra, Ermenistan-GKRY-Yunanistan diaspora ilişkileri üçüncü üçlü toplantısına katılmıştır. Ermeni bakan buradan ABD’ye hareketle Los Angeles kentinde Ermeni toplumu temsilcileri ile Ermenistan yeni yönetimine yardım ve destek sağlamak üzere temaslarda bulunmuştur.²⁶

30 Temmuz’da İtalya Cumhurbaşkanı Ermenistan’a resmi ziyarette bulunmuştur.²⁷ Ziyarete Ermeni basınında geniş yer verilmiştir. Cumhurbaşkanı’na refakat eden Dışişleri ve Uluslararası İşbirliği Bakanı da Ermeni meslektaşları ile görüşmesinde, ziyaretin, bin yıllık tarihe ve kültürel ortaklığa dayanan ilişkileri derinleştirecek adımlar atılmasını görüşmek için uygun bir fırsat yarattığını ifade etmiştir. Ermeni bakan ikili ilişkilerin tarihinde İtalya Cumhurbaşkanı’nın Ermenistan’ı ilk ziyaretinin taşıdığı önemi vurgulamıştır.

Ermenistan’ın Çin Halk Cumhuriyeti ile ilişkilerini geliştirmeye de özen gösterdiği ve Çin’in de bunu teşvik edici bir yaklaşım içinde olduğu görülmektedir. Çin ile imzalanan iki teknik yardım anlaşması çerçevesinde

24 “Why did Armenia drop out of NATO exercises at last minute,” *Vestnik Kavkaza*, 06 Eylül 2017, <http://vestnikkavkaza.net/analysis/Why-did-Armenia-drop-out-of-NATO-exercises-at-last-minute.html>.

25 “Armenia’s Diaspora minister meets Presidential Commissioner for Humanitarian Issues and Overseas Cypriots,” *ArmenPress*, 24 Temmuz 2018, <https://armenpress.am/eng/news/941702/>.

26 “ARF, Affiliate Organizations Welcome Diaspora Minister to Los Angeles,” *Asbarez.com*, 30 Temmuz 2018, <http://asbarez.com/174052/arf-affiliate-organizations-welcome-diaspora-minister-to-los-angeles/>.

27 “Zohrab Mnatsakanyan: For Armenia, The Priorities In The Negotiation Process Are The Status And Security Of Artsakh,” *Arminfo*, 01 Ağustos 2018, http://arminfo.info/full_news.php?id=33700&lang=3.

Eylül ayında Erivan’da ağırlıklı olarak Çince eğitim verecek bir Ermenistan-Çin okulunun açılacağı da açıklanmıştır.²⁸

3- Avrupa Birliği ile İlişkiler

NATO zirvesi için geldikleri Brüksel’de Başbakan Paşinyan ve Dışişleri Bakanı Mnatsakanian 21 Haziran’da AB üst düzey yetkilileri ile görüşmüştür. Ermeni Bakan ve AB Dış İlişkiler yetkilisi Mogherini, AB-Ermenistan Ortaklık Konseyinin ilk toplantısına başkanlık etmiştir. Avrupa Birliğinin Ermenistan ile Doğu Ortaklık İşbirliği çerçevesinde, 24 Kasım 2017’de imzaladığı “Kapsamlı ve Genişletilmiş Ortaklık Anlaşması”nın (CEPA) uygulanmasını denetleyen bu komite toplantısından sonra taraflar ortak bir basın toplantısında soruları yanıtlamıştır. Ermeni Bakan ülkesinin CEPA kapsamında üstlendiği yükümlülüklerle bağlılığını teyit etmiştir. Mogherini, Avrupa Birliğinin önümüzdeki dört yılda Ermenistan’a yeni yardım olarak 160 milyon Avro tahsis etme sözünün geçerliliğini ifade etmiştir.²⁹

Başbakan Paşinyan da AB Komisyonu Başkanı ve AB Dış İlişkiler yetkilisi ile ayrı ayrı görüşmüştür. Bu görüşmelerden sonra basının sorularını yanıtlayan Paşinyan, AB’nin Ermenistan’ın beklediği yardıma duyarsız kalmasını eleştirmiştir. Paşinyan, AB yetkilileri ile yaptığı bu ilk buluşma ve görüşmelerde AB’nin hükümetine ilave hiçbir yardımda bulunmamasından “şaşkınlık” duyduğunu ifade etmiş, hissiyatını ” Biz açıkça daha elle tutulur be büyük yardım bekliyoruz” sözleriyle vurgulamıştır.

4- Türkiye –Ermenistan İlişkilerinde Son Gelişmeler

Dışişleri Bakanı Mnatsakanyan Haziran başında bir radyo mülakatında, bölgesel istikrar adına Türkiye ile iyi komşuluk ilişkileri içinde olmayı arzu ettiğini ancak bunun özel çıkarlara zarar vermemesi gerektiğini beyan etmiştir. Ermeni bakan, Ermeni tarafının bazı temel sorunları bulunduğunu, ancak Türkiye ile ilişkilerin normalleşmesi için bunları ön koşul olarak ortaya koymadıklarını sözlerine eklemiştir.

27 Haziran’da bir Türk heyeti, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bakanlar Konseyi toplantısı için Erivan’a gitmiştir. Heyete Dışişleri Bakanlığından bir Büyükelçi Genel Müdür başkanlık etmiştir.

28 “Armenian-Chinese school to open in Yerevan on September 1,” *Arka News Agency*, 02 Ağustos 2018, http://arka.am/en/news/society/armenian_chinese_school_to_open_in_yerevan_on_september_1/.

29 “Mogherini: €160 Million That EU Embarked For Armenia is A Significant Amount,” *News.am*, 21 Haziran 2018, <https://news.am/eng/news/457963.html>.

11 Temmuz NATO zirvesi vesilesiyle Ermenistan Başbakanı ve Dışişleri Bakanı ile karşılaşan Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu kendilerini yeni görevlerinden dolayı şahsen kutlamıştır.³⁰

31 Temmuz'da Türkiye'de yaşayan gayrimüslim grupların 18 temsilcisi Türkiye'de din özgürlüğünü teyit eden ve baskıya maruz bulunmadıklarını ifade eden yazılı bir açıklama yayınlamıştır. Bildiriyi imzalayanlar arasında, başta Ermeni Patrikhanesi Patrik vekili olmak üzere beş Ermeni kuruluşunun temsilcileri bulunmaktadır. Bildirinin metni aşağıdadır.

31 Temmuz'da Türkiye'de yaşayan gayrimüslim grupların 18 temsilcisi Türkiye'de din özgürlüğünü teyit eden ve baskıya maruz bulunmadıklarını ifade eden yazılı bir açıklama yayınlamıştır. Bildiriyi imzalayanlar arasında, başta Ermeni Patrikhanesi Patrik vekili olmak üzere beş Ermeni kuruluşunun temsilcileri bulunmaktadır.

“Ülkemizde asırlardan beri yerleşik farklı din ve inanç mensubu kadim toplumların dini temsilcileri ve vakıf yöneticileri olarak inancımızı özgürce yaşamakta ve geleneklerimize göre ibadetlerimizi özgürce yerine getirmekteyiz. Baskı olduğunu iddia eden ve/veya ima eden beyanlar tamamen asılsızdır ve maksadını aşmaktadır.

Geçmişte yaşanan birçok sıkıntı ve mağduriyet zaman içinde çözüme kavuşturulmuştur. Geliştirilmesini arzu ettiğimiz konular hakkında ise karşılıklı iyi niyet ve çözüm iradesi ile

devletimiz kurumları ile devamlı işiştare etmekteyiz. Kamuoyuna doğru yönde bilgilendirme yapmanın sorumluluğu ve bilinci ile bu ortak açıklamayı yapmaktayız.”³¹

Türkiye'de yaşayan Ermeni asıllı Türk vatandaşlarının durumunu ve hissiyatını da yansıtmaları bakımından bu açıklama kuşkusuz önem taşımaktadır.

Ağustos başında Ermenistan Başbakanının Al-Jazeera televizyonuna verdiği bir mülakat yayınlanmıştır. Türkiye ile ilişkiler konusundaki soruya Paşinyan'ın yanıtları özetle şöyledir:

“Türkiye ile ön koşulsuz diplomatik ilişki kurmaya hazırız... Ermenistan'ın uzattığı bu el tarihi bir fırsat olarak değerlendirilmelidir... Türkiye aramızdaki sınırı kapattı. Ermeni

30 “Türkiye Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu Ermenistan Başbakanı'nı tebrik etti,” *Ermeni Haber Ajansı*, 13 Temmuz 2018, <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2018/07/13/Çavuşoğlu-Ermenistan-Paşinyan/133078>.

31 “Türkiye'deki Azınlık Cemaatlerinden O İddialarla İlgili Ortak Açıklama,” *Milliyet*, 31 Temmuz 2018, <http://www.milliyet.com.tr/son-dakika-turkiye-deki-azinlik-siyaset-2716384/>.

tarafında sınır açık sayılabilir...Erivan-Ankara ilişkileri Türkiye'nin Azerbaycan ilişkilerinden etkilenmektedir. Bizim bakımımızdan Ermeni soykırımının tanınması çok önemlidir. Ermenistan soykırımlara karşı aktif mücadele etmektedir. Soykırım konusu bizim bakımımızdan münhasıran Ermeni-Türk sorunu olmaktan ziyade soykırımlara karşı küresel bir mücadele konusudur”³²

Bu mülakat bir kere daha, Ermenistan yönetiminin Türkiye'ye bakış açısındaki ve Türkiye ile ilişkiler konusundaki çarpık zihin yapısını, gerçeklerin çarpıtılmaya devam ettiğini ve bundan da öteye muhataplarının çocukça kandırılabilceği zihniyetini yansıtmaları bakımından ümit ve cesaret kırıcı olmuştur.

32 “Ready to talk Nagorno-Karabakh peace: Armenia PM Nikol Pashinyan,” *Al-Jazeera*, 27 Temmuz 2018, <https://www.aljazeera.com/programmes/talktojazeera/2018/07/ready-negotiate-ilham-aliyev-armenia-pm-nikol-pashinyan-180726072935944.html>.

KAYNAKÇA:

- “ARF, Affiliate Organizations Welcome Diaspora Minister to Los Angeles.” *Asbarez.com*, 30 Temmuz 2018. <http://asbarez.com/174052/arf-affiliate-organizations-welcome-diaspora-minister-to-los-angeles/> .
- “Armenia And France Are Proud Of The French University Of Armenia – FMs Highlight Humanitarian Cooperation.” *ArmenPress*, 28 Mayıs 2018. <https://armenpress.am/eng/news/935208.html> .
- “Armenia Celebrates 100th Anniversary of First Republic.” *MassisPost*, 28 Mayıs 2018. <http://massispost.com/2018/05/armenia-celebrates-100th-anniversary-of-first-republic/>.
- “Armenia Official On Lavrov Statement’s Assessments: Ex-Ruling Party Doesn’t Objectively Assess Situation.” *News.am*, 02 Ağustos 2018. <https://news.am/eng/news/464687.html>.
- “Armenia’s Diaspora minister meets Presidential Commissioner for Humanitarian Issues and Overseas Cypriots.” *ArmenPress*, 24 Temmuz 2018. <https://armenpress.am/eng/news/941702/>
- “Armenian PM Nikol Pashinyan visits Georgia.” *OC Media*, 30 Mayıs 2018. <http://oc-media.org/armenian-pm-nikol-pashinyan-visits-georgia/> .
- “Armenian-Chinese school to open in Yerevan on September 1.” *Arka News Agency*, 02 Ağustos 2018. http://arka.am/en/news/society/armenian_chinese_school_to_open_in_yerevan_on_september_1/ .
- “Decision on Freezing MCA in Armenia may be Reconsidered.” *PanArmenian*, 28 Mart 2008. <http://www.panarmenian.net/eng/politics/news/25419/> .
- “Ermenistan’ın İkinci Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan Serbest Bırakıldı.” *Ermeni Haber Ajansı*, 13 Ağustos 2018. <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2018/08/13/Ermenistan-Robert-Koçaryan/134752>
- “Ex-Armenian President’s Relatives Under Investigation For Tax Fraud.” *OC Media*, 02 Temmuz 2018. <http://oc-media.org/ex-armenian-presidents-relatives-under-investigation-for-tax-fraud/>.

- “FMs Zohrab Mnatsakanyan and Sergey Lavrov discuss issues relating to Armenian citizens working in Russia.” *ArmenPress*, 07 Haziran 2018. <https://armenpress.am/eng/news/936577.html> .
- “French Minister for Europe to visit Armenia.” *News.am*, 25 Mayıs 2018. <https://news.am/eng/news/453281.html> .
- “Kocharian Arrested.” *Asbarez.com*, 27 Temmuz 2018. <http://asbarez.com/174001/kocharian-arrested/> .
- “Lavrov Called Armenian Counterpart Following Russian MFA Complaint of Armenian MFA.” *ARMECONOMBANK*, 30 Temmuz 2018. <https://www.lragir.am/en/2018/07/30/68740>.
- “MOD: Armenia to Participate in NATO Military Exercises in Georgia.” *News.am*, 30 Temmuz 2018. <https://news.am/eng/news/464207.html> .
- “Mogherini: €160 Million That EU Embarked For Armenia is A Significant Amount.” *News.am*, 21 Haziran 2018. <https://news.am/eng/news/457963.html>.
- “My son’s military service in NK means I won’t spare anything to defend my country and people – Pashinyan says.” *168 Hours News and Analyses*, 26 Temmuz 2018. <https://en.168.am/2018/07/26/26780.html>
- “Pashinyan in Brussels: ‘We expect more assistance’.” *Eurasia.net*, 13 Temmuz 2018. <https://eurasianet.org/s/pashinyan-in-brussels-we-expect-more-assistance> .
- “Putin Meets Pashinian, Hopes Russian-Armenian Ties Remain Strong.” *Azatutyun.com*, 14 Mayıs 2018. <https://www.azatutyun.am/a/29225835.html> .
- “Ready to talk Nagorno-Karabakh peace: Armenia PM Nikol Pashinyan.” *Al-Jazeera*, 27 Temmuz 2018. <https://www.aljazeera.com/programmes/talktojazeera/2018/07/ready-negotiate-ilham-aliyev-armenia-pm-nikol-pashinyan-180726072935944.html>.
- “Serzh Sarkisian’s Brother, ‘Sashik,’ Nephew Taken Into Custody.” *Asbarez.com*, 04 Temmuz 2018. <http://asbarez.com/173422/serzh-sarkisians-brother-sashik-nephew-taken-into-custody/>

“Source: Moscow Considers Unprofessional Statements Of Yerevan About The Change Of The Csto Secretary General.” *Freenews*, 01 Ağustos 2018. <http://freenews-en.tk/2018/08/01/source-moscow-considers-unprofessional-statements-of-yerevan-about-the-change-of-the-csto-secretary-general/> .

“Türkiye’deki Azınlık Cemaatlerinden O İddialarla İlgili Ortak Açıklama.” *Milliyet*, 31 Temmuz 2018. <http://www.milliyet.com.tr/son-dakika-turkiye-deki-azinlik-siyaset-2716384/>.

“Türkiye Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu Ermenistan Başbakanı’nı tebrik etti.” *Ermeni Haber Ajansı*, 13 Temmuz 2018. <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2018/07/13/Çavuşoğlu-Ermenistan-Paşinyan/133078>.

“U.S. Envoy ‘Confident’ About More Trade, Investment In Armenia.” *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 05 Temmuz 2018. <https://www.rferl.org/a/u-s-envoy-confident-about-more-trade-investment-in-armenia/29345008.html>

“Why did Armenia drop out of NATO exercises at last minute.” *Vestnik Kavkaza*, 06 Eylül 2017. <http://vestnikkavkaza.net/analysis/Why-did-Armenia-drop-out-of-NATO-exercises-at-last-minute.html> .

“Zohrab Mnatsakanyan: For Armenia, The Priorities In The Negotiation Process Are The Status And Security Of Artsakh.” *Arminfo*, 01 Ağustos 2018. http://arminfo.info/full_news.php?id=33700&lang=3 .

Ermenistan Cumhuriyeti Hükümeti Resmi İnternet Sitesi. “Structure.” Erişim: 25 Temmuz 2018, www.gov.am/en/structure/.

Gabrielian, Sisak. “Pashinian Urges End To Protests In Karabakh.” *Azatutyun*, 4 Haziran 2018. www.azatutyun.am/a/29270933.html .

Yayın Geliş Tarihi: 18.06. 2018

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Yayına Kabul Tarihi: 02.07.2018

Sayı: 60, Yıl: 2018, Sayfa: 25-72

ISSN: 1303-068X

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):

Cankorel, Ali Bilge. "Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadelede Kâzım Karabekir Komutasındaki Türk Ordusunun Türkiye Cumhuriyeti Doğu Sınırlarının Çizilmesi ve Kafkas Cumhuriyetleriyle Barışın Tesisi Yolunda Katkıları." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 60 (2018): 25-72.

Araştırma Makalesi

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE MİLLÎ MÜCADELEDE KÂZIM KARABEKİR KOMUTASINDAKİ TÜRK ORDUSUNUN TÜRKİYE CUMHURİYETİ DOĞU SINIRLARININ ÇİZİLMESİ VE KAFKAS CUMHURİYETLERİYLE BARIŞIN TESİSİ YOLUNDA KATKILARI

(CONTRIBUTIONS OF THE TURKISH EASTERN ARMY
UNDER GENERAL KAZIM KARABEKİR'S COMMAND
TO THE DELIMITATION OF TURKEY'S EASTERN BORDERS AND
PEACE-MAKING WITH THE CAUCASIAN REPUBLICS
AT WORLD WAR-I AND TURKISH NATIONAL RESISTANCE)

Ali Bilge CANKOREL*

Öz: *Birinci Dünya Savaşı önemli ölçüde Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasıyla ilgiliydi. İtilâf Devletleri İngiltere ve Fransa, kendi alacakları hisseler dışında İstanbul'u, Boğazlar'ı, Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu'nun bir kısmını Rusya'ya önermişler, Yunanistan'a Ege kıyılarıyla İzmir'i vaad etmek yanında Anadolu'dan koparılacak topraklarda Ermeni ve Rum-Pontus Devletleri kurulmasını öngörmüşlerdi. İttifak Güçlerinin savaştan yenik çıkması üzerine imzalanan 30 Ekim 1918 Mondros Ateşkes ve 10 Ağustos 1920 Sevr Antlaşmaları bu gizli paylaşım anlaşmalarına resmîyet kazandırmış olmakla beraber Osmanlı Meclisinin onaylamayışi sebebiyle Sevr asla yürürlüğe girmemiştir.*

* ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9253-6854>
E. Büyükelçi

İşgal güçlerine ve teslimi kabul eden Osmanlı Hükûmetine karşı Millî Mücadele hareketinin Mustafa Kemal önderliğinde başlatıldığı Erzurum Kongresinin İstanbul Hükûmeti ve İşgal Güçlerinin baskılarına rağmen başarıyla sonuçlanmasını sağlayan Karabekir Paşa komutasındaki Şark Cephesinin İstiklâl Harbinde özel bir yeri vardır. İşgal güçlerine kaybedilen toprakların ilk olarak Rusya ve Ermenistan'dan geri alınarak bu ülkelerle Gümri ve Kars Barış Antlaşmalarını imzalamasıyla sonuçlanan zaferlerinden dolayı da Karabekir halkın gönlünde “Şark Fatihi” ünvanını kazanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Birinci Dünya Savaşı ve İstiklâl Harbi Şark ve Kafkas Cepheleeri, Karabekir*

Abstract: *World War-I was considerably about the territorial partition of the Ottoman Empire. The Alliance powers Great Britain and France had offered, apart from their own shares, Istanbul, Turkish Straits of the Dardanelles and Bosphorus, parts of the eastern Black Sea coast-line and Anatolia to Russia, promising Greece the Aegean coast including Smyrnia, also planning carved-out Armenian and Greek-Pontus states. The Mudros Armistice Treaty of 30 October 1918 and the Sèvres Peace Treaty of 10 August 1920 officialized these secret arrangements upon the defeat of the Central Powers, whereas the Ottoman Parliament would never ratify the Sèvres Treaty, therefore rendering it defunct.*

The Turkish National Resistance against the occupying Powers and the surrendering Istanbul Government was led by General Mustafa Kemal (Atatürk). But the Eastern Front under General Kazim Karabekir's command deserves the credit for setting the stage at the Erzurum People's Congress of July 1919 for the launching of the resistance movement under Mustafa Kemal's leadership in defiance of orders from the surrendering Istanbul Government and against the Allied Governments. Karabekir's military victories leading to the recuperation of all eastern lands from Russian and Armenian forces to be further sealed by the Gyunri and Kars Peace Treaties which he negotiated would win him the popular reputation as “Savior of the East”.

Keywords: *WW-I and Turkish National Resistance, Eastern and Caucasian Fronts, Karabekir*

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşının başladığı 1914'den Kurtuluş Savaşının sonu 1922 Yılına kadar Türk ulusu Makedonya, Galiçya, Romanya, Çanakkale, Kanal, Irak, Hicaz-Yemen, Suriye-Filistin ile, Doğu-Batı-Kuzey-Güney Anadolu ve Kafkasya cephelerinde savaşımıştır.

1912-13 Balkan Savaşlarındaki çözülmeye başlayan bu on yıllık süreçte işgal altındaki Anadolu topraklarının ilk olarak Şark Cephesinde geri alınmaya başlanışının ötesinde, buradan Güney Kafkasya'ya da girilmesi ve imzalanan uluslararası antlaşmalarla Millî Mücadele Hükûmetinin hukuken tanınması sayesinde Batı Cephesinde kazanılan nihai zafere bu cepheden sağlanan maddî-manevî, askerî ve siyasî destek açılarından Şark Cephesi önemli özellikler taşır. 1918 yılında kurulan kısa ömürlü Osmanlı Kafkas İslam Ordusu da Şark Cephesinden desteklenmiştir.¹

Şark ve Kafkas cepheleri 7 Kasım 1917 Bolşevik İhtilâli ve 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi ile şiddetli fay kırılmalarına maruz kalmıştır. Şöyle ki, 1917 Bolşevik İhtilâli ile Rusya'nın Türkiye üzerindeki toprak iddialarından vazgeçerek savaşı terkinin ardından Türk ordusunun Şark ve Kafkas cephelerindeki parlak kazanımlarının hepsi bu kez Mondros Mütarekesi ile kaybedilmesine rağmen, sürdürülen mücadeleyle Anadolu'daki kayıplar kısa sürede ikinci kere geri alınacaktır.

Millî Mücadelenin tümünde olduğu gibi Şark Cephesinde de askerî faaliyet güncel siyasî-diplomatik gelişmelerle iç-içe, zaman zaman kesintilere uğramak zorunda kalmıştır. Bu süreçteki şüphesiz en önemli gelişme, 1917 Bolşevik İhtilâli sonrasında kaygan zemininde Millî Mücadele liderliği ile Bolşevik Hükûmeti arasında oluşturulan kritik ilişkilerin savaşın gidişini özellikle Şark Cephesinde Türkiye'nin çıkarları lehine dönüştürmesidir. Mondros Mütarekesinin getirdiği çetin şartlarda İtilâf Devletlerine karşı izlenen tavizsiz tutum da Millî Mücadele liderliğinin diplomasi vizyon ve kararlılığını yansıtır. İttifak cephesinde ise, Almanya'nın İttihat-Terakki Başbakanı Talât Paşa ve Harbiye Nazırı Enver Paşa aracılığıyla Anadolu ve Kafkasya Türk-Müslüman milletlerini kendi Asya politikalarına alet edişinden uzak duruşuyla da Millî Mücadele önderliği bir başka basiret örneği göstermiştir.

Şark Cephesinin özellikleri arasında en önemlisi ise Millî Mücadele hareketinin bu cephede ateşlenmesidir.

1 Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu* (İstanbul: İdil Yayıncılık, 2010).

Şark Cephesiyle en fazla özdeşleştirilen ve halkın gönlünde "Şark Fatihî" ünvanıyla yer eden Kâzım Karabekir 1917 Nisan ayında 35 yaşında albay rütbesiyle Silvan'daki İkinci Kolordu Komutanlığına atanışından kısa süre sonra Korgeneralliğe ve Şark Cephesi Komutanlığına yükseltilecektir. Osmanlı Devletinin en parlak son dönem kurmay subaylarından olan Karabekir, 23 Temmuz-7 Ağustos 1919 Erzurum Kongresinin düzenlenmesindeki ve o sırada İstanbul Hükûmetince hakkında tutuklama kararı çıkartılmış bulunan Mustafa Kemal'in Kongre Başkanlığına ve Millî Mücadele liderliğine seçilmesindeki kararlı ve etkin tutumuyla ülkenin bağımsızlığına giden büyük direnişin önünü açan lider olma sıfatına da sahip bulunmaktadır. İşgale karşı halk örgütlenmesinin başlangıcı sayılan Erzurum Kongresi ve onu izleyen Eylül-Ekim Sivas Kongresiyle Amasya görüşmeleri, Millî Mücadelenin siyasî ve askerî çatısını kuracaktır. Bu makalede Şark Cephesi konusu bu sebeplerle, ağırlıklı olarak Kâzım Karabekir'in mücadelesine odaklanmış, temel kaynak olarak Paşa'nın ayrıntılı günlüklerinden yararlanılmıştır.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI

Savaşın Geri Plânı

Balkanlarda milliyetçilik akımları yeşerirken Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan, Makedonya ve Karadağ'ın 1912-1913 yıllarında başlattıkları iki Balkan Savaşında Osmanlı İmparatorluğu ağır yenilgilere uğrayarak Batı Trakya, Selanik, Makedonya, Arnavutluk ve Girit'i kaybetmişti.

28 Haziran 1914 tarihinde başlayan Birinci Dünya Savaşında İtilâf Devletleri blokunda birleşen İngiltere, Fransa, Rusya, Japonya ve (sonradan) ABD, İttifak cephesini oluşturan Osmanlı, Alman, İtalyan ve Avusturya-Macaristan devletlerinin karşısında konumlanmıştır. İtalya daha sonra saf değiştirecek, Rusya ise 1917 Bolşevik İhtilâli sonucunda savaştan çekilecektir. Önemli ölçüde Osmanlı mirasının paylaşılması plânlarına odaklanan savaş hazırlıklarında İstanbul ve Boğazlar'ı ısrarla Rus Çarlığına verme politikası izleyen İngiltere ve Fransa ile Osmanlı yönetiminin uzlaşma çabalarının sonuçsuz kalması, Osmanlı Devletini Almanya ile ittifaka mecbur kılmıştır.² Bunda özellikle, Rusya'nın Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Makedonya'ya Balkan savaşlarından itibaren Osmanlı'ya karşı bir Pan-Slavist kışkırtma politikası gütmesine karşılık Almanya'nın da Uzak-Doğu İngiliz sömürgelerinin zenginliklerini ve Bakü petrolerini ele geçirme hevesiyle bu coğrafyaya ulaşım yolu üzerindeki Müslüman milletler üzerinde Osmanlı

2 Altay Cengizer, *Adil Hafızanın Işığında* (İstanbul: Doğan Yayınları, 2014).

Devletin Halifelik prestijinden yararlanmak istemesi rol oynamıştır. “Alman Cihadı” olarak da hatırlanan bu süreçte Almanya’nın müttefikleri Talât ve Enver Paşalar liderliğindeki İttihatçıları Pan-Türkizm politikalarına teşvikinin altında bu saikler yatar.³

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşında

2 Ağustos 1914 tarihli Osmanlı-Alman gizli anlaşması uyarınca Osmanlı Devletine satılmış gibi gösterilerek Yavuz ve Midilli adları verilen Alman kruvazörleri Goeben ve Bresleu’un 29 Ekim günü Alman komutan Koramiral Souchon’un emriyle Rusya’nın Odesa ve Sivastopol limanlarını bombalaması üzerine Osmanlı Devleti resmen savaşa girmiştir.

Buna mukabil Rusya’nın da Türkiye’nin Karadeniz limanlarını bombalamasına ve 1 Kasım günü Doğu Anadolu topraklarına tecavüzüne 10 Kasım günü karşılık veren Osmanlı ordusu Birinci ve İkinci Köprüköy ile Azap savaşlarında Rus ordusunu geri püskürtür. Ancak Almanya’nın baskısıyla Harbiye Nazırı Enver Paşa’nın kararı üzerine 20 Aralık 1914’de başlayan Sarıkamış taarruzu, ağır kış şartlarında büyük bir hezimetle sonuçlanır. Muharebe Ocak sonunda bittiğinde Ardahan ve Oltu tekrar Rus işgaline girmiş, takriben 80,000 mevcutlu 3. Ordudan sadece 30,000 asker geri dönebilmiştir.⁴ Sarıkamış harekâtının sonlarına doğru Enver Paşa’nın amcası Halil Paşa komutasında 37. ve 38. Tümenler ile bazı jandarma birlikleri Diyarbakır’dan hareketle Güney Azerbaycan’daki Rus işgaline karşı bir operasyona girişir. 14 Ocak 1915’de Tebriz’in ele geçirilmesi üzerine Kuzey Azerbaycan’da da Gence merkezli bağımsızlık kıpırdanmaları başlatılır. Bu tarihte Rus Kafkas Ordusunun muharip mevcudu 197.000, top sayısı 386, Kafkas cephesindeki Türk 3. Ordusunun ise muharip gücü 50.539, top mevcudu da 180’de kalmakta, Rusların malzeme, giyim, iye ve eğitim bakımından da büyük avantajları bulunmaktadır.⁵ Rus ordusu Ocak sonunda Tebriz’i geri aldığı gibi, Ermeni unsurlardan faydalanarak Doğu Anadolu’yu da işgale başlar. 16 Şubat 1915’de Erzurum, arkasından Muş ve Bitlis, 19 Nisan’da Trabzon, 25 Temmuz’da da Erzincan Çarlık ordularına esir düşecektir.

3 Kerem Çalışkan, *Alman Cihadı ve Ermeni Sürgünü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2015).

4 Sarıkamış harekâtındaki kayıplar ile ilgili rakamlar muhtelifdir. Gnkur Harp D. Başkanlığı arşivindeki *Birinci Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, C .3 (Ankara : Genelkurmay Basımevi, 1993) 535-536. kaynaklı bilgi, burada verilene en yakındır.

5 Bal, *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, 40. Osmanlı-Rus Ordularının Kafkas Cephesindeki mukayeseli durumuyla ilgili ayrıntılı bilgiler için bkz: *Birinci Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, C .3 (Ankara : Genelkurmay Basımevi, 1993).

Savaş sürecinde İtilâf Cephesinde akdedilen bir dizi anlaşma ile Osmanlı topraklarının paylaşımı karara bağlanmıştır. Fransa-İngiltere-Rusya arasındaki 18 Mart 1915 tarihli İstanbul Antlaşması ile İstanbul ve Çanakkale Boğazları, Trakya'nın bir bölümü ve Marmara kıyıları Rusya'ya bırakılmıştır. İngiltere-Rusya-Fransa-İtalya arasındaki 26 Nisan 1915 Londra Antlaşması esas itibariyle İtalya'yı İtilâf Devletleri safına çekebilmek amacıyla imzalanmış ve bu ülkeye Antalya ile Konya illeri vaadedilerek 12 Ada'daki hükûmranlığının devamı onaylanmıştır. 3 Ocak 1916 tarihli İngiltere-Fransa-Rusya Sykes-Picot Antlaşması Bağdat dahil (Musul hariç) Ürdün'ü İngiltere'ye; Lübnan, Suriye,

Bolşevik Hükûmetlerince sonradan açıklanan bu gizli antlaşmaların Doğu Karadeniz, Van, Erzurum, Erzincan, Bitlis, Sivas, Muş ve Elazığ illerini Rus Çarlığı'na bıraktığı görülmektedir.

Antep, Urfa ve Maraş'ı Fransa'ya; Boğazlar, İstanbul'un tamamı, Trabzon'a kadar Doğu Karadeniz, Doğu Anadolu'yu Rusya'ya vermiş; Mart 1916 tarihli İngiltere-Fransa-Rusya Petrograd Sözleşmesi Doğu Karadeniz kıyılarının Rusya'ya bırakılışını teyid etmiş; Hicaz Emiri Şerif Hüseyin ile İngiltere'nin Mısır Valisi Mc Mahon arasında 1916 yılında mektup teatisi suretiyle yapılan anlaşma ile de Arap halklarına bağımsızlık vaadiyle Arap liderlerin Osmanlı karşısında cephe alması

sağlanmıştır. İngiltere-Fransa-İtalya arasındaki 21 Nisan 1917 tarihli St. Jean de Maurienne Anlaşması ise İzmir dahil Batı Anadolu'yu İtalya'ya bırakmıştır (İtalya ileride bu konumunu Yunanistan'a devredecektir).

Bolşevik Hükûmetlerince sonradan açıklanan bu gizli antlaşmaların Doğu Karadeniz, Van, Erzurum, Erzincan, Bitlis, Sivas, Muş ve Elazığ illerini Rus Çarlığı'na bıraktığı görülmektedir. Çarlık ordusunun bu illerde daha ziyade Ermeni çetelerini silahlandırmak suretiyle ve ileride kendisine bağlı bir Ermeni devleti kurdurtmak hayaliyle gerçekleştirdiği işgaller Ermeni güçlerinin sivil halkı katliamıyla artarak devam edecektir. Kars, Ardahan ve Batum (Elviye-i Selase) ise 93 Harbi sonrasında imzalanan 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması uyarınca esasen o tarihte Rus işgalinde bulunmaktadır.

Savaş devam ederken dengeleri büyük ölçüde etkileyen iki gelişme olacaktır. Bunlardan birincisi Nisan 1917'de ABD'nin Savaşa katılmasıdır ki bunun İstiklâl Savaşı açısından önemi, 8 Ocak 1918 tarihli "Wilson İlkeleri" uyarınca "halkların kendi kaderini tayin" ("self-determination") adı altında Anadolu'nun paylaşımına gerekçe hazırlanması yolunda açtığı tartışmadır. Savaşın gidişatında kritik rol oynayan diğer gelişme ise Rusya'da vuku bulmuştur: 1917 Şubat ve Ekim aylarında patlak veren iki büyük iç savaş 7 Kasım 1917 Bolşevik İhtilâli ile noktalanacak ve Çarlık Rusyası yıkılarak önceki dönemin tüm uluslararası antlaşmalarını inkâr eden yeni bir "anti-empyralist sosyalist"

hükûmet kurulacaktır. Çarlık Ordusunun kısa zamanda dağılmasına yol açacak bu gelişme Rusya'nın kendisine vaadedilen Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz topraklarından vazgeçmesi ötesinde Millî Mücadele liderliğinin Bolşevik yönetimince desteklenmesi sonucunu verecek, ancak Moskova'nın beklentilerinin aksine yeni Türk rejiminin komünist ideolojiyi benimsemekten uzak duruşu Bolşevik liderliğini hayal kırıklığına uğratacaktır.

Kâzım Karabekir ve Şark Cephesinde ilk Hamle: Brest-Litovsk Görüşmeleri, Erzincan Mütarekesi ve Erzincan'ın Kurtarılışı

Balkan Savaşlarındaki görevlerinin ardından Birinci Dünya Savaşına girildiğinde Genelkurmay İstihbarat Şubesinde kaymakam (yarybay) rütbesiyle görevli Kâzım Karabekir, bilâhare İran ve ötesi harekâtında, ayrıca Irak Komutanlığına ve Basra Valiliğine vekâleten kısa süreliğine Bağdat'ta görev almış, daha sonra Çanakkale Cephesinde Fransızlara karşı Kereviz Dere savunmasını yaparak Miralaylığa (albay) terfi etmiş, bunu takiben İstanbul Birinci Ordu Kurmay Başkanlığına, arkasından terfihan Irak Cephesi 18. Kolordu Komutanlığına tayinle bir buçuk yıl İngiliz kuvvetlerine karşı başarılı savunma savaşları yapmıştı.⁶ Karabekir 6 Nisan 1917 tarihinde aldığı emirle Diyar-ı Bekir (Diyarbakır) bölgesini kapsayan İkinci Kafkas Kolordu Komutanlığına nakledilmiş ve 16 Nisan günü görev mahalline vasıl olmuştu.

Suşehri'ndeki (Sivas) Üçüncü Ordu Komutanı Ferik (korgeneral) Vehip Paşa'nın emrindeki İkinci Kolordu karargâhı Silvan'da idi. Türk ordusu Karadeniz ile Van Gölü arasını iki ordu halinde toplanan dört kolordu ile tutmaktaydı ve İkinci Kolordu Van Gölünün güneyini kapsayan 250 km genişliğindeki cepheyi savunmaktaydı. Kars, Ardahan, Batum 93 Harbinden beri (1878) Ruslara terkedilmiş, Erzurum, Erzincan, Muş, Bitlis ve Trabzon da 1916 Yılında Rus işgaline girmiş bulunmaktaydı. Karabekir, bölgesini teftiş etmek üzere Silvan, Siirt, Diyarbakır, Ergani, Harput, Arapkir, Eğin, Kemah ve Refahiye güzergâhında uzun bir yürüyüşe başladığı sırada önemli gelişmeler vuku buldu: Rusya'da baş gösteren halk hareketleri 7 Kasım günü Bolşevik İhtilâliyle sonuçlanmış ve Bolşevik Hükûmetiyle Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devletleri arasında 15 Aralık 1917 günü başlayan Brest-Litovsk görüşmelerinde Bolşevik Hükûmeti savaştan çekildiğini ve İtilâf Kuvvetlerinin daha önce aralarında akdettikleri gizli antlaşmaları tanımadığını bildirmiş, bu çerçevede imzalanan 18 Aralık Erzincan Mütarekesiyle de Osmanlı-Rus orduları arasında ateşkese karar verilerek Ruslar işgal ettikleri bölgelerimizden çekilme hazırlıklarına

6 Kâzım Karabekir, *1. Dünya Savaşı Anıları* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011) 529-30.

başlamışlardı. Şark Cephesindeki tabloyu tamamen değiştiren bu yeni ortamda Karabekir 1 Ocak 1918 günü aldığı emirle *Birinci* Kafkas Kolordu Komutanlığına atanır.⁷ Şimdi Erzurum-Erzincan yönlü büyük harekât komuta sahasına girmiş olmaktadır. 28 Ocak günü Refahiye'deki karargâhına vararak yeni görevini devralır.

Karabekir, karargâhının misafiri olan Erzincan Mütarekesi Rus heyetinden ve diğer kaynaklardan şu bilgileri edinir: “Rus kıtaları bölgeden çekilmektedir fakat bıraktıkları boşluğu dolduran Ermeni Taşnak çeteleri Türk katliamına başlamışlardır. Ermenilerin bir kolordu bünyesinde 50,000 askere varan mevcudunu iki misline çıkartma kapasiteleri vardır ve 50 tabur daha askerlerinin gelmekte olduğunu söylemektedirler. Muntazam kıta ve çeteleri Erzurum ve Van havalisine sevkolunmuştur. Amaçlarının Van, Bitlis, Muş, Erzurum ve İskenderun’u da katarak Güney Kafkasya’da Ermeni Devleti tesisi olduğunu beyan etmektedirler. Gürcüler ise Batı Kafkasya’yı istemektedirler. Gürcü ve Kafkas Ruslarının birer kolordusu ile Ermeni ve Rumların Müslüman unsurlara karşı ittifak yapacakları değerlendirilmektedir. Rum ve Osetler de birer fırka teşkili çalışmasındadırlar. Azerbaycan ise Osmanlı ordusunu beklemektedir.” Toplam dört Türk kolordusunun karşısında silah, mühimmat, iaşe ve malzeme itibariyle Türk kuvvetlerinden misliyle üstün beş Rus kolordusu bulunmakla birlikte dağılma halinde olduğu anlaşılan bu birliklerin geride bıraktığı imkânlar Ermeni güçlerinin eline geçmiştir. Türk kuvvetleri ileri harekâtı üç kolordu ile yapacaktır. Sağ cenahta Dördüncü Kolordu Van-Beyazıt, ortada Karabekir’in Birinci Kafkas Kolordusu Erzincan-Erzurum-Sarıkamış yönünde, sol cenahta Karadeniz’e kadar olan bölgede Bayburt-Trabzon yönünde de İkinci Kafkas Kolordusu görev alacaktır. Birinci Kolordunun mevcudu 15 bin muharip subay ve asker, 10 bin gayrimuharip unsur, 94 makinalı tüfek, 53 toptur. Muharip güç (özellikle subay) sınırlı olduğu gibi, iaşe ve giyim sorunu da had safhadadır.⁸ 23 ve 29 Ocak 1918 günleri Üçüncü Ordu Komutanı Vehip Paşa’dan alınan emirde harekâtın yakında başlayacağı, Erzincan Mütarekesi hükümleri çerçevesinde Rus askeriyle karşılaşıldığında kötü muamele yapılmaması bildirilmektedir.⁹

12 Şubat günü ileri harekât planlandığı gibi başlamış ve ertesi gün Erzincan ikibuçuk yıllık esaretten kurtarılmıştır. Her tarafta Ermeni çetelerinin mezalimi, katledilen insanlar ve yanan evler görülmektedir. Erzincan’ın 20,000 olan Türk nüfusundan ancak bir avuç kalmıştır. Ordu harekâta devam ederek 15 Şubat’ta Gümüşhane, Torul ve Vakfıkebir’i, 20 Şubat’ta Bayburt’u, 24 Şubat’ta

7 Kâzım Karabekir, *1. Dünya Savaşı Anıları*, 535

8 Kâzım Karabekir, *1. Dünya Savaşı Anıları*, 563-566

9 Kâzım Karabekir, *1. Dünya Savaşı Anıları*, 567

Trabzon'u, 25 Şubat'ta da Of, Aşkale ve Tercan'ı, 2 Mart günü de Rize'yi işgalden kurtarır.¹⁰

Erzincan zaferinin önemli sonuçlarından biri Türk Ordusu için değeri yüksek çok miktarda gıda, silah, mühimmat, telgraf tesisatı, tel örgüler, kar ayakkabıları, kızaklar, kazma, kürek, çeşitli sobalar elde edilmiş olmasıdır. Müreffeh koşullardaki Rus ordusundan elde edilen bu ganimet yoksulluk içindeki Türk askerinin acil günlük 10 ton yiyecek ve hayvan yemi ihtiyaçlarını bir süreliğine karşılayıp moralini takviye edecek, ileri harekât da ancak bilahare ele geçirilecek ganimet desteğiyle sürdürülebilecektir.

3 Mart 1918 Brest-Litovsk Barış Antlaşması ve Erzurum'un Kurtarılışı

Erzincan'ın düşmandan temizlenmesini takiben Erzurum harekâtının da vakit geçirilmeden başlatılması için sebepler vardı. Ordunun yiyecek durumunun uzun bir bekleyişe tahammülü olmayışı, askerinin Erzincan zaferi sonrası yükselen moralinin yarattığı ivmenin kaybolabileceği ve Ermeni çetelerinin korunmasız Türk halkı üzerindeki mezalim ve katliamının her geçen gün şiddetini arttırması, harekât ihtiyacına ivedilik kazandırmaktaydı. Bolşevik İhtilâli sonrası dağılmaya başlayan Rus ordusunun tekrar toparlanıp toprak kazanımı hevesine dönmeyeceğinin de güvencesi yoktu. Diğer yandan Karabekir, Ermeni komutanlığının kış şartlarında bir taarruz beklemediği kanaatindeydi ve sürpriz bir saldırıyla harekâtı kısa zamanda başarıyla sonuçlandırabileceğini değerlendirmekteydi.¹¹

Ordunun ileri harekât emirleri mucibince derhal bölgenin ayrıntılı keşfine girişilir. Kolordu 160 kilometrelik bir yürüyüşe başlar. Savunma hattı Erzincan'dan 80 kilometre ileride kurulacaktır. Yürüyüş kolbaşı Mamahatun'a girer. Bu ilçeyi Ermeni çeteleri tamamen yakmış, güzergâhtaki erzakı da imha etmiş olmasına rağmen bir miktar tahkimat malzemesiyle silah ve mühimmat elde edilir.

Hazırlıkların bu ileri safhasında 23 Şubat günü Karabekir Başkumandan Vekili Enver Paşa'dan "kişiyeye özel" bir şifre telgraf alır. Mesajda özetle, *Bolşevik İhtilâli üzerine Kafkasya Müslümanlarının da bağımsız hükümetlerini kurmaya karar verdiği, 3. ve 6. Ordularımızın şimdiden Kafkasya içleri ile temasa geçtiği ve Bakü'de örgütlendiğimiz, Müslüman halkın Rus ve Ermeni baskısına karşı bizden istedikleri yardımı sağlamak üzere kurulacak teşkilâtın başına*

10 Kâzım Karabekir, *1. Dünya Savaşı Anıları*, 581-83

11 Kâzım Karabekir, *1. Dünya Savaşı Anıları*, 597-599

Karabekir'in getirilmesinin düşünüldüğü bildirilmektedir. Karabekir ise, vatanın kurtuluşu tamamlanmadan görevini terki düşünmemektedir. Enver Paşa'ya cevabında da, Kafkasya'da Müslümanları şimdi açıkça harekete geçirmenin Rus-Ermeni-Gürcü güçlerini bize karşı birleşmeye tahrik etme ihtimalinin sakıncalarından bahsederek, projenin Anadolu sınırlarımızın güvenceye alınması sonrasına bırakılabileceğini, ya da çete tarzında gizli icra edilebileceğini bildirerek önerilen görevden şimdilik affını ister.¹² Enver Paşa bilâhare bu proje uyarınca kurulacak Osmanlı Kafkas İslam Ordusunun başına Haziran 1918'de kardeşi Yüzbaşı Nuri Beyi fahren Paşa rütbesiyle getirecektir.

Erzurum yönünde harekât hızla sürdürülürken kolorduya ordu tarafından tanımlanan ileri cephe hattı kuzey yönünde 60 kilometre aşılmıştır. Geri alınan yerlerde Ermeni çetelerinin mezaliminin sürdüğü, Aşkale'de sivil halktan 32 kişinin katledildiği görülmüştür. Asker ilerledikçe bir miktar erzak elde etmekle beraber iâşe durumu kötüleşmekte, kış şartlarında erzak nakliyesi ciddî ve uzun kesintilere uğradığından Erzurum'a son darbenin vurulmasını gerektiren zaman baskısı artmaktadır. Karabekir Ordu Komutanı Vehip Paşa ile yazışmalarında Ermeni çetelerinin Erzurum'u bir yangın yeri ve mezarlığa çevirmekte olduğunu, halbuki sadece 9. Fırkasının ani bir baskınla Erzurum'u derhal alabilecek duruma geldiğini, artık beklemek için bir sebep bulunmadığını bildirir. Vehip Paşa Karabekir'in kendi inisiyatifiyle ordu emirleri ötesinde ilerlemesini onaylamamakla beraber planını şimdilik kabul eder. Vehip Paşa'dan gelen sonraki emirler ise Karabekir'in arazi şartlarına dayanan planlarıyla örtüşmemekte, harekâtı geciktirmektedir. Karabekir, *"bu mahzurları yazmış ve telefonla da söylemişim. Artık sadece bütün mesuliyeti üzerime alarak durumun gereklerine göre hareket edebilirim... Çünkü bir felâket halinde maddî, manevî mesuliyet benimdir... Ordu karargâhı ise 300 kilometre mesafede... göz göre göre askerimi donduramam ve açlıktan öldüremem "* noktasına gelir.¹³

Karabekir kolordusuna 10 Mart günü taarruza hazırlıklı olunması talimatını vererek Erzincan'dan cepheye hareket eder. İlerlemeyi sürdüren keşif kollarıyla Ermeni birlikleri arasında çatışmalar artık Erzurum'un 10 kilometre kadar yakınına gelmiştir. Yürüyüş sarp dağlarda ve derin kar üzerinde devam eder. Yakıcı soğukta ulaşabildikleri mezralarda geceyi geçirmek üzere sığındıkları yapıların damları yoktur ve genellikle toprak zeminde yatmak zorundadırlar. Yol üstünde gördükleri Rus ordusundan kalan ve Ermeni kuvvetlerine terkedilmiş silah, mühimmat, erzak, alet-edevat ile tahkimatın ve ulaşım altyapısının bolluğu ve kalitesi ise, düşmanın Anadolu'yu işgal hazırlık ve kararlılığını göstermektedir.

12 Kâzım Karabekir, *1. Dünya Savaşı Anıları*, 602-604

13 Kâzım Karabekir, *1. Dünya Savaşı Anıları*, 611

3 Mart günü cepheden aldıkları raporda Bolşevik Hükûmetiyle Osmanlı-Almanya-Avusturya/Macaristan-Bulgaristan arasında Brest-Litovsk Barış Antlaşmasının imzalandığı bildirilmektedir. Savaşın kaderini değiştirecek bu gelişmeyle Sovyet Rusya ile Osmanlı arasında savaş resmen sona ermekte ve Bolşevik yönetimi Kars-Ardahan-Batum'dan çekilmeyi, ordusunu da terhis kabul etmektedir. Şimdi iş, Doğu Anadolu'yu Ermeni istilâsından kurtarmaya kalmıştır. Yürüyüş bu yeni moralde devam eder.

5 Mart akşamı Mamahatun'a varırlar ve Ermenilerin “tüyler ürpertici cinayetleri karşısında çok ızdıraplar” duyarlar. İçi “çoluk-çocuk her yaştan ve cinsten Türk ölüleriyle dolu” 8 metre kadar çapındaki çukur mide bulandırıcıdır. “Yalnız bir ev halkı dağlara kaçıp kurtulabilmiş. Bu manzara karşısında duyduğum acıyı... en kanlı muharebelerde bile tatmamıştım”, yazar Karabekir hatıratında.¹⁴ 7 Mart sabahı Yeniköy'deki 9. Fırka karargâhına varıldığında da Rusların mükemmel alt-yapı hazırlıklarıyla karşılaşılır. Şose ve sahra şimendiferi güzergâhları açılmış, her yer taş yığınları, taş kırma makineleri, silindirlerle doludur. Köprüler tamamlanmış, tren istasyonu bile yapılmıştır. Ermenilerin bölgede Erpik (Yeni Gazi)- Halasur (Malakan)-Garan (Büyük Dikme Köyü) hattında ve Ilıca'nın batı sırtlarında tahkimat yaptıkları, kıtalarımızla temas halinde toplam 2.500 kadar Ermeni kuvveti bulunduğu istihbaratı alınır.

Karabekir 7 Mart günü Erzurum'daki Ermeni komutanına bir mektup yazarak bir Ermeni esirle gönderir. Mektup şöyledir:

“Rusya Cumhuriyetiyle sulh akdedildi. Ruslar...93 seferinde ellerine geçen arazimiz de dahil olmak üzere tekmil memleketimizi tahliye etmektedir....birçok kıtaatımız Batum'a çıkmaktadır ve Kars'a doğru yürüyecektir... (karşılıklı) esirlerimizi iadeye başladık. Rusların çekildiği araziye teslim almak üzere kolordularımız Erzurum civarında toplandı. ...9 Mart 1918 akşamına kadar Erzurum'u ve bilâhare tekmil arazimizi terk ile Kafkasya dahiline çekilmenizi ihtar ediyorum.”¹⁵

Karabekir'in stratejisi düşmanı şehri çevreleyen tel örgüler dışında açık alanda karşılamak ve Erzurum siperlerinde savunmaya imkân bırakmadan şehre girmektir. Karşılıklı 5.000 civarındaki kuvvetleri hemen hemen eşittir ve Karabekir zaferden emindir. Karabekir plânını Ordu Komutanlığına bildirir ancak “yeterince güvenli olmadığı” gerekçesiyle plân reddedilir ve son taarruz öncesinde sağ ve sol cenahlardan diğer kolorduların da aynı hizada

14 Kâzım Karabekir, *1. Dünya Savaşı Anıları*, 618

15 Kâzım Karabekir, *1. Dünya Savaşı Anıları*, 621

toplanmasının beklenmesi emrolunur. Bu ise hem taarruzun şok etkisini ortadan kaldıracak hem askerin iâşe stoklarını tüketeceğinden, her geçen gün de şehirdeki katliam sürdürüleceğinden, Karabekir sorumluluğu alarak bildiği gibi harekete karar verir. 9 Mart sabahı karargâhını Yeniköy'den daha ileriye, 180 haneli Tazegül'e nakleder. Ermeniler buradan da çekilirken 100 kadar evi yakmışlar, çoluk-çocuk 30 kişiyi katletmişlerdir.¹⁶

10 Mart sabahı karargâh, daha yüksek bir tarassut mevkiine sahip olan Alaca Köyüne naklolur. Ermeni mevzilerine 10 km. yaklaşılmıştır. Bu köyde gördükleri manzara facianın en müthişidir. “Süngülenmiş veya yakılmış cesetlerin başında ağlaşmalar, süngülenmiş memedeki bebeklerini kucağına almış anaların feryatları”...Karabekir sağ kalanlara birer gümüş mecidiye dağıttırarak onları teselliye çalışır. 10 Mart sabahı yaklaşık 600 kişilik kuvvetlerle taarruza geçen Ermeniler püskürtülür. Karabekir 11 Mart sabahı şafakta dört piyade alayıyla bütün cephelerden taarruzu başlatır. Saat 8'de Ilıca, 11'de Yarımca, 13.15'de Gez köyleri alınır. Kısa süre içinde Ermeni birliklerinin her taraftan Erzurum'a doğru çekilmeye başladığı görülür. O akşam Erzurum Kale komutanı Ermeni General Antranik'in ricata karar verdiği, sonradan edinilen istihbarattan anlaşılacaktır. 9. Fırka öğle sonrasında nihaî hamlesini yaparak şehre girer.

Erzurum 12 Mart 1918 günü üç yıllık Rus esaretinden kurtarılmıştır. Son taarruzda 14 şehit, 116 yaralı verilmiştir. 35 Rus ve 3 Gürcü zabitle 3 Rus neferi esir alınır. Ermeni maktulleri 500 kadardır. Çok sayıdaki yaralılarının tamamını götürdükleri anlaşmıştır. Ermeni mukavemeti 14 Mart günü tamamen kırılır. 16 Mart günü süvari birlikleri Horasan'ı da işgal eder. Burada 100 lokomotif, 100 vagon ve telefon merkezi sağlam olarak ele geçirilir.

Aynı günlerde Trabzon'dan sahil boyunca yürüyüşe geçen 37. Kafkas Tümeni 10 ve 14 Mart'ta Çayeli ve Hopa'yı almış, Batum'a doğru ilerlemektedir. Yeni hamleler için Erzurum bir üs olacağından burada mahallî hükûmetin tesisi ve halkın asker ile iletişiminin kurulması önemlidir. Karabekir bu amaçla topçu komutanı Recep Bey'i vali ve merkez komutanı olarak görevlendirir. Yurttaşların da göreve çağırılmasıyla hükûmet ve belediye hizmetleri faaliyete geçer. Kurulan gönüllü milis teşkilâtı ile asayiş hizmetleri ilçe ve köylere kadar uzatılır.

Doğu Anadolu'daki Rus ordusunun Bolşevik İhtilâli sonrasındaki durumu ile ilgili en ilginç kaynaklar bizzat Rus komutanlarınca yazılan raporlardır. Erzurum hakkında da Rus topçu kumandanı Yarbay Twerdohlebov'un

16 Kâzım Karabekir, *1. Dünya Savaşı Anıları*, 628

yazdıkları arasında, Karabekir'in anılarında aktarılan şunlar dikkati çekmektedir:

“1917 Aralık ortalarında Rus Kafkas Ordusu, başkomutanlığının izni olmaksızın cepheden çekildi... Erzurum Kalesindeki 400'den fazla topa sahip çıkmak üzere 40 Rus topçu subayı kaldık... Alayda disiplin kurulamadığından erler kaçıyor, yağma ile uğraşiyor ve subayları tehdit ediyordu... Ermeni askerlerinden bir-kaçı Erzurum eşrafından bir zatın evini basıp yağmalayarak kendisini katletti. Katillerin üç gün içinde yakalanması emredilmesine rağmen sonuç alınamadı... Ermeni ve Gürcü askerinin disiplinsizliği sebebiyle Rus subayları ile aralarında sürekli sorunlar yaşanmakta, Rus subayları Ermenilerin Müslüman halka zulmüne müdahale mecburiyetinde kalmaktaydı... Ermeni Rus General Antranik'in Kale komutanlığına atandığı gün Tepeköy'de bütün ahalinin Ermenilerce katledildiği haberini aldım. Verilen emirlere rağmen yakalanan olmadı... Cinayetlerin engellenmemesi için Müslüman mahallesinde oturan Rus subayları taşınmaya zorlandı. Subaylar direndiler fakat bu kere katliamın şehir dışında arttığı duyuldu. Ermeni vahşet ve rezaletine nihayet verilmesini, aksi takdirde bütün Rus zabitlerinin görevlerinden alınmasını ısrarla talep ettiğimizi Kale komutanına bildirdim...”¹⁷

Ermenilerin mezalimi, Erzurum'u geri alan Türk ordusunun gözleri önüne bir kere daha serilmiştir. Erzurum'un sadece 29 mahallesinde 1708 müslümanın şehit edildiği, her yerin yakılıp yıkıldığı tesbit edilir.¹⁸ Karabekir'in güncesinde yer alan şu sözler feci manzarayı tanımlamaktadır:

“Erzurum sahra demiryolu istasyonu sanki ölülerini dışarı fırlatmış bir mezarlıktı. İki kargir binanın yanmış Türk cesetlerle dolu olduğunu gördük. Karskapısı'ndaki kale mahzenleri de şehit edilmiş halk ile dolu idi. Erzurum şimalindeki Umudun, Sitavuk, Arzuti köylerinde hemen hiç kimse kalmamış idi.”¹⁹

Erzurum'un esareten kurtarılışı ile Millî Mücadelenin kilidi açılmıştır.

Yeni hamleler için Erzurum bir üs olacaktır. Doğu Anadolu'nun bu en büyük merkezinin geri alınması, ileride Kurtuluş Savaşı örgütlenişinin yolunu açacak, 23 Temmuz-7 Ağustos 1919 tarihlerinde toplanacak Erzurum Kongresiyle Millî Mücadele liderliğinde Anadolu direnişi bu ilimizde hayat bulacaktır.

17 Kâzım Karabekir, *1. Dünya Savaşı Anıları*, 650-669

18 Bal, *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, 143

19 Kâzım Karabekir, *1. Dünya Savaşı Anıları*, 677

Sarıkamış, Kars ve Ötesi

Erzurum'un geri alınışıyla açılan yolda ileri harekât devam etmektedir. 17-23 Mart günleri 3. Kolordu Narman, Varto, Kötek, Hınıs ve Malazgirt'i Ermeni çetelerinin işgalinden kurtararak kısa zamanda 1877 sınırlarına ulaşılacaktır.

Karabekir, Erzurum'un kurtarılışında gösterdiği başarılarından dolayı "kılıçlı ikinci rütbeden Osmanî nişanı" ile ödüllendirilir. Ancak İkinci Ordu Komutanı Vehip Paşa ile arasında geçen 21-24 Mart tarihli bazı yazışmalarda Paşa'nın Karabekir'i fazlaca kişisel inisiyatif kullanmakla eleştirmesi Karabekir'in moralini bozar ve iki ay kadar izin ister. Ancak izin talebi Ordu Komutanlığınca reddedildiği gibi, bu kere de, Karabekir'in komutasındaki Birinci Kafkas Kolordusunun, Mirliva Yakup Şevket Paşa'nın komutasında yeni teşkil olunan Şark Grubu Komutanlığı emrine verildiği bildirilir. Bunun üzerine Karabekir, vaktiyle Enver Paşa tarafından kendisine yapılan Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı önerisini bu kere kabul ettiğinin Genelkurmay Başkanlığına bildirilmesini talep ederse de, bu göreve atanan Nuri Paşa'nın İstanbul'dan hareket etmiş bulunduğu gerekçesiyle talebi geri çevrilir.

Şimdi ilk hedefte Sarıkamış vardır. Rus ordusunun terkettiği yerlerdeki üstün kalite ve sayıdaki silah, mühimmat ve malzemeyi eline geçiren Ermeni çetelerle birlikte Erzurum'dan çekilen 5.000 Ermeni askerinin Sarıkamış'a geçtiği ve Erzurum'a taarruza hazırlandığı haberleri alınmakta, Kars ise Ermeni, Gürcü ve Rumların elinde bulunmaktadır. Bu arada Sovyet yönetiminden ayrılarak bir Maver-i Kafkas federal hükûmeti kuran Ermeni, Gürcü ve Azerbaycan liderlikleriyle Osmanlı Deniz Kuvvetleri Kurmay Başkanı Rauf Bey (Orbay) başkanlığında bir heyet Brest-Litovsk Antlaşmasının uygulama hükûmleri uyarınca 14 Mart'da Trabzon'da müzakerelere başlamıştır. Karabekir ise bu müzakerelerin Ermeni liderliğince kuvvetlerini tahkim için Türk tarafını oyalamak amacıyla uzatıldığı endişesindedir ve bu sebeple Kars yönündeki harekâtın bir an önce sonuçlandırılması gerektiğine inanmaktadır.

Karabekir, Kars Ermeni Heyet-i İctimaiyesine ve Kafkasya Rum Cemiyetine hitaben gönderdiği 29 Mart 1918 tarihli mektuplarla bu bölge halkının ırk ve din farkı gözetilmeksizin Osmanlı Devleti yasaları güvencesi altında yaşamakta olduklarını, Devlet nizamına başkaldırı halinde Müslüman halka mezalim yapan Ermeni çetelerine karşı ordunun başlatmak üzere olduğu ileri harekât öncesinde halkın bu çetelere kucak açmaktan uzak durmasının kendi çıkarları gereği bulunduğunu hatırlatır.²⁰

20 Kâzım Karabekir, *1. Dünya Savaşı Amları*, 694, 695

Karabekir, 2 Nisan günü başlatmayı kararlaştırdığı harekât planını orduya bildirir. Grup Komutanlığından aldığı cevap olumlu olmakla birlikte yine arazi şartlarına uymayan bir takım değişiklikler içermektedir. 1915 başında Enver Paşa'nın Üçüncü Ordusunun 50 bine yakın asker kaybıyla büyük bir felâkete uğradığı Sarıkamış'ın, küçük bir savunma gücüyle taarruz ordularına büyük kayıplar verdirebilecek ormanlar içinde ve iyi tahkim edilmiş konumunu göz ardı eden bu plan değişiklikleri Karabekir'i yeni sorunlarla karşı karşıya bırakır. Bununla birlikte harekât hazırlıkları hızla sürdürülmektedir. Karabekir, karargâhını Horasan'a nakletmek üzere 31 Mart'da Erzurum'dan yola çıkar. Yol üzerinde geçtikleri yerleşim yerleri halk tarafından terkedilmiş durumdadır. Horasan'ı "hayrete değer bir demiryolu merkezi" olarak bulurlar.

Karabekir, 2 Nisan günü başlatmayı kararlaştırdığı harekât planını orduya bildirir. Grup Komutanlığından aldığı cevap olumlu olmakla birlikte arazi şartlarına uymayan bir takım değişiklikler içermektedir.

*"Bir çok lokomotif, vagon, atelyeler, demiryolu makasları, yol makineleri ve telgraf hatları medenî bir çehre gösteriyor. Her adımda Çarlık Rusyası'nın yıkılmış olmasına hamd-ü senalar ettik."*²¹

Türk ordusunun elinde ise tek bir kamyon bile yoktur. Civarı keşfe çıktıklarında iki saat mesafede Karaorgan ve Horum'a varırlar. Karaorgan 9. Fırka Karargâhında aldıkları bilgiye göre Ermeni çeteleri Kars civarında 28 köyde dehşetli katliam yapmışlardır. Kars'da kuvvet toplamakta ve ailelerini Gümrü'ye göndermektedirler. Bu arada bütün cephelerde Ermeni faaliyetleri artmıştır.

3 Nisan günü başlayan harekâta ormanlık, kar ve sarp arazi mukavemeti karşısında kıtalar ileri hat açmakta zorlanır. Nihayet 5 Nisan günü Sarıkamış'a müsademesiz girilir. Ruslar tarafından dikkat çekici biçimde imar edilmiş bu şehrimizin geri alınışı büyük bir kazançtır. Artık Kars ve ötesine kadar uzanan demiryolu da elimize geçmiştir. Şehirde bir miktar silah, mühimmat ve çok miktarda da gıda elde edilir.

Sarıkamış'dan sonraki hedef Kars'dır. Ancak Karabekir ile Grup Komutanı Şevki Paşa arasında geçen yazışmalarda kullanılan üslûp ve yaklaşımdan rahatsızlık duyan Karabekir yine görev değişikliği arayışına zorlanır. Kafkas İslam Ordusunda görevlendirilmek üzere Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya bu kere doğrudan yaptığı müracaat ise sonuçsuz kalır.

21 Kâzım Karabekir, *1. Dünya Savaşı Anıları*, 702

8 Nisan günü Kağızman ve Van geri alınır. Buralarda da Ermeni çetelerince büyük Müslüman katliamı yapılmıştır.

9 Nisan günü Maverai-i Kafkas Federal Hükûmeti Sovyet Rusya'dan bağımsızlığını ilân eder. 11 Nisan sabahı alınan bir emirde, Maverai-i Kafkas Hükûmetinin Brest-Litovsk şartlarını kabul ile Kars-Ardahan-Batum Sancaklarını tahliye ve iadeye amade olduğunu beyan etmesi sebebiyle harekâtın durdurulması bildirilmekle beraber, arazide çatışmaların devamı sebebiyle akşam saatlerinde harekâtın sürdürülmesi emredilecektir.

Ermeni kuvvetlerinin Kars'ı savunma hazırlıklarının Erzincan ve Erzurum'a göre daha üstün olduğu anlaşılmaktadır. Sarıkamış-Kars yarı yolundaki Novo Selim'e 36. Fırkanın 19 Nisan günü yaptığı taarruzdan sonuç alınamaz. 22 Nisan sabah taarruzunda ise Ermeni güçleri bütün cephelerden sökülür. 23 Nisan sabahı nihaî taarruz hazırlıkları sürdürülürken Grup Komutanlığından alınan emirle harekâtın yine geçici olarak durdurulması bildirilir: 93 Harbinde kaybettiğimiz bütün arazinin geri verilmesi yolundaki tekliflerimizi Maverai-i Kafkas Hükûmeti tamamen kabul etmiş olup, Kars'ın tahliyesiyle ilgili müzakereleri yürütmek üzere Karabekir görevlendirilmiştir. Harekât Kars'a iki kilometre mesafesinde durdurulacak ve görüşmelerin sonucu beklenecektir. Harekât sabah saat 5'de başlatılır ve kuşatma bütün cephelerden hızla daraltılır. Saat 14.00 civarında Kars'ın işgalcilerini temsilen bir Rus-Ermeni heyeti beyaz bayrak çekerek Türk karargâhına yaklaşır. Yapılan kısa görüşmenin sonucunda ertesi gün Kars kalesini teslim edeceklerini bildirirler. Bu arada yeni Kafkas Cumhuriyeti Reisi Çenkeli tarafından Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya gönderilen bir mektupta, varılan mütareke hükûmlerine rağmen Karabekir'in ileri harekâta devamından şikâyet olunarak şehrin tahliye ve teslimi için bir ay süre tanınması istenir. Aynı gün (24 Nisan), Grup Komutanı Şevki Paşa'dan alınan bir talimatta da, Ordudan gelecek emre değin beklenmesi bildirilmektedir. Oysa gittikçe daralan kuşatma çemberi içinde daha fazla dayanma tahammülü kalmayan karşı taraf, ertesi gün teslim önerisini kendisi getirmiştir ve bu tarihin müzakereye açılmasının, Kars içinde Müslüman halkın katliamına devam fırsatının kendi elimizle düşmana verilmesi anlamına geleceği düşüncesiyle Karabekir harekâta devamı kararlaştırır. 25 Nisan 1918 akşamı saat sekizde 29. Alay Kanlıtabya'yı alır. Saat dokuzda da Birinci Kolordu Birinci Avcı Taburu Kars'ı işgal eder. Kars kırk yıllık esaretten kurtulmuştur. Kars kalesinde Rus Kale komutanı General Daef ile birlikte 400 Rum süvari ve piyadesiyle bir o kadar da Rus asker bulunmaktadır. Ermeni askerin tamamı kaçmıştır. Kaledeki 300 esir askerimize ilâveten 2,000 kadarının da Ermeni zulmünden kurtarılmak üzere Rus subaylarca Tiflis'e gönderildiği bildirilmiştir. Kars tren istasyonunda ise Ruslar tarafından esir alınan yüz esirimizin Ermeni çetelerince katledildiği görülmüştür.²²

22 Kâzım Karabekir, *1. Dünya Savaşı Anıları*, 795

Kars zaferiyle Şark Cephesinde 1878'de kaybedilen tüm Türk toprağı geri alınmış bulunmaktadır.

KAFKASYA'DA BAĞIMSIZLIK HAREKETLERİ

Kafkasya'da Savaş Depremi

Birinci Dünya Savaşı ve 1917 Bolşevik İhtilâliyle birlikte Kafkasya halkları için muhtariyet ve bağımsızlık beklentileri yanında Kafkasya Müslümanları açısından Osmanlı İmparatorluğunun savaştan bağımsızlığını koruyarak çıkması öncelikli yer tutmuştur.

Savaş sırasında Kafkasya'nın maruz kaldığı dış baskılar İngiliz, Alman ve Rus çıkarlarının çatışmasından kaynaklanmıştır. Almanya'nın doğu stratejisi, Uzak Doğu İngiliz sömürgelerinin zenginliklerini elde edebilmek amacıyla bu yönde girişilecek harekât güzergâhındaki Kafkasya'ya hakim olmak ve bu maksatla müttefiki Osmanlı güçlerini Kafkasya'ya sürerken Müslüman bölge halkının dinî duygularını sömürerek İngiltere'ye karşı ayaklandırmak, bu suretle aynı zamanda İngiliz kuvvetlerini burada meşgul edip Avrupa Cephesindeki İngiliz baskısını da hafifletmektir. İngiliz Hükûmeti bu Alman stratejisiyle mücadele ederken Bakü merkezli Kafkasya petrollerine de sahip çıkma çabasıydı. Rusya ise Kafkasya'yı esasen kendi doğal hinterlandı olarak gördüğünden bölgedeki nüfuzunu koruma peşindeydi.

Kafkas Cephesinde savaşın ilk kıvılcımları 1 Kasım 1914'te Rus ordularının Doğu Anadolu topraklarına saldırmasıyla parlamıştı. Osmanlı ordusunun Doğu Anadolu'yu büyük ölçüde Rus işgaline kaybedişi ve 1917 Bolşevik İhtilâli sonrasında geri alışıyla ilgili gelişmeler yukarıdaki bölümlerde anlatılmıştır. Ancak Osmanlı askerî hareketi Doğu Anadolu ile sınırlı kalmamış, Almanya'nın teşvikiyle Harbiye Nazırı Enver Paşa 1914-15 Sarıkamış mağlubiyetine rağmen amcası Halil Paşa komutasında 37. ve 38. Tümenleri ve bazı jandarma birliklerini Diyarbakır'dan Güney Azerbaycan'a sevkle buradaki Rus işgaline son vermeye girişmiştir. 14 Ocak 1915'de Tebriz'i alan Halil Paşa bir ay içinde Rus ordusunca oradan çıkartılmasına rağmen bu gelişme, İran Azerbaycanı ve Doğu Kafkaslar'da Rusya'ya karşı Gence merkezli bazı ayaklanma hareketlerinin başlamasına yol açar. Gence'de Azerî Türklerinin gizli teşkilatı Difai temsilcisi Emir Arslan Han da Şubat 1915'de Erzurum'da Enver Paşa ile görüşerek Kafkasya'da Bakü, Gence, Erivan ile Terek ve Dağıstan'ı içine alan bir bağımsız konfederasyon kurulması fikrine destek ister. Enver Paşa, öncelikle Rusya'nın bertaraf

edilmesi şartıyla fikri olumlu karşılar. Muhtariyet yolunda Kafkasya’da girişilen ilk teşebbüsün bu olduğu bilinmektedir.²³

Ermeniler ise savaşta doğacak fırsatları Osmanlı toprak ve menfaatleri aleyhine kullanma hesabı içindedir. Nitekim daha savaş patlamadan, Avrupa devletlerinin baskıları sonucunda Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan 8 Şubat 1914 tarihli bir protokolle Doğu Anadolu’da Avupalı yönetici ve gözlemcilerin görevlendirileceği iki genel valilik ihdası ile bir takım “ıslahat” yapılması kararlaştırılmıştı. Savaşın ilk günlerinde Eçmiyadzin Ermeni Katoligası’nın Kafkas Genel Valisi Vorontsov-Daşkov’a gönderdiği 5 Ağustos 1914 tarihli mektupta da savaştan bilistifade Anadolu’daki “Ermeni” vilâyetlerinin Rusya’ya bağlanması ve geniş yetkilerle donatılmış bir Ermeni valinin yönetimine bırakılması önerisi getirilir. Genel Vali bu öneriyi, sorunların Ermeni çıkarları doğrultusunda çözümleneceği, ancak Anadolu Ermenilerinin isyancı görünümünden kaçınarak Osmanlı tarafını “saldırgan taraf” olarak gösterme taktiğinden vazgeçilmemesi gerektiği şeklinde cevaplar.²⁴ Çarlık ordusunun Doğu Anadolu illerimizi işgali ve Kafkasya’da Müslüman halka karşı uyguladığı şiddeti arttırması da zaten Ermeni beklentilerine hizmet etmekteydi. Meselâ Gürcistan yakınındaki 52.000 nüfuslu Laz ve Acaralar 1915 Yılı başlarında Osmanlı’yı destekledikleri gerekçesiyle Rus ordusunca kılıçtan geçirilmişti.²⁵ Kasım 1915’den itibaren de Ruslar, Bağdat demiryolunu kesmek ve İran’da Osmanlı-Alman etkisini önlemek amacıyla İran Azerbaycanı’nı işgal ederek Hemedan, Kazvin, İsfahan ve Kirmanşah’a girer. 13. Osmanlı Kolordusu karşı harekâta geçse de başarılı olamaz ve geri çekilir. Ancak, Ermeni emellerini destekler görünen Rus Çarlığının Petersburg’daki İngiltere ve Fransa Büyükelçilerine verdiği 17 Mart 1916 tarihli notada da açıkça bildirildiği üzere Rusya’nın bir bağımsız Ermenistan’ı asla düşünmediği, Fransa’nın da Akdeniz bölgesinde antik Kilikya’yı içine alan bir Ermeni devletinin kurulması taleplerine aynı tarihlerde şiddetle karşı çıktığı bilinmektedir.

Rus-Ermeni baskılarına karşı Azerî aydınları teşkilâtlanarak maruz kaldıkları güçlükler hakkında İstanbul’da ve Avrupa ülkelerinde kamuoyunu bilgilendirmeye çalışmaktaydı. Azerbaycan’da faaliyet gösteren kuruluşlar arasında ise Gence Millî Komitesi, Kafkasya Cemiyet-i Hayriyesi ve Azerbaycan Gençlik Teşkilâtı ile, 1904 ve 1911 Yıllarında kurulan Neriman Nerimanov başkanlığındaki Sosyal Demokrat Himmet Partisi ve Musavat Partisi önde gelenleriydi. Nisan 1917’de teşkil olunan Müslüman Millî

23 Bal, *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, 34

24 Bal, *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, 35

25 Bal, *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, 37

Şurasının 15-20 Nisan tarihlerinde Kafkas Müslümanları Kurultayını toplamasının ardından 1-11 Mayıs 1917'de de Moskova'da Bütün Rusya Müslümanları Birinci Kongresi yapılmıştı.

Bolşevik İhtilâli, Brest-Litovsk Antlaşması ve Rusya'nın Savaştan Çekilişi

Rusya'daki 12 Mart ve Ekim 1917 halk ayaklanmalarıyla birlikte gelişmeler hız kazanmıştır. Çarlık ordusu ile yönetiminin Kafkasya'da tamamen çözülmesi karşısında bölge anarşik bir duruma düşmüştür. Rusya geçici başbakanı Prens Lvov'un talimatıyla Rus-Azerî-Gürcü- Ermeni temsilcilerden oluşan beş kişilik Maverai-i Kafkas Komitesi yönetimi ele alır ancak etkili olamaz. Rusya Geçici Hükûmeti 9 Mayıs 1917'de aldığı kararla da işgali altındaki Van, Erzurum, Bitlis ve Trabzon vilayetlerinde sivil idareye Ermenileri atamaya başlamıştır. Bütün bu gelişmelerden büsbütün cesaretlenen Ermeniler Ekim 1917'de Tiflis'de topladıkları kongrede Kafkasya ve Doğu Anadolu'yu da içine alan bir "Büyük Ermenistan" kurulmasını kararlaştırarak bir "Ermeni Millî Meclisi" ile "Ermeni Konseyi" oluşturur.²⁶ Oysa "Büyük Ermenistan" denilen yerde o tarihte Ermeni nüfusunun çoğunlukta bulunduğu bölgeler Eçmiyadin, Gümrü, Novo Beyazıd, Zengezur ve Şuşa (Karabağ) ile sınırlı olup, Erivan'da dahi Türk nüfus Birinci Dünya Savaşına kadar %83 oranındayken etnik temizlik sonucu %5'e düşecektir.²⁷

7 Kasım 1917 Bolşevik İhtilâli sonrasında Lenin rejiminin başlangıçtaki "halklara kendi kaderini tayin" hakkı tanınması söylemi²⁸ doğrultusunda Kafkasya halkları da kendi devletlerini kurma arayışlarına yönelir ancak Lenin'in vaadinin kısa zamanda bu hakkı ortadan kaldıracak biçimlere gireceği görülecektir. Bu ortamda artık Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan halklarının aralarındaki ilişkilerin Rusya'dan bağımsız biçimde düzenlenmesi sorunu daha güncel hale gelecek ve Osmanlı Ordusunun bölgede sürekli ilerleyişi de bu konulardaki arayışları yakından etkileyecektir. Azerbaycan'da Osmanlı Devleti ile ilişkileri olabildiğince yakınlaştırma eğilimi artarken Osmanlı Yönetimi açısından da, bölgede özellikle Rus ve İngiliz emperyalist planlarına karşı Kafkasya Müslüman-Türk halkının Osmanlı çıkarlarının korunmasında önemli roller oynayabileceği beklentisi bulunmaktaydı. Bu beklentileri Almanya da kendi çıkarları açısından teşvik etmekteydi.

26 Bal, *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, 62

27 Bal, *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, 133

28 Bal, *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, 78-80. Lenin'in 24 Kasım 1917 "Rusya Halkları Beyannamesi" ile, Stalin'in 3 Aralık 1917 "Rusya'nın ve Doğu'nun Bütün Müslüman Emekçilerine Çağrı" metinleri, Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya (1798-1919)* (Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, 1970), 649-652.

Çarlık Hükûmetinin şeklen de olsa güdümündeki Maver-i Kafkas Komitesi, Bolşevik İhtilâli sonrası 28 Kasım 1917’de yerini Azerî, Gürcü ve Ermeni temsilcilerinden oluşan bağımsız Maver-i Kafkas Komiserliğine²⁹ terkeder. Brest-Litovsk görüşmelerinin 3 Mart 1918 Antlaşmasıyla sonuçlanması üzerine de Sovyet Rusya’nın savaştan çekilmesi ve barış müzakerelerinin başlatılması kararlaştırılır. 18 Aralık 1917 tarihli Osmanlı-Rus Erzincan Mütarekesiyle çatışmalar esasen fiilen durmuştur.

Kafkas Türk-Müslüman Halklarının Osmanlı Himayesine Müracaatı, Osmanlı Kafkas İslam Ordusunun Kuruluşu

Bolşevik ordusunun sahneden çekilmesiyle ortaya çıkan boşluğu Rus ve İngiliz destekli Ermeni ve Gürcü kuvvetleri doldurmaya başlamaktadır. Tiflis’deki bir İngiliz-Fransız Misyonu da cepheyi terkederek Rusların yerine bir Ermeni-Gürcü kolordusu ile Güney Kafkasya’daki Ruslardan ve Rumlardan oluşan birer tümen kurmaya çalışmaktadır. Ermenilerin bu otorite boşluğundan yararlanarak Müslüman bölge halkına karşı büyük bir katliam hazırlığı içinde oldukları da bilinmektedir. Bu gelişmeler millî bağımsızlık hareketlerini hızlandırdığı gibi Müslüman halkın savunma ihtiyacına da ivedilik kazandırmaktadır. 17 Aralık 1917’de millî güçler tarafından Gence’de Rus askerlerinin silahları alınarak şehirden çıkartılır. Gence Millî Komitesi Ocak 1918’de 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa’ya gönderdiği bir askerî heyetle resmen yardım talebinde bulunur³⁰ ve millî ordu kuruluşu hazırlıklarını başlatır. Ancak Bakü’de 31 Mart-1 Nisan tarihlerinde gerçekleştirilen Ermeni destekli Bolşevik katliamı onbine yakın Azerînin kaybıyla sonuçlanacaktır. Bakü’de yönetimi alan Bakü Bolşevik Sovyeti tamamen Bolşevik ve Ermenilerin eline geçmiş olup, Azerî halk Gence ve Kuzey Kafkasya’ya göçe başlayacak, başkenti de Bakü’den Gence’ye nakledecektir.

Osmanlı Kafkas İslam Ordusunun (KİO) kuruluşu kararının resmîleştiği bu sıralarda Enver Paşa’nın 5 Nisan 1918 tarihli emriyle, Azerbaycan’da bu amaçla üçer alaylı üç piyade tümeninden oluşan bir kolordunun oluşturulacağı bildirilmektedir.³¹ Artık Osmanlı yönetiminin stratejisi, bağımsız bir Güney Kafkasya Devletinin kuruluşu suretiyle Rus nüfuzunun bölgeden uzaklaştırılarak Müslüman nüfus ağırlıklı zayıf bir tampon-devlet ile komşu olmaktır. Arabistan topraklarının kaybedildiği bir dönemde Kafkasya’nın kazanılması önemli görülmektedir. Maver-i Kafkas Komiserliğinin 22 Nisan

29 Kurat, *Türkiye ve Rusya (1798-1919)*, 84.

30 Kurat, *Türkiye ve Rusya (1798-1919)*, 106

31 Kurat, *Türkiye ve Rusya (1798-1919)*, 113, 245. (KİO Kuruluş Talimatnamesi)

1918’de kendisini feshederek bağımsız, demokratik, federatif Mavera-i Kafkas Hükûmetinin kuruluşunu ilânı da bu gelişmeleri izleyecektir. Yeni Hükûmetin öncelikli işi ise, Brest-Litovsk Antlaşması çerçevesinde daha önce 14 Mart tarihinde Osmanlı Devleti ile Trabzon’da başlatılmış bulunan fakat Ermeni ve Gürcü tarafların isteksizce sürdürdükleri barış müzakerelerini Batum’da canlandırmak olacaktır.

İşte bu hararetli ortamda Azerbaycan Millî Şurası tarihî 28 Mayıs 1918 Tiflis toplantısında Azerbaycan’ın bağımsızlığını ilân eder. Tarafsız Feth-Ali Han Hoyski başkanlığında kurulan ilk bağımsız Azerbaycan koalisyon Hükûmeti Türkiye ile birleşmek ister ancak Tiflis’teki Türk heyeti başkanı Adliye Nazırı ve Şurayı Devlet Reisi Halil (Menteşe) ilhakın “*ne dost ne de düşman devletlerce kabul edilmeyeceğini*” ifadeyle, buna rağmen Türkiye’nin her türlü yardıma hazır bulunduğunu beyan eder. 4 Haziran tarihinde imzalanan Dostluk Antlaşması³² Azerbaycan’ın talebi halinde Osmanlı Hükûmeti’nin silahlı kuvvetleriyle yardımını öngörür ve taraflar birbirlerini “en ziyade müsaadeye mazhar” devlet olarak tanırlar. Bu suretle ilk diplomatik tanımaya da mazhar olan yeni Azerbaycan hükûmeti antlaşmanın imzasını takiben derhal askerî yardım talebinde bulunur.³³ Türk Azerbaycan Millî Şurası ve Hükûmeti 16 Haziran’da Tiflis’den Gence’ye taşınacaktır.

Tarafsız Feth-Ali Han Hoyski başkanlığında kurulan ilk bağımsız Azerbaycan koalisyon Hükûmeti Türkiye ile birleşmek ister ancak Tiflis’teki Türk heyeti başkanı Adliye Nazırı ve Şurayı Devlet Reisi Halil (Menteşe) ilhakın “ne dost ne de düşman devletlerce kabul edilmeyeceğini” ifadeyle, buna rağmen Türkiye’nin her türlü yardıma hazır bulunduğunu beyan eder.

Karabekir Paşa Güçlerinin Kafkasya’ya Girişi

Şark Cephesinde Erzincan, Erzurum, Sarıkamış ve Kars’ı düşman işgalinden kurtaran Osmanlı ordusunun komutanı Karabekir ise, 1 Mayıs 1918 günü Kars’ı terketmiştir. 3 Mayıs günü aldığı emir, Tiflis’e karşı harekât başlatmaktır. Eşzamanlı olarak da, İngilizlerle takviye edilmiş Ermeni işgaline karşı Tebriz’e bir fırka gönderilmesi istenmektedir. Kafkasya içlerine yönelik bu çifte harekâtın başlatılabilmesi için ise öncelikle, güzergâh üzerindeki ve demiryolu kavşağını tutan Gümrü’nün alınması gerekmektedir. Yapılan

32 Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Karton No. 560’dan nakleden Akdes Nimet Kurat, *Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, 662-666.

33 Bal, *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, 182-184

keşiflerde Gümrü çevresinin tahkim edilmiş, Gümrü kalesinin de oldukça müstahkem bir kale olduğu anlaşılır. Ermeni kuvvetleri 6.000 asker ve 20 topla Gümrü'yü savunmaya çalışacaktır. Gümrü'nün alınmasıyla 11. Fırka görevlendirilmiş olup, 9. Fırkadan 28. Alayın üç bölüğü ve 107. İhtiyat Alayı da destek görevinde bulunacaktır. 13 Mayıs günü başlatılan taarruz sonunda 16 Mayıs günü Gümrü ve civarı büyük oranda Türk ordusunun işgali altına girer. Zaptedilen lokomotifler ve 30 kadar vagonun Kars'a işletilmeye başlanmasıyla çok önemli bir ulaştırma sorunu çözümlenir. Önemli miktarda da harp ve gıda malzemesi ele geçirilmiştir. Çatışmalar Karakilise ve Başabaran civarında toplanan Ermeni güçleriyle günlerce devam eder. Karabekir karargâhını 20 Mayıs günü Kars'dan Gümrü'ye nakleder. Ermenistan'ın Erivan'dan sonra ikinci büyük şehri Gümrü zaptedilmiştir.

Tarih boyunca Şirak, Selçuklu, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Osmanlı ve diğer Türk boylarının hakim olduğu Gümrü ve çevresinin 93 Harbini takiben Rus hakimiyetine girmesiyle civar bölgelerden getirilen Ermeni nüfus şehre yerleştirilerek Müslüman ailelerin şehirden uzaklaştırılmasına başlanmıştır. 19 Nisan 1918 tarihinde de Gümrü'den Ahılkelek yoluyla Azerbaycan'a kaçmaya çalışan 3.000'e yakın Türk ise hunharca katledilmişti. Karabekir şehre girdiğinde Gümrü'de kalan 250 haneden oluşan Türk ailelerine sahip çıkar. Yerleşik ailelerden Cihangiroğlu İbrahim Bey Müslüman bölgesine kaymakam olarak atanır. Ahılkelek katliamı dolayısıyla da buraya harekât başlatılır.

Azerbaycan- Gürcistan- Ermenistan ile Batum ve Gümrü Barış Antlaşmaları; Şark Orduları Grubu Komutanlığının Kuruluşu

26 Mayıs günü Gürcü Cumhuriyeti, 28 Mayıs günü de Azerbaycan ve Ermenistan bağımsız Cumhuriyetleri ilân olunarak Kuzey Kafkasya Federatif Hükûmeti son bulur.

Karabekir'in 1 ve 4 Haziran günleri Ordu Komutanlığından aldığı talimatlarda, Brest-Litovsk Antlaşması uyarınca sürdürülen Batum müzakerelerinde Gürcü ve Ermenilerle barış için mutabakat sağlandığı, Osmanlı kuvvetlerinin elindeki toprakların muhafazasının ve barışın uygulama şartlarının ayrıca müzakeresinin kararlaştırıldığı, Ermeni ve Gürcülerin Almanya himayesine girdiğinin de anlaşıldığı, bu gelişmeler ışığında Ahılkelek harekâtı haricinde Erivan ve Tiflis üzerine ileri harekâtın şimdilik durdurulması bildirilmektedir. Osmanlı Hükûmeti Batum'da 4 Haziran tarihinde Gürcü Hükûmetiyle, 11 Haziran'da da Ermenistan ve Azerbaycan Hükûmetleriyle barış antlaşmaları imzalar. Gürcistan ile yapılan antlaşmada Batum şehri ve Sancağı yanında Ahıska ve Ahılkelek nahiyelerinin de Osmanlı sınırları içinde kalmasıyla Brest-

Litovsk sınırları aşılmış olmaktadır. Ermenistan ve Azerbaycan ile yapılacak antlaşmalarla da 1878 sınırları öncesine dönülecektir. Gürcistan ve Ermenistan Osmanlı Devletinin savaş sonuna kadar Kafkas demiryollarından yararlanmasını, Türkiye'ye düşman devletlerin tebaa ve temsilcilerinin topraklarından çıkartılmasını, Tiflis ve Erivan'da birer Müftü bulundurulmasını ve hutbelerde Halife sıfatıyla Osmanlı padişahının adının zikredilmesini kabul etmişlerdir. 4 Haziran 1918 tarihli Osmanlı-Gürcistan-Azerbaycan petrol anlaşması ile de petrolün Bakü-Batum boru hattıyla nakline hükmedilir. Ancak Ermenistan ve Gürcistan bu antlaşmaların baskı altında imzalatırıldığı gerekçesiyle itirazlarını sürdürürler ve şikâyetlerini Almanya'ya iletirler. Nuri Paşa komutasındaki Osmanlı Kafkas İslam Ordusunun fiilen kuruluşu da bu tarihlere rastlar. Osmanlı güçlerinin bölgede sürekli ilerleyişini frenleme düşüncesindeki Almanya ise, özellikle Kafkasya petrollerinde söz sahibi olma fırsatından yararlanabilmek amacıyla Gürcü ve Ermeni itirazlarını destekleyecek, Trabzon ve Batum görüşmelerine itiraz etmeyen Rusya'ya gelince, Batum'un Osmanlı sınırları içinde kalmasına karşı çıkacaktır.

Batum Antlaşmalarının uygulamasına yönelik olarak Osmanlı Devletini temsilen Karabekir'in yürüteceği Gümrü müzakerelerinde ise yukarıda değinilen konular dışında, Osmanlı ordusunun bulunduğu bölgelerde Ermeni çetelerinin silahsızlandırılması, Müslüman halka iyi muamele edilmesi, esirlerin iadesi ve göçmenlerin durumlarının düzeltilmesi gibi konularda kararlar alınır. Barış protokolleri yeni bağımsız Ermeni hükûmetiyle 13 Temmuz 1918 günü imzalandığında Karabekir'in Gümrü'deki görevi sona ermiş olacaktır.³⁴

Bu arada Gence'de Ermeniler 600 mevcutlu bir tabur teşkil ederek Müslüman halkı tehdiye başlamış, 8 Haziran'da da İkinci Kafkas Kolordusunun 5. Fırkası Gence'ye harekâta başlamış, 13-14 Haziran'da Gence'deki Ermeni taburunu silahsızlandırmıştır. Kafkas İslam Ordusunu takviye amacıyla Şark Orduları Grubundan 5. Kafkas Tümeni görevlendirilir. Dördüncü Ordunun bir alayı 12 Haziran'da İran'da Tebriz'i ve 31 Temmuz'da Urumiye'yi, 5. Kafkas Tümeni ise Temmuz'da Azerbaycan'daki Bolşevik kuvvetlerine karşı Şemahı-

Batum Antlaşmalarının uygulamasına yönelik olarak Osmanlı Devletini temsilen Karabekir'in yürüteceği Gümrü müzakerelerinde ise yukarıda değinilen konular dışında, Osmanlı ordusunun bulunduğu bölgelerde Ermeni çetelerinin silahsızlandırılması, Müslüman halka iyi muamele edilmesi, esirlerin iadesi ve göçmenlerin durumlarının düzeltilmesi gibi konularda kararlar alınır.

34 Barış Protokolleri metinleri için bkz: Kâzım Karabekir, *1. Dünya Savaşı Anıları*, 867-884.

Hacıkabul hattıyla, 16 Eylül'de iki ay süren muharebeler sonucunda İngiliz ve Ermeni kuvvetlerine karşı Bakü'yü, 8 Ekim'de de Albay Cemil Cahit Bey komutasındaki 106. Piyade ve 9. Kafkas Alaylarıyla 1. Azerbaycan Tümeni Karabağ'ı zaptedecektir. Bakü harekâtında Osmanlı kayıpları bini bulacaktır. Osmanlı ordusu Bakü'ye yaklaşırken, Bakü'yü elinde tutmakta ısrarlı olan Sovyet Rusya ile Almanya arasında 27 Ağustos tarihinde imzalanan anlaşma uyarınca Almanya, Osmanlı Devleti'nin kendisine Brest-Litovsk sonucu bırakılmış olan Kars-Ardahan-Batum Sancakları ötesinde ilerlemesine karşı nüfuzunu kullanmayı kabul ederken, bunun karşılığında da Almanya'ya Bakü petrollerinden dördte bir hisse verilmesi kararlaştırılır. Osmanlı Yönetimi bu anlaşmayı protesto edecektir. Osmanlı ordusunun Bakü'ye ilerleyişini engelleyemeyen Almanlar ise son bir deneme olarak şehre Osmanlı güçleriyle birlikte girme önerisinde bulunurlarsa da teşebbüsleri geri çevrilir.³⁵

7-9 Haziran'da Şark Cephesinde kurulan Şark Orduları Grubu komutanlığına Vehip Paşa (bilâhare Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa) atanacak, 28 Temmuz'da Mirliva (tümgeneral) rütbesine yükseltilmiş olan Karabekir'in 1. Kafkas Kolordusu bu orduya bağlanacak, yeni bir emirle de Kolordunun 9. Fırkası Erivan güneyinde Nahcivan bölgesine kadar olan bölgeyi, 11. Fırkası ise tekrar Tebriz'i işgal edeceklerdir. Bu emir üzerine Karabekir Paşa kolordu karargâhını Nahcivan'a taşır ve 7 Ağustos günü kendisi de Nahcivan'a vasıl olur. Bu sırada Ordu Komutanı Halil Paşa'nın Karabekir'e Tahran üzerine harekâta geçmesi önerisini ise Karabekir, diğer cephelerdeki olumsuz gidişatin ordumuz için açabileceği riskler sebebiyle reddedecektir.³⁶

Karabekir Güçleri Nahcivan'da

Bolşevik İhtilâlini takiben Rus yönetimi ve ordusunun dağılması karşısında kendi çabalarıyla ayakta kalmaya çalışan Nahcivan, coğrafi konumu itibariyle Azerbaycan ana toprağından kopuktu. O tarihlerdeki gelişmelerin görgü tanığı Lâtif Hüseyinzade'nin "*Aras Şahittir*"³⁷ başlıklı ayrıntılı hatıratından aşağıda özetlendiği üzere, Şubat 1918'de kurulan "Türk-Müslüman Milli Komitesi" Mehri, Ordubat, Culfa, Şahbuz, Şerur ve Dereleyaz ilçeleriyle civar bölgeleri denetimi altına aldı. Erivan'dan takviyeli Ermeni komitacılarının Nahcivan'ı Müslümanlardan arındırma hazırlığı içinde olduğu duyulduğundan da seferberlik ilân edilerek gençler silah altına alındı. Mart ayından itibaren Ermeni komitacılarının Müslüman köylerde teröre başlaması, aynı günlerde

35 Bal, *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, 214,

36 Kâzım Karabekir, *1. Dünya Savaşı Anıları*, 885.

37 Lâtif Hüseyinzade, *Aras Şahittir* (Bakü: Nurlan, 2001).

(30 Mart-1 Nisan) Bakü’de de büyük bir katliam yapmaları üzerine ise, Millî Komite çareyi Türkiye’den silahlı yardım istemekte buldu ve Türkiye’ye bir heyet gönderildi.

Doğu Anadolu’da da Ermeni güçlerine karşı savaşmakta olan Kâzım Karabekir Sarıkamış’da Nahcivan heyetiyle görüşerek, Millî Komite başkanına hitaben yazdığı 4 Nisan 1918 tarihli mektubunda Nahcivan’a gereken yardımı ulaştıracaklarını bildirdi. İzleyen günlerde Doğu Beyazıt’da görevli Yüzbaşı Halil Bey yanında birkaç subay ve askerle birlikte Nahcivan’ın Şahtahtı ilçesine, topçu kumandanı Hüsnü Bey ile süvari subayı Osman Nuri Bey ise Nahcivan’a gönderildiler. Görevleri Nahcivan millî ordusunun teşkil, talim ve eğitimine yardımcı olmaktı. Ateş-kesin devamı amacıyla görüşmeler yapmak üzere Şahtahtı ilçesine davet ettikleri Ermeni toplum liderleri bu davete icabet etmediler. Aynı günlerde Karabekir komutasındaki Türk ordusu Erzincan, Erzurum, Sarıkamış ve Kars’ı Ermeni işgalinden kurtarmak ötesinde Arpaçay’ı da aşarak Gümrü’yü ele geçirmekte, Erivan’a doğru ilerlemekteydi. Bu haberler Nahcivan halkının moralini yükselttiği gibi, Taşnak çetelerini de durulmaya zorlamıştı. Ancak Haziran ayının ilk günlerinden itibaren Taşnak Ermeni general Antranik’in 15.000 kişilik büyük bir kuvvetle Nahcivan sınırlarından girerek Müslüman halkı katle, mallarını talana, köylerini de ateşe verdiği haberleri gelmeye başladı. Aynı çeteler Osmanlı Ordusuna da saldırılar düzenlemekte idiler. Bu gelişmeler üzerine Karabekir önce Ermeni Kolordusu Komutanı General Nazarbekof’a gönderdiği 27 ve 29 Haziran tarihli mektuplarla ikazlarını iletir fakat sonuç alınamaz.³⁸ Bunun üzerine Türk ordusunun 5-6 Temmuz 1918’de Nahcivan şehri eteklerindeki tuz madeni tepelerini ve Sorsu Köprüsünü geçerek Ermeni birliklerini topçu ateşine tutmasıyla Ermeni çeteleri şehri terkederler.

Osmanlı Ordusunun şehre girmesi üzerine halk tarafından şehre Türk bayrağı çekilir ve Nahcivan’ın, Kars’da henüz ilân edilmiş bulunan Güney-Batı Kafkas Cumhuriyetine bağlanması kararlaştırılır. 1918 Ağustos ayının ilk haftasında Karabekir Paşa da Nahcivan’a gelerek Gümrü’deki ordugâhını buraya nakletmiştir. Hüseyinzade’nin anılarına göre Paşa’nın Nahcivan’a girişi halk tarafından coşkulu törenlerle karşılanmış, derhal seferberlik ilân edilerek bir millî ordu teşkili çalışmaları başlatılmış, Nahcivan, Karabekir’in sözlerinde ifadesini bulan “Doğunun Kapısı” olarak adlandırılmıştır.

Ermeni Antranik çetelerinin ise bu yenilginin intikamını almak üzere Eylül başlarında İran’daki bir İngiliz birliğinin de desteğiyle Tebriz’i ele geçirmek üzere ilerlediğinin öğrenilmesi ile tekrar harekete geçen Karabekir’in birlikleri

38 Kâzım Karabekir, *1. Dünya Savaşı Anıları*, 900-902.

iki gün süren çarpışmalar sonunda İngiliz ve Ermeni güçlerini Tebriz'den atarak Nahcivan'daki karargâhına çekilir. Karabekir'in anılarında ise Nahcivan siyasetine daha çok hakim görünen Fars Hanlarının ve din adamlarının İran ve Rus dostluğuna da ilgileri bulunmaktadır.³⁹

Nahcivan'da huzur sağlanmıştır. Ancak Nahcivan aydınları kendi cumhuriyetlerini ilân etmek arzusundadır. Türk ordusunun 16 Eylül'de Bakü'yü alıp 8 Ekim'de Karabağ'a girmiş olması da halkı teşvik etmiştir. Bu ortamda Ekim sonunda Nahcivan-Aras Türk Cumhuriyeti ilân edilecek, Emin Bey Nerimanbeyov başkanlığındaki ilk hükûmet bir millî meclis oluşturarak idarî düzenlemelere gidecek, 30 Kasım'da da Kars Güney-Batı Kafkas Cumhuriyetine katılacaktır. Bu arada Nahcivan ordusuna Türkiye'den silah, mühimmat, araç-gereç ve giyim sevkine, yüzlerce Nahcivan'lı genç Türkiye'deki askerî okullara gönderilmeye başlanmıştır. Genç Cumhuriyette sanat, kültür ve eğitim faaliyetleri hızlandırılır. Halkın ekonomik durumu düzelmekte, yakılan-yıkılan binalar onarılmaktadır.

Ancak bu mutlu günler uzun sürmeyecek, 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi hükümlerince Karabekir ve askerleri, hazin uğurlama törenleriyle Nahcivan'ı terk edecektir. Buna rağmen, Karabekir'in emriyle 400'den fazla Türk askeri ve 20-30 subayla birlikte Halil , Hüsni ve Veysel Beyler Nahcivan'da kalırlar.

Türk ordusunun ayrılışını takiben Ermeni saldırıları tekrar başlayacaktır. Taşnak çeteleri 1918 Aralık ayında Uluhanlı, Gemerli, Vedibasars ve Sederek köylerini işgal ederek Nahcivan'a ilerlemeye başlar. Türk ordusunun destek göndermesiyle bu köyler Ermeni işgalinden kurtarılır.

Nahcivan'ı silah zoruyla alamayacaklarını anlayan Taşnak Ermeni liderleri bu kez İngiltere, Fransa ve ABD'deki Ermeni çevrelerinden yardım istemeye başlar. 1919 Yılıının ilk günlerinde bir İngiliz general beraberinde 50-60 subayla Nahcivan'a gönderilerek uluslararası anlaşmalar uyarınca Nahcivan'ın artık kendi emrine tabi bulunduğunu beyan eder. Aras-Türk Cumhuriyeti'nin iç işlerine müdahaleye başlar, Türk askerinin Nahcivan'ı terkini ister, Türk bayraklarını indirtir, Türk parasının da tedavülden kaldırılması yolunda teşebbüslere girişir. Halk buna şiddetle karşı çıkar ve Türk askerinin ayrılmasına izin verilmez. Ancak baskılar devam etmektedir. İlk İngiliz generalinden sonra gönderilen General Thompson, "üç büyük devletin kararıyla Nahcivan'ın Ermenistan'a verildiğini" beyan ederek Nahcivan'dan ayrılır. (Bazı kaynaklar ise İngiliz kuvvetlerinin, Türk kuvvetlerinin 17 Kasım'da ayrılışının ertesi günü İtilâf adına Nahcivan'ı işgal ettiğini bildirir.)⁴⁰

39 Kâzım Karabekir, *Günlükler*; C. 1 (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009) 542.

40 Bal, *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, 228

1919 Mayıs ayı başlarında ise Davy adlı bir üçüncü İngiliz general, kumandasındaki Hintli askerlerden oluşan bir birlikle gelir ve Nahcivan'ın Ermenistan'a verildiğini tekrarlar. Bu gelişmeleri Erivan'dan gönderilen Ermeni güçlerinin Nahcivan'da yönetime el koyması izler. Ancak halkın ve Nahcivan silahlı kuvvetlerinin karşı koymasıyla önce İngiliz general ve ordusu, arkasından da Ermeni çeteler şehri terkeder. ABD üzerinde süregelen baskılar sonucunda ise Amerikan Kongresinin kararıyla incelemelerde bulunmak üzere General Harbord başkanlığında Nahcivan'a gelen heyet de, Nahcivan'ın Müslüman kimliğini ve Ermeni baskılarını teyit eden raporunu Kongreye sunar. General Harbord, Karabekir Paşa ile de Erzurum'da görüşerek benzer tespitlerini Kongre'ye iletacaktır.

Nahcivan'ın bütün bu baskılar karşısındaki direnişi fazla uzun süremeyecektir. Sovyet Kızıl Ordusu 1920 Temmuz ayı ortalarında Nahcivan'a girecek ve 28 Temmuz günü de, Nahcivan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adı altında yeni bir hükûmet kuracaktır. Aynı gelişme Bakü'de de yaşanmıştır. Bu olaylar karşısında Nahcivan Hükûmeti Başkanı Türk Ordusu Komutanı Veysel Bey askeriyle birlikte Nahcivan'ı terk eder. Nahcivan hanları da İran'a göç ederler.

Çok geçmeden Nahcivan, yeni durumdan yararlanmak isteyen Ermeni çetelerinin tekrar saldırısına uğrar. Ancak bu sırada Karabekir Paşa emrindeki ordunun Doğu Anadolu'da işgalci Rus ve Ermeni güçlerini tekrar mağlup ederek Erivan'a doğru ilerlemesiyle Erivan Hükûmeti ateş-kes talebinde bulunacak ve Nahcivan'a olan saldırılar da durdurulacaktır. Bu süreç, Türkiye ile Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan arasında ayrı ayrı imzalanacak 3 Aralık 1920 Gümrü, 16 Mart 1921 Moskova ve 13 Ekim 1921 Kars Antlaşmalarıyla sonuçlanacaktır. Nahcivan'ın özerk statüsünün, Azerbaycan'a aidiyetinin, sınırlarının dokunulmazlığının ve Türkiye'nin güvencesinin teyit edildiği bu uluslararası belgelerle ilgili gelişmeler aşağıdaki bölümlerde ele alınacaktır.

MONDROS MÜTAREKESİ VE SAVAŞIN SONU

Şark ve Kafkas cephelerinde Türk orduları 1878 öncesi sınırlarının da ötesindeki ileri harekâtlarını sürdürürken Filistin ve diğer cephelerden kötü haberler gelmektedir. İttifak kuvvetleri dört yıllık savaştan mağlup ayrılmakta ve teslim antlaşmaları imzalamaktadır. Müttefikleriyle birlikte savaştan yenik çıkan Osmanlı Devleti sadece Şark Cephesinde dört yıl boyunca toplam 200.000 kayıp vermiştir. Rus ordularının bu cephelerdeki kayıpları da 147.000'e varmıştır. Osmanlı İstanbul Hükûmeti 30 Ekim 1918 tarihinde İngiltere, Fransa, İtalya, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ ile

imzaladığı Mondros Ateşkes Antlaşması ile, diğer müttefikleri gibi savaşa son verir. Karabekir Paşa'nın 31 Ekim'de Nahcivan'da aldığı emirde de Birinci Kafkas Kolordusu karargâhının lağvedildiği ve İstanbul'a nakledileceği bildirilir.

Antlaşmanın ağır hükümleri mucibince Boğazlar İtilaf Devletlerince işgâl olunacak, liman, demiryolu ve tersaneler işgâl güçlerine açılacak, Osmanlı Ordusu iç güvenlik ve sınır koruma birlikleri dışında derhal terhisle mevcudu 50,000'e düşürülecek, askerî teçhizat ve ulaşım araçları teslim edilecek, ordunun elindeki İtilâf Ülkeleri ve Ermeni esirleri karşılıksız iade olunacak, Kuzey-Batı İran ve Kafkasya'dan Osmanlı askeri derhal çekilecek, Vilayet-i Sitte adı verilen "Ermeni" bölgesinde (Erzurum, Van, Bitlis, Sivas, Elazığ, Diyarbakır) herhangi bir karışıklık durumunda İtilâf Devletleri bu bölgeleri işgâl edebilecek, telgraf haberleşmesine el konulacaktır. Vatan tamamen yabancı işgâl ve hakimiyeti altında parçalanmakta, Şark Cephesinde ve Kafkasya'da büyük fedakârlıklarla edinilen kazanımlar kaybedilmektedir. 24 Aralık'da İngiliz kuvvetlerinin Batum'u işgâli üzerine Türk kuvvetleri şehri terke zorlanacaktır.

Mondros sonrasında Osmanlı topraklarının paylaşımı plânları, aynen savaş öncesinde imzalanan gizli anlaşmalardaki gibi derhal uygulamaya konacak ve İstanbul Kasım 1918'de İtilaf güçlerince işgâl edilecek; İngiltere Kars, Batum, Samsun, Eskişehir, İzmit, Afyon, Irak, Urfa, Antep, Maraş, Merzifon'u ; Fransa Adana, Mersin, Dört Yol, Zonguldak ve Trakya'da bazı mevkiileri (sonradan Urfa, Antep ve Maraş'ı da İngilizlerden devralacaklardır); İtalya Antalya, Muğla, Konya'yı; Yunanistan da İzmir ve havalisini işgâle başlayacaktır. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon 8 Kasım'da Avam Kamarasında yapacağı konuşmada "Ermeni, Rum, Kürt, Arap ve Yahudilerin Osmanlı boyunduruğundan kurtarılacağını" ilân edecektir.

Diğer İttifak Devletleri de kısa zamanda teslim olacaklardır. 29 Eylül 1918 Selanik Antlaşması ile Bulgaristan, 3 Kasım 1918 Willaqueste Antlaşması ile Avusturya-Macaristan, 11 Kasım 1918 Rethandes Antlaşması ile de Almanya ateşkes isteyerek savaştan çekilirler. Nihayet Almanya ile 28 Haziran 1919 Versay, Avusturya-Macaristan ile 10 Eylül 1919 St. Germain, Bulgaristan ile 27 Kasım 1919 Neully, Macaristan ile 6 Haziran 1920 Trianon ve Osmanlı Devletiyle 10 Ağustos 1920 Sevr Antlaşmaları imzalanarak savaş resmen son bulacaktır.

MONDROS SONRASI: KURTULUŞ SAVAŞINDA ŞARK CEPHESİ

Millî Mücadelenin Tohumları Atılıyor

Sadrazam Talât Paşa ve Genelkurmay Başkanı Enver Paşa 15 Ekim 1918 günü görevlerinden ayrılarak 2 Kasım'da Türkiye'yi terk ederler.

Karabekir Paşa ise 28 Kasım 1918 günü Trabzon üstünden vapurla İstanbul'a döner. İstanbul girişinde Boğazlar'ın İngiliz ve Fransız bayraklarıyla donatılmış manzarası hüznün vericidir. Karabekir'e Sadrazam Müşir İzzet Paşa tarafından Genelkurmay Başkanlığı görevi önerilmiştir ancak Karabekir tekrar doğuya dönmek arzusundadır. Esasen o günlerde İzzet Paşa istifa edecek, Genelkurmay Başkanlığına da 23 Aralık'da Fevzi Paşa (Çakmak) atanacaktır. Karabekir İstanbul'a varışı haftasında Harbiye Nazırı Abdullah Paşa, Nezaret Müsteşarı yakın arkadaşı Miralay İsmet Bey (İnönü), Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa ve eski Sadrazam İzzet Paşa'yı ziyaret eder. 6 Aralık günü selamlık merasiminde (usûlen) Padişah Vahdeddin tarafından kabul olunur. Karabekir'in bütün bu görüşmelerinde üzerinde durduğu tek husus, vatanın düşman işgalinden kurtarılabilmesini teminen başlatılması gereken direniş için genç komutanların hepsinin Anadolu'da görev almaları, kendisinin de tekrar Doğu Cephesine tayinidir. Geçici olarak Tekirdağ'daki 14. Kolorduya atanması sonrasında 13 Mart günü, doğudaki iki kolordudan oluşan 9. Ordunun yerine kurulan 15. Kolordu komutanlığına getirildiği emrini alır. Bu arada savaş meydanlarında terfihan verilen rütbelerin geri alınması ve Karabekir'in de yarbay rütbesine indirilmesi gibi anlaşılması güç (muhtemelen Mondros Mütarekesi tortularından) bir durumla karşılaştığından hareketi bir süre ertelenir. Komuta kademesinde sert konuşmaların ardından nihayet konu çözüme kavuşturulur ve 11 Nisan günü Mustafa Kemal Paşa'ya veda ziyaretinde bulunur. Mustafa Kemal'e, önce Ermenilerin tekrar başlayan silahlanma ve işgallerine son verilip Şark Cephesinin güvenceye alınarak Anadolu hareketinin başlatılması, bilâhare güçlerin Batı Cephesine kaydırılarak Yunan ordusuyla hesaplaşılması, bu harekete liderlik etmek üzere kendisinin de derhal bir görevle Erzurum'a gelmesi, orada millî mücadelenin esaslarının kurulması düşüncelerini açar, bu amaçla gerekli ön hazırlıkları yapacağını bildirir⁴¹. Karabekir'in değerlendirmesi, İtilâf Devletlerinin Anadolu'da savaşa hazırlıklı ve niyetli olmadıkları, çünkü artık ordularının ve halklarının savaş yorgunluğu içinde buldukları, hatta firarların yaygınlaşmaya başladığı, Avrupa basınının da halkın bu hissiyatına tercümanlık ettiği, Ocak 1919 Paris Konferansında Wilson ilkelerinin yorumunda ve Anadolu'nun aralarında paylaşımla düştükleri anlaşmazlık

41 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, C. 1 (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008) 17.

sonucu İzmir ve çevresinin İtalyanlardan alınıp Yunanistan'a verilmesini kararlaştırdıkları, dolayısıyla savaşın esas itibarıyla doğuda Ermeni çeteleriyle, batıda da muhtemelen Yunan ordusuyla yapılacağı şeklindedir. Bu sırada ülkenin içinde bulunduğu durumdan çıkışı için bağımsızlık ümidi kalmayan İstanbul çevrelerinde dolaşan fikirler ise, İngilizlerle bir şekilde anlaşarak olabildiğince toprağı kurtarmak, İngiliz veya Amerikan mandasını kabullenmek, Bolşevikliği benimseyerek Moskova ile ittifaka girmek veya hiçbir şey yapmadan olayların gidişini beklemek gibi, hiçbiri topyekûn millî direniş öngörmeyen seçeneklerle ilgili bulunmaktadır.

Mondros Mütarekesine ilk tepkiler ise Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'dan gelmeye başlamıştır. 28 Ekim 1918'de Ahıska Geçici Hükûmeti ile 3 Kasım'da Nahcivan'da Aras-Türk Cumhuriyeti ilân edilmiş, 5 Kasım'da Kars İslam Şurası toplanarak 18 Ocak'da Kars-Ardahan-Batum-Ahıska-Nahcivan-Ahılkelek ve batısı, Ecmiyadzin ve batısı, Erivan'ın güneyi, Kağızman ve Oltu'yu içine alan Güney Batı Kafkas Hükûmeti kurulmuştur. Ancak, iki Rum vekilin de yer aldığı bu demokratik hükûmete 13 Nisan 1919'da İngiliz güçlerinin Kars'ı işgaliyle son verilecek, milletvekilleri de Malta'ya sürülecektir.

Karabekir 19 Nisan 1919'da Trabzon'a, 3 Mayıs günü de Erzurum'daki 15. Kolordu karargâhına ulaşır. Trabzon Muhafaza-i Hukuk ve Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri heyetleriyle görüşmeler yapar. Heyetler ümitsizlik içindedir. Karabekir onlara, İtilâf Devletlerinin Anadolu'da savaşa girme niyetinde olmadığını, buna karşılık Rumlara Karadeniz kıyılarında Pontus devletini, Ermenilere de Doğu Anadolu'da kendi devletlerini kurdurtma vaadiyle savaşa onları süreceklere, bölgeye sevk edilen Rum nüfusun arasında şüphesiz çok sayıda asker bulunduğunu, Mondros hükümleri uyarınca öncelikle Türk ordu ve milis teşkilâtlarını silahsızlandırarak işe başlayacaklarını, bu sebeple silah teslimi baskıları karşısında kesin direnç gösterilmesi gerektiğini, yakında Erzurum'da halk temsilcileriyle yapılacak bir kongrede de millî stratejinin tespit edileceğini izah eder. Çok geçmeden Karabekir Trabzon ve Erzurum'da Fransız ve İngiliz subaylarının silah teslimi, kırsalın boşaltılması ve kolordu karargâhının devredilmesi yolundaki baskılarıyla karşılaşacak ve Osmanlı Harbiye Nezaretinin de sık sık tekrarladığı bu talepleri sürekli bir takım bahanelerle geri çevirecektir. Erzurum'daki işgal orduları komutanı (Büyük Britanya Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un yeğeni) Yarbay Rawlinson'un da Erzurum halkı temsilcilerine, silah tesliminde direnen Karabekir Paşa'yı öldürtmeleri veya sürdürmeleri karşılığında Erzurum'un kendilerine bırakılabileceğini, aksi takdirde kurulacak Ermeni devletinin sınırları içinde kalacağını bildirdiği duyulmaktadır.

Karabekir kolordusunu iyi vaziyette bulur. Yalnız kışın Kars, Ardahan ve Batum'dan ordunun tahliyesi moralleri düşürmüştür. Kolordusuna verdiği talimatta taarruza hazır olunmasını, silahların sürgü kolu ve kamaları ile cephanenin, esirlerin ve bazı Türk subaylarının İngilizlere teslimi, askerî ve mülkî teşkilatın lağvedilmesi yolundaki taleplerin kesinlikle reddedilmesini emreder.

Mustafa Kemal'in Samsun'a Çıkışı, Erzurum ve Sivas Kongreleri

15 Mayıs 1919'da İzmir Yunan işgaline girer.

19 Mayıs günü Mirliva Mustafa Kemal Paşa, 9. Ordu Kıtaatı Müfettişi ve Fahri Yaver-i Hazret-i Şehriyari unvan ve göreviyle Samsun'a ayak basarak Havza'da Rauf (Orbay), Ali Fuat (Cebesoy) ve Refet (Bele) beylerle buluşup durum değerlendirmesinde bulunurlar. Karabekir hatıratında, " M. Kemal Paşa'nın gelmesinden çok sevindim. Buna bir aydır muntazırdım. ... M. Kemal Paşa'yı başka geçirmek ve bunu bütün kuvvetimle ayakta tutmayı daha İstanbul'da iken düşünmüştüm..." yazar⁴². M. Kemal ve arkadaşlarının 21-22 Haziran'da Amasya'ya geçerek yayınladıkları genelge Kurtuluş Savaşının temel stratejisini oluşturacaktır: Vatanın düşman işgalinden kurtarılışı için hükûmet yetersiz kaldığından millî iradeyi temsilen her ilden üçer delegenin katılımıyla Erzurum ve Sivas kongreleri toplanacaktır.

Karabekir kolordusunu iyi vaziyette bulur. Yalnız kışın Kars, Ardahan ve Batum'dan ordunun tahliyesi moralleri düşürmüştür. Kolordusuna verdiği talimatta taarruza hazır olunmasını, silahların sürgü kolu ve kamaları ile cephanenin, esirlerin ve bazı Türk subaylarının İngilizlere teslimi, askerî ve mülkî teşkilatın lağvedilmesi yolundaki taleplerin kesinlikle reddedilmesini emreder.

Mustafa Kemal'in Erzurum'a intikali 3 Temmuz bulacaktır. Bu arada Dahiliye Nazırı Ali Kemal 18 Haziran tamimiyle Kuvayı Milliye hareketini yasaklar. Şark Cephesinde ise Mustafa Kemal Paşa ordunun Ermeni-Rum çetelerinden veya İtilâf kuvvetlerinden gelebilecek bir taarruza meydan verilmeden hücumla geçilmesi için hazır olunması yolunda talimatlar vermektedir. Karabekir de cevaben, İtilâf Devletlerinden taarruz beklemediği, tecavüz vaki olmadan erken saldırıya geçmenin orduyu Batı kamuoyunda mütecaviz mevkiine düşürebileceğinden stratejiyi şimdilik iç güvenliği bozan Ermeni-Rum çeteleri üzerine nizamî orduyla gitmeye dayandırmanın uygun olacağı, Bolşevikliğin

42 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 33.

kabulü yolundaki cereyanlara karşı ise çok dikkatli olunması, tam aksine, İstiklâl Savaşının Anadolu’da örgütlenecek bir millî hareketle yürütülmesi ve bu süreçte Bolşevik yönetimine karşı dostane fakat rejim konusunda tarafsız bir tutum izlenmesine itina gösterilmesi gerektiği yolundaki düşüncelerini çeşitli vesilelerle Mustafa Kemal ile paylaşacaktır. Bu görüşler, Batı kamuoyu ile Bolşevik liderliği tepkilerinin meşruiyet sınırları içinde dikkate alınmasına millî mücadele boyunca gösterilecek hassasiyeti yansıtmaktadır. Savaşın kazanılışından sonra dahi korunan bu diplomatik dikkati Mustafa Kemal’in bu konulardaki bir yazışmada Karabekir’e gönderdiği 22 Eylül 1922 tarihli telgrafındaki şu ifade de teyid edecektir: “*Pek kuvvetli olmamıza rağmen siyasette de pek hesaplı ve mutedil bulunuyoruz.*”⁴³

Mustafa Kemal Erzurum’a vardığında 5 Temmuz akşamı Harbiye Nazırı Ferit Paşa ile yaptıkları altı saati bulan telgraf görüşmesinde Nazır, Mustafa Kemal’in “görev dışı” faaliyetine son vererek derhal İstanbul’a dönmesini istemiş, 8 Temmuz günü Saray Mabeyni ile yapılan görüşmede de Mustafa Kemal’in itirazlarını sürdürmesi üzerine görevinden azledildiği bildirilmiş, Mustafa Kemal ise aynı anda askerlikten istifasını vermiştir. Rauf Orbay’ın anılarında anlatıldığı üzere birlikte oldukları Karabekir ile beraber bu karardan dolayı Mustafa Kemal’i kutlamışlar, Karabekir bundan sonra da kolordusuyla birlikte kendisinin emrinde kalacağını beyan etmiş,⁴⁴ Kurtuluş Savaşının başında girilen bu kritik kavşakta yol ayrımları bu tarihî olayla belirlenmiştir. Ertesi gün Mustafa Kemal’in yerine Üçüncü Ordu müfettişliğine vekâleten atanan Karabekir, Erzurum’daki İtilâf Devletleri askerî kontrol heyetinin engelleme girişimlerine karşı çıkarak Erzurum Kongresinin toplanmasının önünü açarken delegelerle sürdürdüğü ön görüşmelerde de Kongrede alınması beklenen kararlar ve Mustafa Kemal’in Millî Mücadele liderliğine seçilmesi konularında ağırlığını koyar. İngiliz askerî heyeti başkanı Yarbay Rawlinson’un 9 Temmuz günü Mustafa Kemal’i ziyaretinde kongrenin yapılması durumunda silahlı müdahale tehdidinde bulunduğu görüşme ise bu noktada sonlandırılır.

23 Temmuz günü açılan Erzurum Kongresinde askerî üniformasını çıkaran Mustafa Kemal başkanlığa seçilir. 26 Temmuz günü Harbiye Nezaretince gönderilen ve kongre karşısında askeriye ne tedbir aldığına dair soruya Karabekir kısaca şu cevabı verir: “*Himaye ediyorum.*”⁴⁵ Damat Ferit Hükûmetinin Erzurum ve Sivas Kongrelerinin engellenmesi yolunda süregelen baskılarına Karabekir direnmektedir. 30 Temmuz günü Harbiye

43 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1286.

44 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 78.

45 Kâzım Karabekir, *Günlükler*, 612.

Nezaretinden alacağı emirde Mustafa Kemal'in ve Rauf Bey'in tutuklanarak İstanbul'a sevkî istenecek, Karabekir 1 Ağustos günlü uzun cevabında ülkenin içinde bulunduğu durumu anlatarak Mondros hükümleri uyarınca ordunun küçültülmesi, silahsızlandırılması ve parlak komutanlarının tasfiyesi yolunda Hükûmetin süregelen talimatlarını eleştirerek, "*Mustafa Kemal ve Rauf Bey'in faaliyetlerinde ülke çıkarlarına ve yasalara aykırı bir durum görmediği[ni]...*", "*tutuklanmalarına hâl ve vaziyetin katiyen müsait olmadığı[ni]... ve büyük felâketler doğuracağı[ni]*" bildirecek ve bu cevabını kolordulara tamim edecektir

7 Ağustos günü çalışmalarını sonlandıran Erzurum Kongresinin aldığı kararlarda, Trabzon Sancağı ve doğu illerinin vatan bütünlüğünün yekpare bir parçasını oluşturduğu, vatanın, hilâfetin ve saltanatın savunulmasında "Kuvayı Milliye'nin amil, milli iradenin hakim" olduğu esasının alındığı, vatan sınırlarının Mondros Mütarekesi öncesi sınırlar olup her türlü işgal ve tecavüz karşısında mukavemet edileceği, ülkede ayrı birer Ermeni, Rum veya başka bir devletin kurulmasına izin verilmeyeceği, gayri-müslim tebaanın eşit haklarının yasal güvence altında bulunduğu fakat hiçbir dinî gruba imtiyaz tanınmayacağı ilân olunur. Kongre aynı zamanda, Mustafa Kemal'in başkanlığında on kişilik bir Temsil Heyeti seçer. Bu heyetin içinde Kâzım Karabekir ile Rauf ve Bekir Sami Beyler de bulunmaktadır. Kongre kararları İstanbul Hükûmetine de bildirilir.

Kurtuluş Savaşı halk hareketi başlamıştır.

Kongreyi izleyen günlerde İngiliz Yarbay Rawlinson Erzurum'dan ayrılışı dolayısıyla Karabekir'e yaptığı veda ziyaretinde, kolordunun silah teslimine direnişi karşısında tehditlerini sürdürecektir ve gerekli cevabı alacaktır.

4-11 Eylül 1919 tarihlerinde Sivas'ta yine Mustafa Kemal'in başkanlığında toplanan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Genel Kongresi esas itibarıyla Erzurum Kongresi kararlarını teyid eder ve bir Heyet-i Temsiliye seçer.

Dış Güçlerce Ayrılcılığın ve İrticanın Tahriki

Gelişmelerden İstanbul Hükûmeti gibi İngilizler de rahatsızdır ve Sivas ile Harput'ta Kürt ayaklanmaları söylentileri çıkartarak orduyu Kürt halka karşı tahrik suretiyle ayrılcılık eğilimlerini harekete geçirmek düşüncesindedir. Esasen Sadrazam Damat Ferit ile İngiliz Hükûmeti arasında 12 Eylül 1919'da imzalanan 7 maddelik gizli bir anlaşmada İngiliz mandasının tesisiyle

Boğazların İngiliz denetimine bırakılmasının yanında bağımsız bir Kürdistan Devleti kurulmasının, millî cereyanların önüne geçilmesinin ve Türkiye'nin Mısır ve Kıbrıs üzerindeki tüm hukukundan feragatinin da kararlaştırıldığı öğrenilmiştir.⁴⁶ Karabekir bu ayrılıkçılık tuzağına karşı, eşraf ile görüşerek ve silah kullanmadan söz konusu ayaklanma söylentilerini boşa çıkartacaktır. Diğer yandan İstanbul Hükûmeti ve İngilizlerin Mustafa Kemal ve Karabekir'e karşı devreye soktuğu bir başka silah vardır ki o da, irtica güçlerine bu iki şahıs hakkında çıkartılarak yaydırılan "hilâfet düşmanlığı, dinsizlik ve bolşeviklik" söylentileridir. İngilizlerin diğer yandan Millî Mücadeleyi zayıflatmak için Anadolu'da Bolşevik ihtilâli eğilimlerini el altından tahrik ettiği de bilinmektedir. Karabekir "gençleri ümitsiz bir savaşta zorla silah altında tutmak" gibi suçlamalarla da karşılaşmaktadır. Millî Mücadele liderliği bu söylentilerle tahrik olunan ayaklanma teşebbüsleri ve firar sorunlarıyla ileride de zorlu bir mücadele verecektir.

Karabekir bu ayrılıkçılık tuzağına karşı, eşraf ile görüşerek ve silah kullanmadan söz konusu ayaklanma söylentilerini boşa çıkartacaktır.

Birinci Dünya Savaşının galip Devletlerinden ABD'nin tutumu ise diğer İtilâf Devletlerinden daha farklıdır. Başkan Wilson'un "halkların kendi kaderini tayin hakkı"na dair 12 maddelik ilkesiyle hareket eden fakat daha çok misyonerleri marifetiyle gayri-müslim bölge halkına sağlık ve eğitim desteği vermeye odaklanan ABD yaklaşımı her ne kadar Osmanlı'dan toprak kopartma heveslilerini yüreklendirse de, Millî Mücadele liderliği Ermenilerce hak iddia edilen topraklarda yerleşik Müslüman-Türk kültürü ve nüfus çoğunluğu sebebiyle bu akımdan fazlaca endişe etmemekte, aksine insanî hizmetleri sempatiyle karşılamaktadır. Ermeni lobisinin baskıları sonucunda ABD Kongresince bölgeye gönderilen General Harbord başkanlığındaki inceleme heyeti 25 Eylül günü Erzurum'a geldiğinde Karabekir Paşa kendisine bölgenin demografik ve tarihî yapısı ile Şark Cephesindeki gelişmeler konularında geniş bilgi verecek, heyetin ABD Kongresine sunacağı rapor da, Doğu Anadolu'da Müslüman-Türk yapısının hakimiyetini, savaş sırasındaki Ermeni katliamını ve Türk halkı ile ordusunun örgütlü millî mücadele güç ve kararlılığını teyit eder mahiyette olacaktır. Daha sonra Erivan'a giden Harbord'un orada Ermeni muhataplarına da, *Batı'dan yardım beklemek yerine işlerini Erzurum'da Türklerle halletme* tavsiyesinde bulunduğu, ileride Gümrü görüşmelerinde bizzat Ermeni heyetinçe Karabekir'e aktarılacaktır. ABD, 20 Ağustos 1920 Sevr Antlaşmasını da imzalamayacaktır.

Mustafa Kemal ve arkadaşları Damat Ferit Hükûmetiyle teması kesmelerine rağmen, hareketin siyasî zeminini genişletmek amacıyla koşullar elverdiğince

46 Mustafa Kemal'in 15. Kolorduya bu konudaki telgrafı: Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 442.

İstanbul Hükûmetiyle ilişkilerini hayatta tutma politikası gütmektedir. 20-22 Ekim 1919 tarihlerinde Sadrazam Ali Rıza Paşa Hükûmeti temsilcisi Bahriye Nazırı Salih Paşa ile Temsil Heyeti adına Mustafa Kemal, Rauf ve Bekir Sami Beyler arasında yapılan Amasya görüşmeleri bu açıdan önemlidir. Ali Rıza Paşa, Erzurum ve Sivas Kongrelerini önleyemeyerek 30 Eylül tarihinde istifa eden Damat Ferit yerine hükûmeti devralan ve Millî Mücadeleye sempatisiyle bilinen bir devlet adamıdır ve hükûmetinde Kuvayı Milliye'ye yakınlığı olan üyeler de bulunmaktadır. Amasya görüşmeleri sonunda imzalanan protokollerde düşman işgali ile yabancı devlet himayesi ve azınlıklara imtiyazlar reddedilerek Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tanınır ve 21 Aralık 1918'de Padişah tarafından feshedilen Meclis-i Mebusan'ın İstanbul dışında toplanması kararlaştırılır. Bu protokolle Anadolu hareketi Hükûmet nezdinde de tanınmış olacak ancak 5 Nisan-17 Ekim 1920 tarihlerinde tekrar hükûmet başkanlığına getirilen Damat Ferit zamanında ilişkiler yine kopacaktır.

Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının son Toplantısı, Misak-ı Millî'nin İlanı ve Büyük Millet Meclisi'nin Kuruluşu

Amasya protokolleri uyarınca fakat İstanbul'da toplanan son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı 28 Ocak 1920 tarihinde oybirliği ile Misak-ı Millî'yi (millî and) ilan eder. Erzurum ve Sivas Kongreleri kararları doğrultusundaki *altı maddelik bildiride, Mondros Mütarekesi imzalandığında Arap kökenli halkın yaşadığı yabancı devletlerin işgalindeki bölgelerin geleceği ile Batı Trakya'nın hukukî durumunun halkın serbest iradesiyle belirlenmesi, Kars-Ardahan-Batum'da da gerekirse halk oylaması yapılması, Türkiye'nin siyasi-adli-malî tam bağımsızlığına hiçbir kısıtlama getirilmemesi* ilkeleri kabul edilecektir. Meclis-i Mebusan son toplantısında bu tarih görevi yerine getirdikten sonra 16 Mart 1920 günü İngiliz askerlerince basılarak dağıtılacak ve Kuvayı Milliye ile bağlantılı 145 şahsiyet yakalanarak Malta'ya sürülecektir. Bunların arasında eski sadrazam Sait Halim Paşa, Meclis Başkanı Halil (Menteşe), Rauf (Orbay) gibi bakanlar, valiler, komutanlar ve Ziya Gökalp, Hüseyin Cahit gibi aydınlar-yazarlar vardır. "Ermeni kırımını" iddialarıyla açılan göstermelik sıkıyönetim mahkemeleri de 10 Nisan günü suçsuz Boğazlayan Kaymakamı Kemal Bey'i idam edecektir. Meclis'in bu suretle ortadan kaldırılması Heyet-i Temsiliye'yi millî iradenin tek temsilcisi olarak bırakacak, 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin kuruluşunun da yolunu açacaktır. Karabekir Paşa da Meclis'e Edirne milletvekili olarak girecektir.

Askerî ve Diplomatik Cepheler Hareketlilik Kazanıyor

Mustafa Kemal ve Karabekir'in Anadolu'ya intikalleri üzerinden henüz iki yıl geçmeden Millî Mücadelenin siyasî ve askerî alt yapısı kurulmuş, stratejisi belirlenmiş ve doğu vilayetlerimizin geri alınma hazırlıkları başlamıştır. Günlüklerinde aktardığı üzere Karabekir'in İstanbul'da Mustafa Kemal Paşa ile kararlaştırdığı ve Erzurum-Sivas Kongrelerinde de görüşüldüğü gibi, millî mücadele askerî stratejisi önce Şark Cephesinin güvenceye alınıp bilâhare kuvvetin Batı Cephesine teksifi üzerine kurulmuştur.

Günlüklerinde aktardığı üzere Karabekir'in İstanbul'da Mustafa Kemal Paşa ile kararlaştırdığı ve Erzurum-Sivas Kongrelerinde de görüşüldüğü gibi, millî mücadele askerî stratejisi önce Şark Cephesinin güvenceye alınıp bilâhare kuvvetin Batı Cephesine teksifi üzerine kurulmuştur.

Askerî ve diplomatik açılardan Şark Cephesinde yürütülen çalışmalarda Kafkasya'yı sınırlarına katma hazırlıkları içindeki Bolşevik ordusuyla diyalog içinde hareket etmek, Ermeni ve Gürcü güçlerini zayıflatmak kadar, İtilaf Devletlerinin Millî Mücadele liderliğini Rusya'ya karşı savaşa tahrik taktiklerini boşa çıkartmak açısından da önemliydi. Rusya ile bu işbirliği stratejisi, şimdi muhtelif manda akımlarına yatkın İstanbul Hükûmetinin izlediği politikanın tam tersi idi. Ancak Ermeni heyetlerinin kısa sürede Moskova'ya yanaşarak Doğu Anadolu ile ilgili planlarına destek arayacakları da gözden uzak tutulmamaktaydı. Bu sebeple Doğu harekâtını ivedilikle başlatmak askerî

olduğu kadar insanî açıdan da gittikçe aciliyet kesbetmekteydi. Nitekim Ermenistan sınırları içindeki İslam halkına öteden beri yapılmakta olan mezalim ve katliam sürmekteydi. Karabekir de, Erivan'daki Ermeni Cumhuriyeti Komutanlığına gönderdiği 22 Mart 1920 tarihli bir yazıda, henüz Şubat ayında Şuragel, Akbaba, Zaruşat ve Çıldır bölgelerinde 28 İslam köyünün tahrip, iki binden fazla nüfusun katledildiğini, genç kadınların kaçırdığını, kaçabilenlerin dağlarda donup öldüğünü hatırlatarak tedbir alınmasını ister.⁴⁷ Diğer yandan Ermeni güçlerine karşı girişilecek harekâttan vazgeçilmesini teşvik amacıyla “cumhuriyetin ilânı karşılığında yeni Türk rejiminin tanınacağı” yolunda İngiltere tarafından çıkarılan söylentilerin arkasında olabilecek tuzakların da değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu süreçte yine büyük ölçüde İngiltere'nin beslediği bilinen ve yaygınlaşarak Samsun, Sivas ve Tokat'a kadar gelen irticai isyanların bastırılması için gerekli askerî gücün Şark Ordusundan temini zarureti de harekât planlaması üzerinde ayrı

47 Gnkur. Harp Tarihi Dairesi Arşiv no. 1/105, Dosya no. 10

bir baskı unsuru oluşturmaktaydı. İtilâf Güçleriyle herhangi bir siyasî pazarlığın olumlu sonuç vereceğine inandırmayan Karabekir'in görüşü ise İtilafın aslında en zayıf zamanlarını yaşadığı, çeşitli aldatmalarla Türk harekâtını birkaç ay ertelemeye, bunun için Ermeni ve Gürcü halklarını kurban ederek sed yapmaya çalıştığı, dolayısıyla artık işi daha fazla sürüncemede bırakıp yeni sorunları davet etmeden bir an önce taarruzu başlatarak sonuç almak ve kuvvetleri Batı Cephesine nakletmek gerektiği noktasındaydı. Karabekir bu görüşlerini 4 Haziran 1920 tarihli yazısıyla BMM Başkanlığına iletir.⁴⁸

Nihayet Ankara 6 Haziran günü harekât emrini verir. Karabekir derhal hazırlıklarını hızlandırır. Ancak bu kere 22 Haziran'da alınan bir emirde, Çiçerin'in Ermenistan ile arabuluculuk teklifi üzerine harekâtın durdurulması istenir. Oysa Ermeni çetelerinin 11 Haziran'da Erivan güneyindeki İslam köylerini topa tutup Nahcivan'a yaklaşarak 21 Haziran'da Oltu'ya yönelmeleri Türk kuvvetlerinin Sarıkamış üzerine harekât yolunu açmıştır. Karabekir zaman kaybının devamından endişelidir ve hiç değilse mevcut durumu takviye amacıyla harekete geçer. Nahcivan'a destek için Bayazıt'daki 11. Tümenen bir müfrezeyle Şahtahtı'na gönderir, Oltu'yu bir müfreze ile işgal ettirir, Bardız dağının kuzeyinde Allahuekber dağının stratejik noktalarını da 9. Tümen ile tutturur. 93 hududunun ötelinde de tahkimata başlar. 17 Temmuz'da Moskova'ya vasil olan Türk heyeti ise anlaşma imzalamadan geri dönecektir. Azerbaycan'a indirilen Bolşevik ordusunun büyük kısmı Polonya cephesine kaydırılmış olduğundan Ermenistan ve Gürcistan'ı işgal kabiliyeti zayıflayan Moskova'nın bu sebeple Türk ordusunun o yönde tek başına girişeceği bir hareketi de sürüncemeye sokmak istediği anlaşılmaktadır.

Bu arada Padişah Vahdettin tarafından Mustafa Kemal Paşa için (Ali Fuat Paşa, Adnan ve Halide Edip Adıvar ile birlikte) 24 Mayıs 1920 tarihiyle idam fermanı imzalanmış, Yunan ordusu 30 Haziran'da Balıkesir'i, 9 Ağustos'da Uşaqı işgal etmiştir. İç isyanlar da yaygınlaşmaktadır. Bu zor günlerde Şark Cephesinin Batı Cephesini bir tümenle desteklemesi ihtiyacının karşılanması ise, Doğu Cephesini tehlikeye sokacağından mümkün olamamaktadır. Tutuklu buldukları İstanbul ve Batum'dan Azerbaycan'a kaçan Nuri ve Halil Paşaların emrindeki güçlerden Batı Cephesinde yararlanılması da sağlanamadığı gibi, o sırada Ankara'nın anlaşma arayışları içinde olduğu Bolşeviklere karşı Nuri Paşa'nın Gence'de tahrir ettiği isyan Millî Mücadele diplomasisini zora sokmaktadır.

48 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 860-861.

Sevr ve Sonrası: Millî Mücadelenin Yükselişe Geçişi, Sarıkamış ve Kars'ın Geri Alınışı

10 Ağustos 1920 tarihinde Osmanlı Hükûmetiyle İtilâf Devletleri arasında Osmanlı'nın idamı mertebesindeki Sevr Antlaşması imzalanır. Antlaşmada Mondros hükümleri tekrarlanarak İtilâf güçlerinin işgalleri aidiyete dönüşmekte, İzmir ile Ege'nin ve Trakya'nın büyük bölümü Yunanistan'a verilmekte, Türk ordusu mevcudunun ellibine düşürülmesi öngörülmekte, ayrıca Doğu Anadolu'da Ermeni ve Kürt devletleri kurulması öngörülmektedir. İtilâf Devletleri arasında yer almamasına rağmen Ermenistan derhal bu antlaşmaya imza koyduğu gibi aynı gün Moskova'da Bolşevik Hükûmetiyle de barış imzalar. Ancak Sevr Antlaşması Meclis-i Mebusan tarafından onaylanmayacağından hukuken kadük kalacak ve Birinci Dünya Savaşının yürürlüğe girmeyen tek barış antlaşması olarak tarihe geçecektir.

Moskova Ankara ile ikili anlaşma imzalamakta direnmekle beraber, Nahcivan üzerinden Karabekir vasıtasıyla silah ve maddî yardımını sürdürdüğünden bu işbirliğinin korunmasına Millî Mücadele liderliği hassasiyet göstermeye devam etmektedir. Hatta o dönemde “Anadolu'da İslamî Komünizm” adı altında Bolşevik ideolojisine sempatik eğilimlerin de “kontrollü” bir hoşgörülle karşılandığı görülecek, 10 Eylül 1920'de Bakü'de Mustafa Suphi önderliğinde Türkiye İştirakiyun Teşkilatı (Gruppası), 18 Ekim 1920'de Mustafa Kemal'in emriyle ve bu akımın denetimini emin ellerde tutma amacıyla Karabekir, Fevzi (Çakmak), İsmet (İnönü), Ali Fuat (Cebesoy), Refet Bele ve diğer bazı liderlerin katıldığı (resmî) Türk Komünist Fırkası, Mart 1921'de ise Enver Paşa tarafından Batum'da Halk Şuraları Fırkası kurulacak fakat bu akımlara 1921 sonlarından itibaren son verilecektir.⁴⁹ Ancak cephede Ermenistan üzerine Bolşevik ordusuyla ortak harekât ihtimali de uzak görülmeye devam etmektedir. Kaldı ki, Ağustos başından itibaren “Şark Cephesi Komutanı” unvanıyla görevini sürdüren Karabekir Paşa, Bolşevik ordusunu hiçbir koşulda Elviye-i Selase'ye sokmamak için taarruzda erken davranmanın öneminde ısrar etmekte ve bu görüşü Mustafa Kemal Paşa tarafından da onaylanmış bulunmaktadır.⁵⁰

1920 Sonbahar aylarından itibaren cephelerdeki başarıların diplomasi faaliyetlerini desteklemesiyle Millî Mücadele hız kazanacaktır.

12 Eylül 1920'de Ermeni güçleri 9. Tümen cephemize tekrar taarruza geçiyor, 6 Eylül'de İnebolu açıklarında bir donanmanın Trabzon yönüne seyrettiği, 12

49 Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009).

50 Bu yazışmanın özeti Karabekir tarafından *Günlükler*, 1. C., s.671'de verilmektedir.

Eylül'de bir Yunan tümeninin, 14-15 Eylül gecesi de 5.000 kişilik bir Yunan kuvvetinin Karadeniz'e çıktığı bildiriliyordu. Taarruz planını dört ay kadar geciktiren beklemeye artık tahammül kalmadığından Karabekir harekâta başlama kararı aldı. 13 Eylül'de 9. Tümen cephesinde girişilen karşı taarruz başarıyla sonuçlandı ve Ermeni birlikleri püskürtüldü. Mustafa Kemal Paşa 20 Eylül günü nihaî taarruz emrediyor, ilk aşamada harekâtın Kars-Kağızman-Noviselim-Merdenik hattına kadar genişletilmesini istiyor, Gürcülerin de tarafsızlığını kazanmak amacıyla Karabekir Tiflis'e bir heyet gönderiyordu.⁵¹

Karabekir'in ertesi sabah saat 3'de başlattığı taarruz sonucunda Sarıkamış 28 Eylül'de geri alınarak Karabekir'in karargâhı Sarıkamış'a nakledildi. 1 Ekim'de Kağızman zapt olundu ancak Ermeni saldırıları devam etmekteydi. 13 Ekim'de 9. Tümen cephesinde girişilen taarruzla Kars'ın doğu-batı uzantısındaki güçlü dış mevzileri ve Beşkaya işgal edildi. 28 Ekim günü başlatılan son taarruzla da 30 Ekim 1920 günü Kars zapt olundu. Esir Ermeni asker sayısı 1150 idi. Aralarında Harbiye Nazırı Araratov, Genelkurmay Başkanı Vekilov, Kars Kale Komutanı Primov ve bir sivil nazırla üç general, altı albay ve elli kadar subay bulunmaktaydı. Çok miktarda silah ve mühimmata da el konmuştu. Türk ordusu dokuz şehit vermiş, 47 asker yaralanmıştı.

31 Ekim günü BMM Savunma Bakanı Fevzi Paşa'dan alınan mesajda Karabekir'in Ferik (korgeneral) rütbesine terfihi bildirilmekteydi.

Karabekir'in Gümrü Harekâtı ve Gümrü-Moskova Antlaşmaları

Karabekir 3 Kasım günü Kars'ın savunmasını 1,000 mevcutlu Samsun gönüllü taburuna bırakarak Gümrü harekâtını başlattı ve Ermeni birlikleri batı sırtlarına kadar sürüldü. Ermeni Hükûmetinin 3 Kasım tarihli barış teklifi Karabekir'e 6 Kasım'da ulaştığında ok yaydan çıkmıştı. 7 Kasım günü Gümrü Türk ordusuna teslim edildi. 8 Kasım günü Karabekir'in Ermeni tarafına ilettiği Ankara Hariciyesinin notasındaki mütareke şartlarını⁵² Ermeni hükûmetinin reddi üzerine Karabekir karargâhını Gümrü'ye naklederek Arpaçay'ın doğusunda bazı mevkiileri işgal etti. Ermeniler bunun üzerine 12 Kasım'da İğdır'ı boşaltarak Aras'ın kuzeyine çekildiler ve nihayet 17 Kasım'da mütareke şartlarını kabul ettiklerini bildirdiler. El konulan top ve tüfekler Batı Cephesine gönderildi. Karabekir'in Türk heyeti başkanlığını yürüttüğü 25 Kasım- 3 Aralık 1920 barış müzakereleri sonucunda imzalanan Gümrü Antlaşması uyarınca

51 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 984-985.

52 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 999.

Kars ve yöresi Türkiye'ye iade olunacak, Ermenistan Türkiye'ye karşı yaptığı uluslararası antlaşmalardan (Sevr dahil) imzasını çekecek, Aras Nehri ve Çıldır Gölüne kadar uzanan hat Türkiye'nin doğu sınırı olarak çizilecek, her iki ülkede Ermeni ve Türk asıllı halk diğer yurttaşlarla eşit haklardan yararlandırılacak, iki ülke arasında en yakın zamanda diplomatik ilişkiler ve posta-telefon-telgraf hatları tesis edilecek, Azerbaycan'ın Nahcivan iline Türkiye'nin güvencesi altında kendi kaderini tayin hakkıyla verilecek yerel özerkliği Ermenistan tanıyacak, Ermenistan'ın saldırıya uğraması ve talebi halinde Türkiye yardımı gidecek, Ermenistan silah ithal etmeyecek ve ordusunu antlaşmada öngörülen sayıya indirdiğinde Türk ordusu Ermenistan'ı tahliye edecekti. Gümrü Antlaşmasının Millî Mücadele açısından üç önemli sonucu, *Ermenistan'ın Ankara Hükûmetini tanıması, Sevr'den imzasını çekmesi suretiyle bu antlaşmanın geçerliliğini kaybetmesi ve Türkiye-Ermenistan sınırının çizilmesidir*. Ertesi gün Kızıldudunun Ermenistan'ı işgali ile Ermeni Sovyet Cumhuriyeti kurulmuş ve Ermenistan Sovyetler Birliğine dahil olmuştur. Yeni Sovyet hükûmetinin Gümrü Antlaşmasının onayını askıya alması sebebiyle antlaşma yürürlüğe girmeyecek ancak bilâhare imzalanacak olan 16 Mart 1921 Moskova ve 13 Ekim 1921 Kars Antlaşmalarıyla Gümrü hükümleri aynen korunacaktır. Rusya'nın hiçbir zaman desteklemediği bağımsız Ermeni Devletini de böylece ilk tanıyan Ankara Hükûmeti olmaktadır.

1920 sonlarından itibaren Güney Kafkasya'ya inen Kızıldudunun 1 Şubat 1921 günü Gürcistan'a taarruzu üzerine harekete geçen Karabekir'in birlikleri 23 Şubat günü Ardahan ve Artvin'i alır, arkasından Ahılkelek, Ahıska ve Batum zapt edilir. Bu suretle Brest-Litovsk ve Batum Antlaşmalarıyla Türkiye'ye bırakılan Elviye-i Selase fiilen geri alınarak Şark Cephesinde Mondros ve Sevr sınırları hükümsüz bırakılmış olmaktadır.

Bu sırada 10 Ocak 1921 günü Batı Cephesinde kazanılan 1. İnönü muharebesiyle Yunan ilerleyişi geçici olarak durdurulmuştur. Güney Anadolu'da da Fransa ve onun adına savaşan Ermeni "Doğu Lejyonları"ne karşı sürdürülen millî direniş başarı kazanmaktadır. Anadolu'da savaş cephelelerindeki başarıları, siyasî ve diplomatik hamleler izlemektedir. Millî Mücadelenin ilk anayasası niteliğindeki 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ile Ankara'da kuvvetler birliği esasına dayanan bir meclis hükûmeti kurulur. 23 Şubat-12 Mart tarihlerinde de, Sevr Antlaşmasının dayatılamayacağı idrakindeki İtilâf Devletleri bazı değişikliklerle antlaşmayı kabul ettirme ümidiyle topladıkları Londra Konferansına Sadrazam Tevfik Paşa başkanlığındaki Osmanlı heyetinden ayrı olarak BMM Hükûmeti Dışişleri Bakanı Bekir Sami Beyi de davet ederler. Türk heyetinin Sevr'i bütünüyle reddetmesi üzerine sonuçsuz dağılan konferansta Millî Mücadelenin

kazancı Meclis Hükûmetinin İtilâf Devletlerince tanınması, Sevr Antlaşmasının reddiyle Misak-ı Millînin İtilâf Devletlerine resmen duyurulması olmuştur.

Bu gelişmeler sırasında Meclis Hükûmeti ile Moskova arasında da nihayet diyalog kurulmuş, karşılıklı büyükelçilikler açılmış ve 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması imzalanmıştır. Ankara Hükûmeti adına Ekonomi Bakanı Yusuf Kemal Bey tarafından imzalanan antlaşmaya göre her iki taraftan birinin tanımadığı uluslararası anlaşmaların (Sevr dahil) diğer tarafça da reddi, Sovyet Rusya'nın millî mücadeleyi destekleyerek Misak-ı Millî hudutlarını tanınması, Kars-Ardahan ve Artvin'in Türkiye'de kalması ancak Batum-Ahıska-Ahılkelek'in Gürcistan'a bırakılması, Ankara'nın Ermenistan ve Gürcistan ile imzaladığı antlaşmaları Moskova'nın da tanınması ve Ankara'ya altın ve silah yardımına devamı hükme bağlanmıştır. Böylece Türkiye'nin doğu sınırları güvence altına alınmış ve BMM Hükûmeti Rusya tarafından tanınmış olmaktadır.

Askerî ve Diplomatik Hamlelerin Devamı: Sakarya Meydan Savaşı, Kars ve Ankara Antlaşmaları

Batı Cephesinde ise Yunan ordusunun 10 Ocak ve 31 Mart 1921 İnönü savaşlarında uğradığı mağlubiyetleri takiben 10-24 Temmuz tarihlerinde Afyon, Bursa, Kütahya ve Eskişehir'e girerek kaydettiği ilerleme, Türk ordusunun 23 Ağustos-13 Eylül Sakarya Meydan Savaşında Mustafa Kemal komutasındaki zaferiyle durdurulacaktır.

Diplomatik hamleler Şark Cephesinde de devam etmektedir. Moskova Antlaşmasında imzası bulunmayan yeni Sovyet cumhuriyetleri Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'ın da temsil olundukları ayrı bir antlaşma imzalanması gerektiğinden heyetler Ekim'de Kars'ta tekrar bir araya geleceklerdir. Türk heyetine Kâzım Karabekir Paşa'nın başkanlık ettiği ve Sovyet Rusya merkezî heyetinin de imzaladığı 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması hükümleri⁵³ önceki Gümrü ve Moskova Antlaşmalarını teyitle, çoğunlukla Azerî Türklerinin yaşadığı Nahcivan'ın Azerbaycan'a bağlı özerk bir Cumhuriyet olarak yaşamını sürdürmesini bir kere daha karara bağlamış olmaktadır. Bu suretle Türkiye'nin doğu komşularıyla barışın tesisi ve doğu sınırlarının hukukî güvence altına alınması için gerekli son formalite de yerine getirilmiş olmaktadır.

Kars Antlaşmasının hemen ertesinde 20 Ekim 1921 günü Fransa ile imzalanan Ankara Antlaşması ise Batı Cephesinde de işgalci güçlerin çözülüşünün

53 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1126-1136.

habercisi olacaktır. Malta sürgünleri skandalına da 1 Kasım günü son verilecek, aleyhlerinde delil bulunamayan bu şahsiyetler BMM hükümetinin elindeki İngiliz esirleriyle (aralarında Lord Curzon'un yeğeni Yarbay Rawlinson da vardır) becayiş edilecektir. Ancak Malta esirlerinden onbeşi orada hayatlarını kaybetmiş, yirmisi ise kaçmayı başarabilmiştir.

Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devletinin yöneticileri Sadrazam Talât Paşa 21 Mart 1921'de Berlin'de, eski Bahriye Nazırı ve Filistin Cephesi Komutanı Cemal Paşa da 21 Temmuz 1922'de Tiflis'de Ermeni teröristlerce katledileceklerdir. Eski Harbiye Nazırı Enver Paşa ise Orta Asya'da Bolşeviklere karşı giriştiği Pan-Türkizm mücadelesinde Doğu Buhara'daki ordugâhında Kızıldorunun Ermeni subaylarından Hagop Melkumyan emrindeki bir müfrezenin 4 Ağustos 1922'de düzenlediği baskında öldürülecektir.

Millî Mücadeleyi Sonlandıran Zaferler: Dumlupınar Meydan Savaşı, Büyük Taarruz, Mudanya Mütarekesi ve Lozan Antlaşması

Batı Cephesinde son darbeyi Gazi Mustafa Kemal Paşa 26-30 Ağustos 1922 büyük taarruzunda Dumlupınar Başkomutanlık meydan muharebesinde vuracak, Yunan ordusu 9 Eylül'de İzmir'de denize dökülecektir. Batı Cephesinin kaderini değiştiren Sakarya ve Dumlupınar meydan muharebelerinde üstün donanımlı Yunan kuvvetleri karşısında büyük mahrumiyet içinde savaşan ordumuza destek amacıyla 1921 Ağustos sonrası bir yıl süresince Şark Cephesinden sevk edilen 3. ve 13. Tümenler, Hakkari Livası, 3., 11., ve 13. Fırkalar ile Rusya çıkışlı 22 Alman savaş uçağı ve külliyetli miktarda silahla (130 top, 13 bin tüfek) mühimmat (18 bin top, 33 milyon piyade mermisi, 133 bin bomba, 27 ton barut) ⁵⁴zafere önemli katkıda bulunacaktır.

11 Ekim'de İtilâf Devletleriyle imzalanan Mudanya Mütarekesiyle de silahlı çatışma durdurulacak, Edirne dahil doğu Trakya Türkiye'ye bırakılacaktır. 19 Ekim günü istifa edecek olan İngiltere Başbakanı Lloyd George, 1915-16 Çanakkale savaşlarını son aşamada yine Mustafa Kemal'e karşı kaybeden İngiltere Savaş Bakanı Winston Churchill'den sonra Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadelede Anadolu'yu işgal politikalarının iflâsı sonucu görevinden ayrılmak zorunda kalan ikinci İngiliz politikacısı olacaktır. 1 Kasım 1922 günü Saltanat ilga edilecek, 24 Temmuz 1923 Lozan Antlaşması ile Millî Mücadele işgal kuvvetlerine karşı diplomaside son savaşını kazanacak, 6 Ekim günü işgal

54 *Türk İstiklâl Harbi, Doğu Cephesi*, C.3 (Ankara: Gnkur. Harp D. Bşk, 1965).

kuvvetleri İstanbul'u terke edecek ve 29 Ekim 1923'de de Cumhuriyet ilan edilecektir. 10 Nisan 1924 Anayasasıyla ise, hızla yürürlüğe konacak demokratik ve laik reformların zemini hazırlanacaktır.

Millî Mücadele stratejisi son noktasına kadar uygulanmış bulunmaktadır.

“Şark Fatihi” Kâzım Karabekir Paşa ise 1922 Seçimlerinde Edirne, 1924'de de İstanbul milletvekili seçilerek mücadelesini Cumhuriyet rejiminin demokrasi yolunda ilerlemesine hasredecek, 1924 yılında Birinci Ordu komutanlığından istifa ederek muhalif Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının başına geçecek, 3 Haziran 1925'de partisi kapatılarak 1 Mart 1927'de milletvekilliği son bulacak, 1 Kasım 1927'de askerlikten emekliye sevkedilecek, 1939 Yılında tekrar İstanbul milletvekili seçilecek, 26 Ocak 1948'de TBMM Başkanlığı görevini sürdürürken hayata veda edecektir.

SONUÇ

Millî Mücadeleye Şark ve Kafkas cephelelerinden bakılan bu makalede İstiklâl Savaşının öne çıkan şu özelliklerinin satır aralarında altının çizildiği görülecektir: Teslimi kayıtsız-şartsız reddeden amansız kurtuluş mücadelesinde askerî, politik ve diplomatik stratejinin meşruiyet normlarından taviz vermeyen bir bütünlük içinde yürütülüşündeki taktik maharet... askerî mücadelenin millî iradeye tabi tutuluşundaki demokrasi anlayışı... diplomasi fırsatlarının değerlendirilişinde savaşın uzamasının yarattığı bedele rağmen gösterilen fedakârlık. Millî Mücadele liderliği içinde yoğun tartışma geleneğinin gerektiğinde tüm kişisel sorumluluk ve özveri karşılığında korunması kültürünün de temsil ettiği köklü devlet geleneği ise, en çarpıcı biçimde Karabekir'in *İstiklâl Harbimiz* eserindeki şu sözleriyle ifade bulmaktadır:

“İstiklâl Harbimiz bu suretle görüş birliği içinde son buldu. Gerçi milletimizin istiklâlini kurtarmak için dört yıldır askerî, idarî ve siyasî icraat ve teşebbüslerimiz hakkında Mustafa Kemal Paşa ile bazı fikir ayrılıklarımız dolayısıyla münakaşalarımız olmuştur. Fakat sonunda fikir ve el birliğiyle yürümek ve muvaffak olmak büyük mazhariyetti... Benim fikirlerimi apaçık... söyler ve yazar bir adam olduğumu ve bütün düşüncelerime hakim olan ruhun da Millet ve Memleket meselesi olduğunu Mustafa Kemal Paşa... bilirdi. Bundan sonra yüz yüze... görüşmekle... düşüncelerimdeki samimiyeti daha kolay gösterebilecektim...”⁵⁵

55 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1290.

Ancak bu halisane temenniye rağmen ihtilâlin acımasız kuralları zaman içinde bu iki silâh ve kader arkadaşının arasına girerken onlar da millî mücadelede katlandıkları onca kişisel bedelin belki manen en ağırlarından birini daha yükleneceklerdi.

Dünyanın bütün güçlü devletlerine karşı kaybedilen bir imparatorluğun halkının bu diriliş mücadelesinde kazandığı zaferin yukarıda bazıları özetlenmeye çalışılan sırları büyük oranda, teokratik Osmanlı Monarşisinin bastırıldığı ulus bilincini en beklenmedik ve gayri müsait şartlarda hayata geçiren 20. Yüzyılın büyük lideri Mustafa Kemal öncülüğündeki kadronun burada kısmen değinilen müstesna haslet, sonsuz özveri ve parlak başarılarında aranmalıdır.

Millî Mücadelenin bugüne kadar yazılmayan hemen hiçbir veçhesinin kalmadığının bilinci içinde kaleme alınan bu makalenin sonunda, Kasım 1999 İstanbul AGİT Zirvesinde ABD Başkanı Bill Clinton'un Dünya liderlerine hitaben yaptığı ve yazarın bizzat şahit olduğu konuşmasındaki şu sözleri de aktarılmaya değer olmalı: *“Türkiye, 20. Yüzyıla girerken Avrupa'nın kaderinde oynadığı önemli rolü 21. Yüzyıl başında da oynamaya adaydır”*.

Bölgemizde süregelen uluslararası güç mücadelesinin sırlarını ve değişmeyen kurallarını kavramak için bu ülkenin bir asır önce yaşadığı tecrübeye tekrar tekrar eğilmenin sonsuz faydaları ne kadar vurgulansa az sayılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Arslan, Ozan. *Osmanlı'nın Son Zaferleri, 1918 Kafkas Harekâtı*. İstanbul: Doğan Kitap, 2010.
- Bal, Halil. *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*. İstanbul: İdil Yayıncılık, 2010.
- Birinci Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*. Ankara: Gnkur. Harp Tarihi Dairesi Başkanlığı, Gnkur. Basımevi, 1993.
- Cengizer, Altay. *Adil Hafızanın Işığında*. İstanbul: Doğan Yayıncılık, 2014.
- Çalışkan, Kerem. *Alman Cihadi ve Ermeni Sürgünü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2015.
- Hüseyinzade, Lâtif. *Aras Şahittir*. Bakü: Nurlan, 2001.
- Karabekir, Kâzım. *Birinci Dünya Savaşı Anıları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Karabekir, Kâzım. *Günlükler (1906-1948)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009.
- Karabekir, Kâzım. *Hayatım*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- Karabekir, Kâzım. *İstiklâl Harbimiz*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Kâzım Karabekir'in Kaleminden Doğu'nun Kurtuluşu*. Erzurum: Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Araştırma Geliştirme Yardımlaşma Vakfı Yayınları No. 1, 1990.
- Kurat, Akdes Nimet. *Türkiye-Rusya (1798-1919)*. Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF yayınları, 1970.
- Mumcu, Uğur. *Kâzım Karabekir Anlatıyor*. Ankara: um:ag Vakfı Yayınları, 2006.
- Taşkıran, Cemalettin. *Millî Mücadelede Kâzım Karabekir Paşa*. Ankara: Atatürk Araştırmalar Merkezi, 1999.
- Tunçay, Mete. *Türkiye'de Sol Akımlar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Türk İstiklâl Harbi, C.III, Doğu Cephesi (1919-1921)*. Ankara: Gnkur. Harp Tarihi Dairesi Başkanlığı, Gnkur. Basımevi, 1965.

New York Times dergisinin Ocak 1923 sayısında, "Dünyaya meydan okuyan bir avuç Türk" yorumuyla yayımlandı. Lozan görüşmelerinin zora girdiği bir sırada yapılan manevralarda çekilen bu fotoğraf ile "Lozan'da ilerleme olmazsa tekrar savaşa hazırız" mesajı verilmiştir.

Kâzım Karabekir Paşa

1918 Kars.

Garb Cephesine sevk edilen birliklerin teftişi.

1923'te Atatürk ve Latife Hanımla birlikte İzmir'de bir halk buluşmasında.

Eşi ve çocukları.

Yayın Geliş Tarihi: 18. 06. 2018

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Yayına Kabul Tarihi: 11.07.2018

Sayı: 60, Yıl: 2018, Sayfa: 73-99

ISSN: 1303-068X

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Çiçek, Kemal. "Sir Mark Sykes'in I. Dünya Savaşı Sonrası Haritalarında Osmanlı Devleti ve Yakındoğu Sınırları." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 60 (2018): 73-99.

Araştırma Makalesi

SIR MARK SYKES'IN I. DÜNYA SAVAŞI SONRASI HARİTALARINDA OSMANLI DEVLETİ VE YAKINDOĞU SINIRLARI

(POST-WAR PROJECTIONS OF SIR MARK SYKES ABOUT
OTTOMAN FRONTIERS IN THE NEAR EAST)

Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK*

Öz: I. Dünya savaşının henüz başlarında, Osmanlı devletinin gizli anlaşmalarla nasıl paylaşıldığı Sykes-Picot Anlaşmasının Rusya tarafından 1917 sonlarında ifşa edilmesiyle ortaya çıkmıştı. Ancak bu makalenin konusu, bu anlaşma ya da savaşın seyri sırasında İtilaf devletlerinin politikalarını analiz etmek değildir. Bu makalenin en önemli amaçlarından birisi Sykes-Picot anlaşmasının mimarlarından Mark Sykes'in özel arşivinde yer alan notları ışığında, onun Ortadoğu'yu dizayn planlarını ortaya çıkartmaktır. Diğer bir amacımız Mark Sykes'in strateji ve bölge uzmanlığının, İngiltere, Fransa ve Rusya arasında imzalanan Sykes-Picot anlaşması üzerindeki etkilerini değerlendirmektir. Onun henüz ülkemizde araştırma konusu yapılmayan özel notlarını literatüre kazandırmak da büyük önem taşımaktadır. Makalenin ana kaynaklarını Mark Sykes'in özel notları oluşturduğundan ve temel amaç onun savaş sonrası Ortadoğu ve Güney Kafkasya'yı nasıl planladığını vurgulamak olduğundan, bu çalışmada, genel olarak İtilaf devletlerinin özel olarak İngiltere'nin bölge siyaseti analiz edilmeye çalışılmamıştır. Bu çalışma, taslak metinler üzerinden de olsa, ilk kez bir İngiliz diplomatın Osmanlı toprakları üzerindeki stratejisini ortaya koymaya çalışmaktadır. Elimizdeki özel notlar da göstermektedir ki kıdemli bir bölge uzmanı olan Mark Sykes, anlaşmanın

* ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7836-1186>
Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, kcicek35@gmail.com

şekillenmesinde çok büyük rol oynamış, İngiliz Dışişlerine Ermeni sorunu, Irak, Doğu Anadolu, ve Suriye'nin Britanya İmparatorluğunun stratejik hedefleri açısından önemini anlatmaya çalışmıştır. Bu amaçla, hem bölgenin stratejik noktalarını tespit etmiş hem de bölgede yaşayan halklar ve siyasi eğilimlerini analiz etmiştir. Bu analiz ve tespitler sadece o dönemin anlaşılması için değil, Kafkasya'da halen süren hakimiyet mücadelesinin ve faal aktörlerinin anlaşılması için de büyük önem taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı, Britanya, Sir Mark Sykes, Sykes-Picot Anlaşması, Ermeni Sorunu, Tampon Ermeni Devleti, Rusya.

Abstract: *When Russia had disclosed in 1917 secret treaty of Sykes-Picot Agreement to the great embarrassment of the Allies, all war aims of the Triple Entente had become public. As is known, the Sykes Picot Agreement had been made during World War I between Great Britain and France, with the assent of imperial Russia, for the dismemberment of the Ottoman Empire. Important as it is from its many aspects, the main purpose of this article is not to analyse Sykes-Picot treaty nor evaluate foreign policies of the Entente Powers towards the Ottoman Empire during WW1. My aim here is to reveal hitherto unpublished draft documents of Sir Mark Sykes relating to the Sykes-Picot Agreement, and show what Mark Sykes had had in mind about the partitioning of the Ottoman Empire in case of an Entente victory in the aftermath of the ongoing war. Another aim is to demonstrate the role of the opinions of Mark Sykes in making the treaty of Sykes-Picot. As has been said, although the documents at hand are drafts only, the author is of the opinion that these notes of Mark Sykes are of importance in understanding the imperialistic ambitions of Britain towards the Ottoman Empire. Having this in mind, the author tries to analyse the foreign policies of the Entente Powers in general and the British particular towards the Middle East. This article amply demonstrates that Mark Sykes had played crucial role in the making of the Sykes-Picot Agreement and worked strenuously to bring strategic importance of Mesopotamia and Southern Caucasia (Armenia) to the attention of the British Government. The author also concludes that Mark Sykes was able to persuade his superiors in the Whitehall how important it was to partition the Ottoman Empire for the future of British presence in Basra and for the security of India. This article also offers great contribution to the understanding of demographic and ethnic compositions of Eastern Anatolia, Iraq and Syria and also of the role of the various actors in struggle for mastery in the Ottoman East.*

Keywords: *Ottoman Empire, The Great War, British Empire, Sykes-Picot Treaty, Armenian Question, Armenian Buffer States, Russia.*

Giriş

I. Dünya Savaşında Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere ilişkileri ve İngiltere'nin özellikle Ortadoğu siyaseti epey çalışılmış bir konudur.¹ Temelde İngiltere siyasetinin Hindistan yollarının güvenliğini sağlamak olduğu da sıklıkla vurgulanmıştır. Hedef bu olunca, İngiltere için Süveyş kanalı ve Basra Körfezine çıkış noktalarını kontrol etmek ve bu bölgelere yönelik her türlü tehdidi bertaraf etmek önem kazanmıştır. İngiltere, Osmanlı'nın Almanya yanında savaşa girmesi sonrasında da Kıbrıs'ı ilhak etmiş, Arap isyanını kışkırtmış ve Mezopotamya'ya yerleşme hamleleri yapmıştır.² Dahası İngiltere, Osmanlı devletinin varlığını koruma yönündeki savaş öncesi stratejisini tamamen terk etmiş ve Osmanlı topraklarını paylaşım için müzakerelere açmıştır.³ İşte bu paylaşımların resmen ilk hayata geçtiği antlaşma, Sykes-Picot olmuştur.⁴

Bilindiği gibi bu anlaşma önce İngiltere ve Fransa arasında yapılmış, daha sonra anlaşmaya Rusya da dahil olmuştur. Tarihçi Sean McMeekin, anlaşmanın, Rusya'nın Türkiye'nin doğusunda özellikle de başarılı Erzurum taarruzu sonrasında yani 1916 yılında elde ettiği kazanımlar sonrası hayata geçtiğini düşünmektedir.⁵ Bu gizli antlaşma ile Osmanlı İmparatorluğu üç devlet arasında paylaşılmıştı. Bu anlaşmanın ayrıntıları Rusya tarafından Bolşevik Devrimi sonrasında ifşa edilmiş ve İtilaf devletlerinin Osmanlı İmparatorluğunu aralarında nasıl paylaştıklarını bütün dünya öğrenmişti. Rusya'nın gizli anlaşmayı açıklaması, o günden bugüne daima büyük ilgi çekmiş ve Büyük Güçlerin Osmanlı Devletinin henüz savaşın başında parçalama niyetleri aleniyet kazanmıştı.

1 Elie Kedourie, *England and the Middle East. The destruction of the Ottoman Empire, 1914-1921* (London: Bowes & Bowes, 1956).

2 Genel olarak İngiltere'nin bölge siyaseti hakkında bkz. Mim Kemal Öke, *Musul-Kürdistan Sorunu 1918-1926* (İstanbul: Bilge Karınca Yay., 2002); David Fromkin, *A Peace to End All Peace* (New York: Henry Holtand Company, 1989); James Barr, *A Line in the Sand: Britain, France and the Struggle for the Mastery of the Middle East* (London: Simon & Schuster, 2012); Michael D. Berdine, *Redrawing the Middle East, Sir Mark Sykes, Imperialism and the Sykes-Picot Agreement* (London, New York: I.B. Tauris, 2018) 69-87.

3 Gerçi İngiltere ve Fransa Osmanlı'nın parçalanma ihtimalini daima hesaba katmış ve 1912 yılında aralarında en azından Suriye'nin Fransa'nın payına düştüğü konusunda anlaşmışlardı. Bkz. Berdine, *Redrawing the Middle East*, 70.

4 Bu anlaşma "Küçük Asya Anlaşması" olarak da bilinmektedir. Sykes-Picot Anlaşması hakkında bkz. Tariq Tell, "Sykes-Picot Agreement," *International Encyclopedia of the First World War*, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson (Berlin: Freie Universität Berlin, 2017).

5 Sean McMeekin, *The Russian Origins of the First World War* (Cambridge, Massachusetts; London, England: Harvard University Press, 2011) 196.

Bu makalenin konusu Sykes-Picot Anlaşması olmamakla birlikte, kabaca ifade etmek gerekirse, İstanbul, Boğazlar ve Karadeniz sahili ile Doğu Anadolu'da Ermenilerin yoğun yaşadığı bazı iller Rusya'ya bırakılmıştı. Ana hatlarıyla Fransa, Adana ve Mersin dâhil olmak üzere Suriye ve Lübnan'ı, İngiltere ise Bağdat-Basra arasında kalan bugünkü Irak toprakları ile Akdeniz'e açılan Hayfa Limanı'nı almıştı.⁶

Bu anlaşmanın hayata geçmesinde, Mark Sykes çok önemli rol oynamıştı. Onun Osmanlı devleti topraklarının paylaşımındaki etkisi oldukça iyi değerlendirilmiş, çok sayıda araştırmaya konu olmuştur.⁷ Bu yüzden bu makalede onun bu yönü değil, anlaşmaya zemin hazırlayan çalışmaları üzerinde durulacaktır. Başka bir deyişle Mark Sykes'ın özel arşivi ışığında onun ev ödevini nasıl yaptığı ele alınacaktır. Mark Sykes'ın notlarında sözünü ettiği projeler, sınır çizgileri ve paylaşım elbette tam anlamıyla hayata geçmiş değildir. Ancak sahadaki bir uzmanın taslak halinde kalmış da olsa Osmanlı'nın paylaşımı hakkında verdiği ham bilgiler büyük önem arz eder. Bu bakımdan Sykes'ın notları üzerinde bir çalışmanın Türkçe literatürde yapılmadığından hareketle, dönem araştırmaları ve I. Dünya savaşında Osmanlı topraklarının paylaşımı konusuna önemli bir katkı sağlanması ümit edilmektedir.⁸ Makalenin diğer bir amacı da Sykes'ın projelerinin gerek İngiltere hükümeti gerekse de müttefikleri tarafından ne derece dikkate alındığını ortaya koymaktır. Onun bir saha uzmanı olarak ve İngiltere'nin Ortadoğu siyasetinin şekillenmesinde oynadığı rol düşünüldüğünde, notlarının gün ışığına çıkması büyük önem taşımaktadır.

Mark Sykes ve Avrupa Siyasetinde Osmanlılar

Sir Mark Sykes iyi bir İngiliz askeri ve politikacıdır. Türkiye'de meşhur Sykes-Picot Anlaşması⁹ sayesinde hayli tanınan bir kişidir. 16 Mayıs 1916

6 Cevdet Küçük, "Sykes-Picot Antlaşması," *DİA*, cilt 38, 206; M. Smith Anderson, *Doğu Sorunu - 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, (trc. İdil Eser) (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2001) 321-394.

7 Türkçe literatürde bu anlaşma ile ilgili en kapsamlı çalışmalardan birisi için bkz. İsmail Şahin, Cemile Şahin, İsmail Şükür, "Ortadoğu'da Emperyalist Güçlerin Gizli Oyunu: Sykes-Picot Antlaşması," *The Journal of Academic Social Science Studies*, Sayı 38 (2015), 241-262. Ancak bu makale arşiv değil, literatür kaynaklıdır.

8 Mark Sykes'ın İngiltere'nin Ortadoğu siyasetindeki rolünü ele alan çok az çalışma yapılmıştır. İki tez çalışması için bkz. M. Seyfi Sazak, *Sir Mark Sykes ve 1900-1920 Arası İngiltere'nin Ortadoğu Politikasına Etkileri*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü-Yüksek lisans tezi, Ankara, 1988, 56-87. Sazak'ın bu çalışması arşiv belgelerine dayanmamaktadır. Celal Çıtak, *Sir Mark Sykes Hayatı ve Ortadoğu'daki İngiliz Politikasının Şekillenmesindeki Rolü*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü-Doktora tezi, Ankara, 1977, 109-120. Celal Çıtak'ın çalışmasında Sykes-Picot anlaşması ile ilgili bölüm arşive ve Mark Sykes'ın notlarına dayanmamaktadır.

9 Sir Mark Sykes İngiltere adına ve Fransa'nın eski Beyrut konsolosu olan François Marie Denis Georges-Picot ise Fransa adına bu anlaşmayı müzakere ettikleri için bu anlaşma onların adıyla Sykes-Picot olarak anılmıştır.

tarihinde İngiltere, Fransa ve Rusya arasında Rusya'nın St. Petersburg şehrinde imzalanan gizli anlaşmanın mimarlarından birisi olarak kabul edilmektedir. Mark Sykes'in notlarına göre anlaşmanın şartları, 1915 yılı Kasım ayından 1916 yılı Mart ayına kadar sürmüştü. Daha sonra bu anlaşmaya Rusya da dâhil edilmişti. Anlaşmanın içeriği ise De Bunsen komitesinde hazırlanmış olup, Mark Sykes işte bu komitenin üyesi olarak görev yapmıştır.¹⁰

Bununla birlikte bu Anlaşma'nın en ilgi çeken ve yankı uyandıran maddesi İstanbul, Boğazlar ve neredeyse tüm Karadeniz sahilinin Rusya'ya bırakılmış olmasıydı. Çünkü o tarihe kadar Batı dünyasında belki de çok az kimse İstanbul ve boğazların Rusya'ya bırakılmasını bekliyordu. Fransa İmparatoru Napolyon Bonaparte ve belki de ondan önce çok sayıda Batılı devlet adamı İstanbul'un bir dünya başkenti olduğunu ve buraya hâkim olanın dünyaya hâkim olacağı düşüncesini dile getirmişlerdi.¹¹ Üstelik savaş öncesi çizilen gizli haritalarda İngiltere'nin boğazlar ve İstanbul'u tarafsız bir uluslararası yönetime bırakma peşinde olduğu görülüyordu.

Sir Mark Sykes iyi bir İngiliz askeri ve politikacıdır. Türkiye'de meşhur Sykes-Picot Anlaşması sayesinde hayli tanınan bir kişidir. 16 Mayıs 1916 tarihinde İngiltere, Fransa ve Rusya arasında Rusya'nın St. Petersburg şehrinde imzalanan gizli anlaşmanın mimarlarından birisi olarak kabul edilmektedir.

Nitekim Mark Sykes'in 1918 yılında basılan ve Albay rütbesindeyken kaleme aldığı "The Future of the Near East"¹² adlı kitapçıkta, İngiltere açısından İstanbul'un çok büyük bir stratejik önemi olduğunu belirtiyor, Osmanlı İmparatorluğunun hala yıkılmamış olmasını, bu şehrin büyük devletlerarasında paylaşılammış olmasına bağlıyordu. Sykes'a göre Osmanlı İmparatorluğu son yüzyılda varlığını sürdürmeyi Avrupalı güçler arasında (İstanbul'u kaybetme)

10 Robert Johnson, "De Bunsen komitesi ve çalışmaları hakkında bkz. The de Bunsen Committee and a revision of the 'conspiracy' of Sykes-Picot," *Middle Eastern Studies*, 54/4 (2018), 611-637.

11 Bu sözün doğruluğu elbette tartışmalıdır. Ancak literatürde Napolyon'a atfedilen iki farklı atıf yer almaktadır. Birincisi "If the earth were a single state, Constantinople would be its capital." (Eğer Dünya tek bir devlet olsa idi, İstanbul onun başkenti olurdu.). İkincisi "Whoever possesses Constantinople ought to rule the World." (Her kim İstanbul'a sahip olursa, Dünyayı yönetmelidir). Tartışmalar için bkz. Jules Bertaut, *Napoleon in his own words* (Chicago, A. C. McClurg & co. 1916) 145; *Manuel du Chef: Maximes Napoleoniennes Choisies par Jules Bertaut* (Paris: Payot et Cie, 1918).

12 Türk Tarih Kurumu Mikrofilm Arşivi, The papers of Sir Mark Sykes, 1879-1919 [mikroform]: with special reference to the Sykes-Picot Agreement and the Middle East. M 321-5, 00412-00417. Mikrofilmleri kataloglama aşamasında kullanmama izin veren başta TTK Başkanı Prof. Dr. Refik Turan olmak üzere Kütüphane Müdürü Neşecan Uysal ve Mikrofilm arşivinden Pelin Alpagut'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

korkusu ve rekabetini çok iyi kullanarak başarmıştı.¹³ Türkler hala İstanbul'a sahiptiler, çünkü hiçbir batılı devlet bu büyük ödülü diğerinin almasına izin vermiyordu.

İşte bu yüzden Mark Sykes, Türklerin İstanbul'u koz olarak kullanmak suretiyle Avrupa'yı bölmesini esefle karşıladığını belirtiyor ve "kanser" olarak tanımladığı Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa'nın siyasi hayatından koparılıp atılmasını savunuyordu. Ona göre tek çare, İstanbul'un "kelimenin tam anlamıyla uluslararasılaştırılması" idi. Sykes önerisini şöyle noktalıyordu: "Sultan'ın İstanbul'da oturması veya oturmaması çok az önem ifade eder. Önemli olan İtilaf demokrasisinin boğazlardan serbest geçiş sağlanması konusunda sorumluluğu üzerine alması, karada, denizde ve havada tam manasıyla kontrolü sağlayarak şüpheye mahal bırakmayacak şekilde bölgede otorite ve egemenlik kurmasıydı."¹⁴

Daha da ilginç Mark Sykes bu kitapçıkta Avrupalıların Osmanlı'nın oyuncuğu olmaması için İstanbul'un stratejik bakımdan tamamen tarafsız ve finansal açıdan arındırılmış olmasını gerektiğini belirtiyordu. Ayrıca bir devletin tek başına İstanbul ve Çanakkale boğazlarına sahip olmayı aklından bile geçirmemesinin sağlanmasını, bu bölgenin gizli operasyonların ve uluslararası finansçıların kontrolsüz harekât alanı olmasının önlenmesi bakımından önemli olduğunu savunuyordu.¹⁵ Sykes'a göre bu dedikleri yapılmadan "Yakın Doğu Sorunu" nun çözümü olanaksızdı. Ona göre, artık batı Osmanlı'nın reform yapmak suretiyle varlığını sürdürmesi gerektiği şeklindeki politikalarını da bırakmalıdır, çünkü 120 yıldır yapılan reformlar Hıristiyan tebaanın özgürlüğü için desteklenmiş ancak tam tersi onların daha fazla baskı altında kalmasıyla sonuçlanmıştır. Bu nedenle Sykes, Batı dünyasının Osmanlı ile ilgili konuşması gereken tek konunun Hıristiyan tebaa ve gelecekleri olduğu düşüncesindedir. İtilaf devletleri artık Osmanlı'yı yaşatmaktan vazgeçmeli, sadece Rum, Ermeni, Kürt, Keldani, Asuri, Arap ve Yahudilerin nasıl bir kaderi olacağıyla ilgilenmeliydi.

Türkler, Hıristiyan tebaanın özgürlüklerini garanti eden bir Türk devletinin var olması gerektiğini savunabilirler ama Sykes buna da itibar edilmemesi gerektiğini vurgular. İşte bu düşüncelerinden hareketle Sykes, İtilaf devletlerinin savaşı zaferle sonuçlandırması sonrasında, nasıl bir Kafkasya ve Osmanlı coğrafyası öngördüğünü yazıya döktü. Onun fikirlerinin De Bunsen komitesinde bayağı itibar gördüğü taslak notları ile anlaşma karşılaştırıldığında daha açık bir biçimde görünmektedir.

13 M 321-3 *The Future of the Near East*, 2-3.

14 M 321-3 *The Future of the Near East*, 5.

15 M 321-3 *The Future of the Near East*, 7.

Öncelikle belirtmeliyiz ki Sykes, nüfusun çoğunluğunu Türklerin oluşturmadığı yerlerde “Osmanlı egemenliğinin gölgesine” bile tahammülü olmadığını, savaşı sonunda basılan makalesinde defalarca dile getirmiştir.¹⁶ Buradan hareketle çizmiş olduğu haritalarda ve yazdığı notlarında, Anadolu’nun merkezi dışında Osmanlı varlığını hayal bile etmemektedir. Bu yüzden İstanbul gibi nüfusun çoğunluğunun Türk olduğu bir şehrin dahi Sykes İtilaf demokrasisi ile yönetilmesi gerektiğini savunmaktadır: Boğazlar ve İstanbul finans piyasaları sorunu doğrudan İtilaf devletlerinin kontrolü altında geniş katılımlı bir uluslararası kurul tarafından yönetilerek çözülebilirdi. Diğer Osmanlı toprakları ise İtilaf devletlerinin belirleyeceği bölgelerin özel şartlarda garantör devletlere havale edilmesiyle yönetilmeliydi.

Ancak savaşı henüz başlarında Sykes’ın Osmanlı devletinin varlığının devamı noktasında daha yumuşak görüşlere sahip olduğu söylenebilir. ‘Mezopotamya Sınırları Hakkında Notlar’¹⁷ başlığı altında topladığı notlarından bu tespiti yapmak mümkündür. Bu bakımdan henüz Türk tarih yazımında layıkıyla değerlendirilmeyen Mark Sykes’ın notlarının, ayrıntılı bir şekilde analiz edilmesinin bu tür çalışmalara önemli bir katkı sağlayacağı açıktır.

Mark Sykes’a göre savaşı sonrası Osmanlı coğrafyasının siyasi haritası nasıl olmalıydı?

Sykes’ın 1916 yılında kaleme aldığı ve notlarda, zaferden emin olarak nasıl bir Osmanlı hayal ettiği açıkça görölmektedir.¹⁸ Elbette onun hayalleri ham hayaller değildi, çünkü Britanya birkaç yıldır müttefikleriyle Osmanlı sonrası sınırları müzakere etmekteydi. Bu müzakerelerde Sykes daima ön planda olmuştur. Öncelikle belirtilmelidir ki Sykes, Britanya Krallığı için en elzem ve mutlaka kontrol edilmesi gereken bölgenin İskenderun-Diyarbakır-Basra üçgeni olduğunu belirtmiştir. Sykes’a göre bu üçgen Britanya için üç açıdan çok önemlidir:

1. Basra Körfezinin kontrol altında tutulması
2. Hindistan yolunun güvenliği
3. Mezopotamya’nın işlenebilir zenginliklerinin geliştirilmesinin Hindistan’ın ekonomik sorunlarına etkisi.

16 M 321-3 *The Future of the Near East*,10.

17 “Notes on Mezopotamian Frontiers,” Türk Tarih Kurumu Mikrofilm Arşivi, *The papers of Sir Mark Sykes, 1879-1919 [mikroform]: with special reference to the Sykes-Picot Agreement and the Middle East*. M 321-3.

18 M 321-3 *The Future of the Near East*.

Görüldüğü gibi Sykes, İskenderun-Diyarbakır-Basra üçgeninin Britanya Krallığının Hindistan'ı sömürge olarak korunması için yaşamsal öneme sahip olduğunu düşünmektedir. Savaştan önce de Sykes'in, "Londra'dan Kalküta'ya kadar uzanan alanda İngilizlerin sonsuz çıkarı vardır. Barışta ya da savaşta karadan, denizden veya kanaldan olan iletişimimiz asla kopmamalıdır." dediği nakledilmektedir.¹⁹ Britanya'nın bölge ile ilgisinin asıl sebebi de budur. Bu bakımdan Britanya'nın menfaatleri açısından Osmanlı sorununun çözümünde iki olasılığın bulunduğunu önemle belirtmektedir. Sykes'a Osmanlı devleti Almanya ile birlikte savaşmaktan vazgeçer ve İtilaf devletleriyle ayrı bir barış antlaşması imzalarsa, Sultan'ın Asya'daki topraklarda hükümlanlık hakkını kâğıt üzerinde sürdürmesine izin verilebilir. Ancak ekonomik ve idari bakımdan inisiyatif İtilaf devletleri veya tarafsız devletlere bırakılmalıdır. İkinci olasılık ise Osmanlı hükümetinin savaşı sonuna kadar sürdürmesidir ki bu durumda Osmanlı topraklarının Büyük Güçler arasında taksimi kaçınılmaz olur.

Sykes'a göre bu olasılığın birçok avantaj ve dezavantajı vardır. Sykes'ın belirttiği avantajlar özetle şu şekilde sıralanabilir:

1. Avantajlar:

- a) Sultanın sözde otoritesinin sürdürülmesi Hindistan Müslümanlarının duygularına tercüman olacak bir taviz olacak ve Hilafetin statüsünün değiştirilmesinin doğuracağı pek çok sorunu ortadan kaldıracaktır.
- b) Osmanlı İmparatorluğunun varlığının sözde sürdürülmesi, Rusya'ya Ermeni sorunu ile ilgili siyasetini gözden geçirme fırsatı verecek ve Ermeni sorununun çözümüyle ilgili devrimci metotların benimsenmesini sağlayacaktır.
- c) Düyun-u Umumiye için kurulan uluslararası mekanizma varlığını sürdürecektir ve mali kriz ve geriye gidişten kaçınılmış olacaktır.
- d) Büyük Güçler arasındaki anlaşmalarla askeri işgaller kamu düzenini sağlayacak şekilde minimum düzeyde tutulabilir.
- e) Sınır sorunu önemsiz bir düzeyde tutulabilir
- f) Tıpkı Mısır'da olduğu gibi, Osmanlı resmi görevlileri arasında en iyi olanlar da alt idari birimlerde görevlendirilebilirler.

¹⁹ Shane Leslie, *Mark Sykes His Life and Letters*, Cassell And Company (London: LTD, 1923) 86-116. Aktaran, İsmail Şahin, "Ortadoğu'da Emperyalist Güçlerin Gizli Oyunu: Sykes-Picot Antlaşması," 243.

- g) Ermenistan, Kürdistan, Adana ve Suriye gibi yerlerde uygulanması değerlendirilen idari reformlar Büyük Güçler tarafından tekrar gündeme alınabilir.
- h) Türk “anarşizmi” ve “entelektüalizmi” ortalığı karıştırmak için daha az elverişli bir ortam bulacaktır.

Sykes dezavantajları şu şekilde sıralar:

2. Dezavantajlar:

- a) Muhtelif yetki alanlarında toplanacak önemli vergi ve rüsumların miktarının belirlenmesinde yaşanacak zorluklar.
- b) Rusya nüfuz alanına bir sınır çizgisi çekme güçlüğü, zira Rusya'nın ilhak planlarına göre mevcut sınırdan batı yönünde Samsun'a kadar uzanan sahil şeridinin ilhakı öngörülmektedir.²⁰ Batı Anadolu'da bağımsız bir Osmanlı İmparatorluğu ve Ermenistan'da özel bir idare olabilir. Rusya'nın nüfuz alanı planlarında muhtemelen İtalya ve Yunanistan'a bırakılacak yerler dışında bütün Anadolu yarımadası yer almaktadır. Bunun sebebi muhtemelen yolsuzluğa batmış, etkisiz (fakat) bağımsız bir Türk devletine, belirli bir coğrafyada, sınırları dışında hiç bir nüfuzu olmadan varlığını sürdürme izni verilebilir. Fakat İmparatorluk toprakları belirli güçlerin nüfuz bölgelerine taksim edilirse, yönetici sınıfın dâhil olduğu hiç bir kesimi elde tutmak mümkün olmayacaktır.
- c) En etkisiz bir biçimde bile olsa Osmanlı imparatorluğunun varlığını sürdürmesi.
- d) Bu olası öngörülemeyen şeylerin ikincisi Osmanlı İmparatorluğunun Asya vilayetlerinin çoğunun fiili duruma göre muhtelif güçler arasında paylaşılmasıdır.
- e) Bununla birlikte Osmanlı imparatorluğu nüfuz bölgeleri veya fiili işgal altında tutulan yerlerin sahiplenilmesi şeklinde paylaşılsa da Mezopotamya'da Britanya'nın kontrolünün sınırı sorunu, çok önemlidir.

İşte bu dezavantajları sıraladıktan sonra Sykes lehte veya aleyhte aşağıdaki teklifleri bir kaç defa birçok açıdan değerlendirilmiş ve daha önce önerdiği

---

²⁰ Gerçekten de Rusya Dışışleri Bakanı Sergei Sazanov Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon ile Karadeniz sahilini ilhak düşüncesindeydi, Sazak, *Sir Mark Sykes ve 1900-1920 Arası İngiltere'nin...*, 79.

sınırların ne kadar isabetli olduğunun savaşın hemen öncesinde anlaşıldığını ifade etmiştir. Sykes'ın notları arasında toplamda 5 öneri bulunmaktadır. Bu önerilerin bazılarının temelinde Rusya'nın İngiltere'ye düşman olma ihtimali rol oynamaktadır.²¹ Ayrıca, bu önerilerin her birini ayrı ayrı İngiltere'nin çıkarları bakımından değerlendirdiği görülmektedir.

Sykes'ın 1918 sonrası Güney Kafkasya ve Osmanlı devleti hakkındaki birincisi önerisinde (Harita 1²²) İngiltere Irak civarında sınırlı bir bölgeyi kontrol altında tutmaktadır. Sykes'a göre 1. numaralı öneride belirlenen sınırların etkinliği ve ne kadar isabetli olduğu henüz savaşın en başında kanıtlanmıştır. Sykes'ın birinci önerisinde sınırlı bir nüfuz alanı belirlemesinin nedeni, Bağdat Demiryolunun tamamen bir Almanya girişimi olduğunu ve projenin bütün ayrıcalıklarıyla başarı ile sonuçlandığını kabul etmesi rol oynamıştır. Sykes bu projenin artık hiç bir şekilde önlenemez olduğunu düşünmektedir.

Bu öneriyle, Birleşik Krallık küçük bir bölgede nüfuz alanı elde etmiş gibi görünebilir. Sykes'a göre bunun iki önemli avantajı vardır. Birincisi bu sınırlar ve etki alanı çok az askeri ve idari sorumluluk doğuracaktır. İkincisi ise Basra Körfezi için gerekli olan emniyeti sağlamış olacaktır. Önerinin en önemli dezavantajı ise, bu düzenlemenin halen gelişmekte olan Mezopotamya'ya bir katkı yapmayacak olmasıdır. Sykes'a göre Mezopotamya zengin bir bölgedir ve ekonomik getirisi herhangi bir antlaşma veya suni sınır ile ortadan kalkmayacaktır.

Sykes'ın ikinci önerisi (Harita 1), gerekçe olarak yine birinci öneriyle aynıdır. İngiltere için İran (Basra) Körfezinin kuzeyinde körfezin hemen başında küçük bir sınır bölgesi vardır. Sykes, Bağdat Demiryolu projenin henüz savaşın başında başarıya ulaşmış bir proje olduğundan hareket etmektedir. Bu başarı Britanya'yı yükümlülük altında bırakmıştır. İngiltere bu projeyi yani Bağdat demiryolu projesini ne hafife alabilir ne önleyebilir. Bu yüzden Basra'nın kuzeyinde ya İngiltere'nin nüfuzu alanında küçük bir devlet kurulmalı veyahut da küçük bir bölge sahiplenilmelidir. Ancak Sykes'ın ikinci önerisinde bir diğer alternatif (Harita 2) daha söz konusudur: Bağdat'ı içine alan bir sınır. Bu seçenek hala masadadır. Sykes bu önerisinde Bağdat Demiryolunun pratik bir proje olduğunu değerlendiriyor ve Britanya'nın kontrolü için Kasr-ı Şirin'den Hit (?) ve oradan Akabe'ye uzanan bir sınır çiziyordu. Bu önerinin avantajları şunlardı:

21 McMeekin, *The Russian Origins of the First World War*, 197.

22 Sykes tarafından bahsedilen bu haritalar arşivde bulunamamış olmakla birlikte özel arşivde bulunan bazı taslak bazı haritalar düşündüğü sınırlar hakkında fikir vermektedir.

1. Homojen bir nüfus
2. Oldukça elverişli bir sınır çizgisi
3. Ekonomik olarak kendi kendine yeterli ve gelişme ve ticarete açık bir bölge.

Ne var ki Sykes'a göre bu önerinin de bazı dezavantajları vardı:

1. Dağ istasyonlarının eksikliği yüzünden etkin bir Avrupaî yönetim ve gelişim için çok emek istemesi.
2. Nüfusun kendi savunmasına katkı yapacak cesarete ve enerjiye sahip olmaması.

Bu öneri, Bağdat Demiryolu Şirketinin İngilizlerle işbirliği yapmadan gerekli finansı sağlayabileceğine dair kuşkular sırasında dile getirilmişti. Dolayısıyla önerilen sınırlar içerisinde homojen bir nüfus olmasının yanında, bölgenin Mısır ile de bağlantısı olacaktı. Bu bölgenin sınırı doğuda Kasr-ı Şirin'e kadar uzanan makul bir sınırdı. Bu sınırlar içindeki nüfuz bölgesi ekonomik açıdan kendine yeterliydi ve bu büyük bir avantaj sağlayacaktı. Buna karşılık dezavantajlar da söz konusuydu. Şöyle ki öncelikle bu sınır, doğal dağ sınırlarından yoksun olduğu için idari ve etkin bir Avrupa korumasından mahrum kalacaktır. Hâlbuki Avrupa koruması elzemdir çünkü Sykes'a göre bu sınırlar içinde yaşayan korkak ve çekingen halk, yerleşik bir nüfus olup kendi savunmasını üstlenemez haldedir. Dolayısıyla etkin bir koruma sağlamak için polis gücü olsa bile geniş bir garnizon bulundurulmasını zorunlu olacaktır. Ayrıca bu bölge, demiryolu üzerinden Akdeniz ile iletişimden yoksundur.

Sykes'ın notlarında yer alan üçüncü önerisi (Harita 3), ona göre tarihi gerçeklere daha uygundur. Bu sınırlar, Roma İmparatorluğu ile Pers İmparatorluğu arasındaki uzun mücadeleler sırasında ortaya çıkmıştır. Sykes'ın tespitlerine göre Roma İmparatoru Diacletianus 4. yüzyılda modern Meyadin kazasından Musul'un kuzeyindeki dağlara uzanan bir sınır çekmiştir. Buradan hareketle Sykes'a göre, Fransız nüfuz bölgesinin güney-doğu sınırı Britanya'nın kuzey-batı sınırı olmalıdır.²³ Bunun avantajları şunlar olacaktır:

1. Çok açıkça işaretlenmiş ve uygun bir sınır.

23 Başlangıçta Akdeniz'e uzanan kesintisiz bir Britanya nüfuz bölgesi tasarlayan Skyes'ın Fransa'nın ısrarlarıyla durumu kabul ettiği ve Suriye'yi Fransa'ya bıraktığını görülmektedir. Suriye üzerinde pazarlıklar için bkz. Berdine, *Redrawing the Middle East*, 71-73.

2. Dağ istasyonları ve yerel savunma ve jandarmaya katkı yapabilecek nüfusun bünyeye katılması.
3. Rusya ile Britanya arasında Fransa tarafsız bölgesi.
4. Kerkük ve KılaatŞergat'ın önemli petrol sahalarının sınırlarımıza dâhili

Bu önerinin dezavantajları ise şunlardır:

1. İskenderun Sancağı ile Basra arasında iletişim kurulması zaruretine bağlı olarak ticari açıdan elverişli olmaması.
2. Aynı sebeplerle stratejik engeller bulunması.
3. Britanya, Fransa ve Rusya koalisyonunda çatlak tehlikesi.

Sykes'ın bölgedeki sınır ve imtiyaz alanlarına dair dördüncü önerisi (harita 4), iki hipoteze dayanmaktadır. Birincisi Ermenistan'ın özel bir yönetim altına alınması, ikincisi ise Ermenistan'ın tampon devlet olması durumunda söz konusudur. Bu önerisinde Sykes İngiltere'nin nüfuz alanını Sincar Dağının kuzeyine kadar genişletmektedir. Ona göre tek olası çözüm bu gibi görünmektedir, zira bu şekilde İskenderun da Basra'ya bağlanabilmektedir. Eğer Britanya sınırı Sincar Dağının kuzeyine kadar genişletilirse, Diyarbakır'ın güneyinde hiç bir yönetim bölgesi olamaz. Sykes'a göre bu öneri dikkate alınırsa şu avantajları sağlayacaktır.

Bu avantajlar şunlardır:

1. Anglo-Hindistan iletişimi hem ticaret hem de stratejik açıdan emniyet altına alınmış olur.
2. Bir kaç geçit ile doğal sınır oluşturur.
3. Kuzey Mezopotamya'da Avrupa sömürgeleştirmesini kaldırabilir.
4. Üretici ve kabiliyetli insanlardan oluşan bir nüfus sağlanır.
5. Belilek ve Katma nehirleri sulama kanallarına gerek duymadan ekilmeye elverişli bakir alanların ele geçirilmesi mümkün olur.

Bu önerinin dezavantajları ise şunlardır:

1. Toprakların ve sorumlulukların artması.
2. Ermenistan'ın gelecekteki istikrarına dair belirsizlikler.

Sykes'ın bölgede Britanya Krallığı nüfuz bölgesi elde edilmesine dair beşinci önerisi, bölgede iki tampon devlet kurulması varsayımına dayanmaktadır. Bu tampon devletlerden birisi Ermeniler için ikincisi de Hakkâri'de yaşayan Hıristiyanlar için "Tarafsız Tampon" devletlerden oluşacaktır. Sykes bu varsayımdan hareketle oluşacak sınırın, Britanya için bir hayli avantajlı olacağını öngörmüştür. Şöyle ki bu öneri gerçekleşirse hem ticari hem de stratejik açıdan Anglo-Hindistan iletişimin güvenliği sağlanmış olacaktır. İngiliz nüfuz alanı doğal sınırlara sahip olacaktır. Hem ılıman hem de tropikal iklim (mevcut dağ istasyonlarından fazlasına gerek kalmaksızın) yaşanan bir bölge ortaya çıkacaktır. Kuzey Mezopotamya'da Batının sömürgeleştirmesine elverişli topraklar olacaktır. Burası ekstra harcama ve sulama gerektirmeden ekilmeye uygun geniş arazilere sahiptir ve son olarak da çizilen sınırlar içinde gelişmeye açık Hıristiyan bir nüfus vardır. Sykes'a göre bu önerinin tek dezavantajı, sorumlu olunacak toprakların çok geniş olmasıdır. Ancak o, buna rağmen bu projeden vaz geçilmemesi gerektiğini düşünmektedir.

Sykes'ın bölgede Britanya Krallığı nüfuz bölgesi elde edilmesine dair beşinci önerisi, bölgede iki tampon devlet kurulması varsayımına dayanmaktadır. Bu tampon devletlerden birisi Ermeniler için ikincisi de Hakkâri'de yaşayan Hıristiyanlar için "Tarafsız Tampon" devletlerden oluşacaktır.

Mark Sykes'ın "Tampon" Ermeni Devleti Projesi

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Mark Sykes'ın savaş sonrası planlarında Osmanlı devletine çok az bir yaşam alanı tanınmaktadır. Nitekim onun notları dikkatle analiz edildiğinde, Osmanlı'nın, Anadolu'da varlığını sürdürmesi ihtimal dâhilinde olsa bile, yönetiminde bazı değişikliklerin olacağı gün gibi açıktır. Gerçekten onun bu öngörüsü gerçekleşmiştir. Buna karşılık Sykes'a göre kesin olan bir şey varsa, o da artık Osmanlı İmparatorluğunun Ermenistan, Kürdistan, Suriye ve Mezopotamya'da egemen güç olmayacağıdır. Bu varsayımdan hareketle Sykes, Osmanlı'nın doğusunda kalan toprakların siyasi geleceğine dair projeler üretmiştir. Bu projelerden birisi az önce ifade ettiğimiz gibi, tampon bir Ermeni devleti kurulmasıdır.

Esasen, Sykes'ın tampon Ermeni devletini içeren bölge haritaları varsayımlara dayanmaktadır.²⁴ Onun, hangi şartlar gerçekleşirse, ne olabileceğine dair öngörüler ve bölgeye dair notları, çok ilginç bilgiler içermektedir. Ona göre

24 Türk Tarih Kurumu Mikrofilm Arşivi, *The papers of Sir Mark Sykes, 1879-1919 [mikroform]: with special reference to the Sykes-Picot Agreement and the Middle East*. M 321-3.

söz konusu bölge stratejik, siyasi veya etnolojik bakımdan tarihsel sorunlara sahiptir. Bu yüzden yönetim açısından sorun olabilecek çok fazla unsur vardır. Bu sorunların kaynaklarını Sykes şu şekilde özetlemiştir:

- a) Dağlar karmakarışık bir yapıdadır.
- b) Nehirler düzensizdir.
- c) İklim insanları yarı göçebelîğe zorlamaktadır.
- d) İnsanlar din ve diğer etkenler sebebiyle bölünmüştür.

Görüldüğü gibi Mark Sykes, nüfusu tek bir dini gruptan oluşan bir bölge tasarlamakta ve bu bölgede sadece Hristiyanlara hayat hakkı tanımaktadır. İlginç olan Alevilere bakışı olsa gerektir, nedense onların din değiştirebileceklerini düşünmektedir ki bu onun Kızılbaşları çok da iyi analiz edemediğini göstermektedir.

İşte bu yapısal sorunlar nedeniyle Sykes, mevcut durumda ve yakın gelecekte bu bölgenin tek bir idari yapıya bağlanamayacağını kaydetmekte ve çözümünü bölgenin nüfusu homojen olacak biçimde beş farklı bölgeye ayrılmasında görmektedir. Bu plana göre her bölge farklı bir yönetime sahip olacaktır.

A Bölgesi:

Skye'a göre A bölgesi, aşağı yukarı Ortaçağlardaki Küçük Ermenistan Krallığının sahip olduğu bölgedir. Bu bölgede büyük oranda Ermeni, oldukça fazla Kızılbaş ve az

miktarda da Sünni Türk nüfus yaşamaktadır. Bir Avrupalı prens idaresinde burası oldukça yoğun bir Hristiyan nüfusa sahip olacaktır. Geleneksel Ermeni bağımsızlığı hikâyesi hala güçlüdür ve Rupenian hanedanı hala bölge halkının dimağında canlıdır. Kızılbaşlar, Hristiyan bir prensin idaresine sıcak bakarlar ve Türk tehdidinden kurtulurlarsa, bunların Hristiyanlığı kabul etmeleri de olanaksız değildir. Geride kalan Türkler ve Sünni Kürtler ya batıya veya güneye göç edecek ya da şartları kabulleneceklerdir.

Görüldüğü gibi Mark Sykes, nüfusu tek bir dini gruptan oluşan bir bölge tasarlamakta ve bu bölgede sadece Hristiyanlara hayat hakkı tanımaktadır. İlginç olan Alevilere bakışı olsa gerektir, nedense onların din değiştirebileceklerini düşünmektedir ki bu onun Kızılbaşları çok da iyi analiz edemediğini göstermektedir. Buna karşılık homojen bir bölge kurulması için Türkler ve Sünni Kürtlere tehcir edilme dışında bir seçenek sunmaması Ermeni tehcirine karşı çıkan bir diplomat için tezat teşkil etmektedir.

B Bölgesi:

Mark Sykes, çizdiği B bölgesi sınırları içinde yoğun olarak Dersimli ya da Zaza Kürtleri olarak bilinen dağlı aşiretlerin yaşadığını belirtmektedir. Sykes bu insanları kanun tanımayan şekilde tanımlamaktadır. Ona göre bu aşiretlere bugüne kadar hiç bir hükümet tam olarak hâkim olamamıştır. Bölge küçük de olsa, bu insanlar 2000 yıldır bölgede kendi hâkimiyetini sürdürüyorlar ve kontrol altına alınmak amacıyla düzenlenen çok sayıda sefer geçit vermeyen dağlar yüzünden sonuçsuz kalmıştır. Ancak ona göre Dersimli Kürtler, her ne kadar ulaşamaz olurlarsa olsunlar, komşularını yoluyla yönetilebilirler. Zira A bölgesinin Kızılbaşlarına çok sıkı dini bağlarla bağlılar. Bu sayede onları kazadaki yönetime bağlamak ve az miktarda vergi almak mümkündür.

C Bölgesi:

Bu bölge neredeyse tamamen Ermenilerden oluşmaktadır. Ermeni devrimcilerinin en aktif olduğu bölgedir. Ancak çoğunluk Ermenilerde de olsa, bölgede Müslümanların intikam ve misilleme yapmak amacıyla Ermenilere, Ermenilerin Müslümanlara ve Ermenilerin Ermenilere karşı işledikleri suçlar bölgede ortamın yatışmasını zorlaştırmaktadır. Sykes'a göre, "Müslümanlar zorbalık, hırsızlık ve cinayet işlemeyi; Hristiyanlar ise ihanet ve şantajı alışkanlık haline getirmişler." Her iki tarafın da üstünlüğü ele geçirmesi (diğer taraf için) durumu çekilmez hale getirebilir. Bu bölgeyi A bölgesine bağlamak Devrimci örgütü sıkıntıya sokabilir, Krallık ideali açısından da ölümcül olur ve de doğudaki kasabaların entelektüel Ermenileri Zeyton'un basit dağlı halkını ezebilirler.

Rusya'nın bu bölgeyi ilhak etmesi, Rusya Hükümetinin tahmin ettiğinden fazla yük getirebilir, çünkü Kafkasya ihtilalci örgütleri ile Ermenistan ve İran örgütlerinin etkinliklerini artırabilir ve, siyasi ve şiddete dayalı müşterek bir blok oluşmasına sebep olabilir. Ayrıca bu bölgenin Rusya tarafından ilhak edilmesi, İskenderun ve Basra arasında Mezopotamya'yı domine eden güç ile Rusya arasında endişe ve anlaşmazlığa sebep olur.²⁵ Bu zorluğa bakarak denilebilir ki geçici bir çözüm en iyi yoldur ve bu geçici önlemin faydaları şu şekilde sıralanabilir:

- Söz konusu bölgede dâhili sorunları ortadan kaldırır.

25 Aslında Rusya Bitlis geçitleri ve Urmiye bölgesinde ısrarcıydı hatta Sazanov taslak hakkındaki görüşlerini yazdığı notta Sivas - Harput - Kayseri üçgeninin Fransızlara verilebileceğini kaydetmiştir, Sazak, *Sir Mark Sykes ve 1900-1920 Arası İngiltere'nin...*, 75.

- Büyük Güçler arasında bölgenin statüsüne dair kesin bir anlaşmaya varılıncaya ve etraftaki gelişmeler olgunlaşincaya kadar zaman kazanılmış olur.

Bu geçici ya da ara çözüm şu şekilde gerçekleşebilir: Britanya-Fransa-Rusya ve ABD'nin Genel Konsoloslarının kontrolünde olan ve idari elemanlarının İsviçrelilerden oluşacağı bir komisyonun kurulması.

Ermeniler ile Amerika arasında göçler ve ABD'li misyonerlerin batı tarzı eğitimi, ülkeye getirmeleri gibi nedenlerle Amerika'nın komisyonda temsil edilmesi çok gereklidir. İsviçreli idari görevliler de çok önemli bir değer katabilir, zira çözüm bekleyen iç sorunlar çok karmaşık olup İsviçre, bünyesindeki etnik, din ve dil gibi karşılaştığı sorunları çözmüş bir ülke tecrübesine sahiptir. Böylece bu yönetim altında, karmaşık kan davaları, mera hakları, arazi alımı, dinî ve ırkî kan davaları zaman içinde çözülebilir. Bir süre geçtikten sonra şimdi çok şüpheli ve belirsiz -örneğin Ermeni milli emelleri ne kadar bir değer ifade eder, barış ve eğitimin etkisi altında Müslümanların durumu nasıl olur gibi- bazı sorunlar çözüme kavuşur.

D Bölgesi:

Değerlendirilmesi gereken bir diğer sorun D bölgesinin başka bir deyişle Kürdistan'ın statüsüdür. Bu bölge hemen hemen tamamı aşiret ve göçebe Kürtler ile birazcık Yezidi ve Hıristiyan tarafından iskân edilmektedir ki bu son grup vasal ve köle mertebesindedir.

Hıristiyanların varlığı, sorunu olabileceğinden daha da fazla zorlaştırmaktadır. Müslümanlar Hıristiyanları veya Hıristiyanlar Müslümanları yönetirse birinin diğerini kabul edeceğine dair bir garanti verilebilir mi? Bu bölge mahallî bir Emir'in yönetiminde ideal bir bağımsız devlet olabilir, fakat yeni yönetim gereksiz bir anlaşmazlıkla baş başa kalmamalı. Bu öneri şimdilik bir kenarda durabilir, bu belki de nihai bir çözümün temelini oluşturabilir.

Bununla birlikte iki alternatif plan daha düşünülebilir. Bu bölge D bölgesinin kontrol alanına dâhil edilebilir, ama bu durumda, özel bir yönetimi olması ve yerel bir İsviçreli vali tarafından yönetilmesi gerekir. Ayrıca burası Kuzey Mezopotamya'ya hâkim olan bir gücün koruması altına verilebilir ve Kuzeybatı Hindistan'ın yönetim biçimi ile aynı şartlarla idare edilebilir.

E Bölgesi:

E bölgesi de Nesturî Hıristiyan milletinin bir kısım yerleşim yerlerini ve Kochams'da (?) Nasturi Patriği Mar Şimun'un ikametgâhını içermesi açısından oldukça önemlidir. Bu millet katliamlara, baskılara ve savaşa rağmen, yaklaşık 12 asırdır inanç ve bağımsızlıklarını korumayı başarmışlardır. Bu nedenle özel bir değerlendirilmeyi hak ediyorlar. Bu bakımdan burada Mar Şimun'un veya seçilecek bir ruhani (episkopal) ailenin hâkimiyetinde yerel bir Hıristiyan devlet kurulabilmesi mümkündür. Bu özel vilayet hakkında kayda değer bir çalışma yapmış olan müteveffa Earl Percy, HakkâriNesturîlerinin bir bağımsız devlet kurabileceklerine şiddetle inanıyordu ama onun ölümünden beri kurtuluşu getirecek hiçbir gelişme olmadı. Bu tür bir devletin batıda dağlık alanla ve doğuda Urmiye Gölü kıyıları arasında kalan doğal bir sınırı olur.

Sykes'ın, Tampon Ermeni Devleti projesi gerçekten her bakımdan iyi düşünölmüş ve her alternatif dikkate alınmış gibi durmaktadır. Ne var ki Sykes'ın bu projesi onun hiç beklemediği bir başka gelişme yüzünden hayata geçememiştir. Bu gelişme bilindiği gibi Rusya'da devrim yaşanması, Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesi ve dahası Rusya'nın artık Avrupa'nın güvenliği için bir tehdit oluşturmasıdır. Rusya'nın güçlü bir şekilde emperyalizm karşıtı olarak sahneye çıkması, İngiltere ve ABD'nin gerçekleri görmesine sebep olmuştur. Her iki ülkede artık planlanan sınırlar içinde kurulacak Ermenistan'ın Rusya'ya karşı tampon görevini yerini getiremeyeceğini değerlendirmişlerdir.²⁶

Bu düşünöceden hareketle Ermenistan'ın sınırları daraltılmış, Ermenistan'ın savaş halinde olduğu Gürcistan ve Azerbaycan da savaş sonrası desteklenmiştir. Bu üç ülke, 1918 yılında bağımsızlık elde etmişlerdir. Türkiye de bu cephede rahat bir nefes almıştır. İngiltere'nin Rusya'ya karşı Ermenistan ve Anadolu üzerinde Amerikan mandası kurdurma projesi de bilindiği gibi başarısız olmuştur.

Sykes'ın, Tampon Ermeni Devleti projesi gerçekten her bakımdan iyi düşünölmüş ve her alternatif dikkate alınmış gibi durmaktadır. Ne var ki Sykes'ın bu projesi onun hiç beklemediği bir başka gelişme yüzünden hayata geçememiştir. Bu gelişme bilindiği gibi Rusya'da devrim yaşanması, Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesi ve dahası Rusya'nın artık Avrupa'nın güvenliği için bir tehdit oluşturmasıdır.

26 Simon Payaslian, *United States Policy Toward the Armenian Question and the Armenian Genocide* (New York: Palgrave Macmillan, 2005) 171.

Sonuç

Görüldüğü gibi Sykes, hiç de sonraları iddia edildiği gibi, Osmanlı topraklarının Irak ve Güney Kafkasya kesimlerinde kumdan sınırlar çizmemiştir.²⁷ Önerdiği sınırları harita üzerinde göstermiş her bir varsayımının avantaj ve dezavantajlı yönlerini açık açık kaydetmiş, Britanya İmparatorluğunun çıkarları açısından analize tabi tutmuştur. Sykes'in kafasında tasarladığı bölge planlarında, Osmanlı devletine yer olmadığı açıkça görülmektedir. Hatta Sykes savaş İtilaf devletleri tarafından kazanılır ve Osmanlı'nın bir şekilde varlığını sürdürmesine izin verilirse neler olacağını da madde madde kaydetmiş ve müttefikleri bu ihtimalden uzak tutmaya çalışmıştır. Sykes'a göre, Osmanlı'nın toprak bütünlüğü olduğu gibi bırakılır veya göstermelik bir egemenlik derecesinde de olsa ömrü uzatılırsa ya da imtiyaz bölgelerine ayrılırsa, hilafet sorunu hemen ortaya çıkacaktır. Gerçekten de savaşın sonunda Osmanlı devleti İtilaf devletleriyle tek başına anlaşma imzalamıştır. Sonuçta tam da Sykes'ın yaklaşık üç yıl önce öngördüğü üzere, Osmanlı devletine kâğıt üzerinde egemenlik tanınmış fakat toprakları nüfuz bölgelerine ayrılarak paylaşılmıştır. Şu halde Sean McMeekin'in Sykes-Picot Anlaşmasının Rusya'nın 1916 yılında cephede kazanımları sonrasında hayata geçtiği tespiti doğru olmakla beraber, Mark Sykes'ın en az 6 ay evvel olacakları gördüğü ve Osmanlıyı paylaşım planlarını özel defterine not ettiği de bir gerçektir.²⁸

Ancak İtilaf devletleri Sykes'ın önerisi doğrultusunda, Arapların baskı ve taleplerine rağmen, Hilafeti Osmanlı hanedanında bırakmışlardır. Sykes, Hilafetin Osmanlı hanedanında kalmasına karşılık çok ilginç bir tavsiye daha bulunmuştur: "Osmanlı İmparatorluğunun toprak bütünlüğü korunması halinde İngiltere'nin menfaatleri açısından Hilafet merkezi değiştirilmelidir". Sykes'ın notlarında yeni hilafet merkezi tavsiyesi yoktur. Ayrıca o, Osmanlı halifesi karşısında Mekke Şerifinin şansının olmadığını düşündüğünü de belirtmektedir. Sykes'a göre Osmanlı halifesi, Mekke, Bağdat, Kudüs ve Hicaz gibi yerlerin itibari hâkimi olarak tanındığı müddetçe, Mekke Şerifinin adının Cuma hutbelerinde Sultan'ın isminin yerini ikame olunacağını düşünmek mümkün değildir. Ancak Sykes, bu düzenlemenin Büyük Britanya İmparatorluğu açısından doğuracağı bir tehlikeye işaret etmektedir. Ona göre, Anadolu'da hilafetin sürdürülmesi, onu ilerde başka bir gücün nüfuzu içine sokabilir. Ancak halifenin siyasi etkisi, kılıcının uzanmadığı yerde hiçbir zaman

27 Kumdan sınırlar çizildiği fikri bugün pek kabul görmemektedir. Tartışmalar için bkz. David Siddhartha Patel, "Repartitioning the Sykes-Picot Middle East? Debunking Three Myths," *Middle East Brief*, No.103 (November, 2016), 1-9.

28 McMeekin, *The Russian Origins of the First World War*, 196-97.

tehdit oluşturmayacaktır. Geçmiş tecrübeler (mesela Abbasi Hilafeti örneği) bunu göstermiştir.

Bununla birlikte Sykes'in birçok projesi de sonuçsuz kalmış, her ne kadar kendine göre mükemmel planlar yapmış olsa da sahadaki şartlar onu hayal kırıklığına uğratmıştır. Örneğin Sykes, çok istemesine rağmen, yapılan anlaşmada Hayfa ile Kerkük arasında Anadolu'nun güneyini çevreleyen bölgede bir Britanya nüfuz alanı oluşmamıştır. Hâlbuki Sykes, çizmiş olduğu taslak haritalarda bu bölgeyi kırmızı renkle yani İngiltere toprağı olarak göstermişti. Anlaşmayı müzakere ettiği Fransa temsilcisi Picot, Filistin'in "uluslararası bir rejime" tabi olmasında ısrar ederek sonuç almayı başarmıştır. Bununla birlikte belki de Sykes'in ısrarı sayesinde, İngiltere Bağdat'ın kuzeyinde Hayfa-Tikrit ve Kuveyt-Akabe hattında Britanya öncelikle bazı haklar elde ettirmişti. Bilindiği gibi, Fransa ise Lübnan, Suriye, Suriye sahil bölgesi ve Kilikya dahil Anadolu'nun güneydoğusunda İran sınırına uzanan bir bölgede doğrudan hâkim olmayı başardı.²⁹ Fakat Picot'un kafasında müzakerelerin ilk aşamalarında pazarlık unsuru olarak kullanmak için de olsa doğuda Musul'u içine alan bir Suriye olduğu da unutulmamalıdır.³⁰ Fransa ve Picot'un bu arzusuna karşı Sykes etin bir mücadele vermiştir.³¹ Nitekim Mark Sykes, Balfour Deklarasyonu ile Filistin'de tamamen İngiliz mandası altında bir rejim kurulduğuna şahit oldu. Öte yandan Britanya'nın, Rusya ile kontrolü altındaki Irak bölgesi arasına, Fransa'yı tampon bir güç olarak koymuş olması da ilginçtir. McMeekin'in de ifade ettiği gibi Rusya'nın savaş sonrası Britanya'nın rakibi olması ihtimali İngiltere'yi endişelendiriyordu. Bu yüzden Fransa'nın İngiltere ve Rusya arasında bir tampon olması devlet politikasıydı. Bu yüzden Sykes'in planlarında sınırlı bir bölgede de olsa hep Fransa vardı. Ama Fransa sonuçta Mark Sykes'in tasarladığından daha fazla toprak aldı. Yine Sykes'in arzuladığı ve Sykes-Picot anlaşmasında gösterildiği gibi bir A ve B bölge sınırları asla olmadı.³²

Sonuç olarak, savaş sonrası yaşanan gelişmeler, Sykes'in arzuladığı Britanya nüfuz bölgelerinin büyük ölçüde gerçekleşmesini sağlamıştır.

29 Tariq Tell, "Sykes-Picot Agreement," *International Encyclopedia of the First World War*.

30 Berdine, *Redrawing the Middle East*, 75.

31 Berdine, *Redrawing the Middle East*, 77. Mark Sykes İngiltere hükümetine Musul'dan vazgeçmesi için Fransa üzerinde baskı kurulmasını tavsiye etmiştir. En ilgini de Fransa'nın İttihatçıların kontrolünde bir Osmanlı halifesi ve Mekke şerifi ile tehdit edilmesidir. Sykes bu tercihin Fransa sömürgeşi Fas, Tunus ve Cezayir Müslümanları üzerinde yaratacağı etkinin Fransa'yı endişeye sevk edeceğini hesaplamıştır.

32 Patel, *Repartitioning the Sykes-Picot Middle East?*, 3-4.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

“Notes on Mezopotamian Frontiers,” Türk Tarih Kurumu Mikrofilm Arşivi, *The papers of Sir Mark Sykes, 1879-1919 [mikroform]: with special reference to the Sykes-Picot Agreement and the Middle East.* M 321-3.

Türk Tarih Kurumu Mikrofilm Arşivi, *The papers of Sir Mark Sykes, 1879-1919 [mikroform]: with special reference to the Sykes-Picot Agreement and the Middle East.* M 321-5, 00412-00417.

“*The Future of the Near East.*” M 321-3.

Kitaplar

Anderson, M. Smith. *Doğu Sorunu - 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme.* (trc. İdil Eser) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2001.

Barr, James *A Line in the Sand: Britain, France and the Struggle for the Mastery of the Middle East.* London: Simon & Schuster, 2012.

Berdine, Michael D. *Redrawing the Middle East, Sir Mark Sykes, Imperialism and the Sykes-Picot Agreement.* London, New York: I.B. Tauris, 2018.

Bertaut, Jules. *Napoleon in his ownwords.* Chicago, A. C. McClurg & co. 1916.

Fromkin, David. *A Peace to End All Peace.* New York: Henry Holtand Company, 1989;

Kedourie, Elie. *England and the Middle East. The destruction of the Ottoman Empire, 1914-1921.* London: Bowes & Bowes, 1956.

Leslie, Shane. *Mark Sykes His Life And Letters, Cassell And Company.* London: LTD, 1923.

Manuel du Chef: Maximes Napoleoniennes Choisies par Jules Bertaut. Paris: Payot et Cie, 1918.

McMeekin, Sean. *The Russian Origins of the First World War.* Cambridge, Massachusetts; London, England: Harvard University Press, 2011.

Öke, Mim Kemal. *Musul-Kürdistan Sorunu 1918-1926*. İstanbul: Bilge Karınca Yayınevi, 2002.

Payaslian, Simon. *United States Policy Toward the Armenian Question and the Armenian Genocide*. New York: Palgrave Macmillan, 2005.

Tell, Tariq. "Sykes-Picot Agreement," *International Encyclopedia of the First World War*, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson. Berlin: Freie Universität Berlin, 2017.

Makaleler

Küçük, Cevdet. "Sykes-Picot Antlaşması," *Diyanet İşleri Ansiklopedisi* 38 (2010): 206.

Şahin, İsmail ve Cemile Şahin, İsmail Şükür. "Ortadoğu'da Emperyalist Güçlerin Gizli Oyunu: Sykes-Picot Antlaşması." *The Journal of Academic Social Science Studies* 38 (2015): 241-262.

Johnson, Robert. "The de Bunsen Committee and a revision of the 'conspiracy' of Sykes-Picot." *Middle Eastern Studies* 54, Sayı: 4 (2018): 611-637.

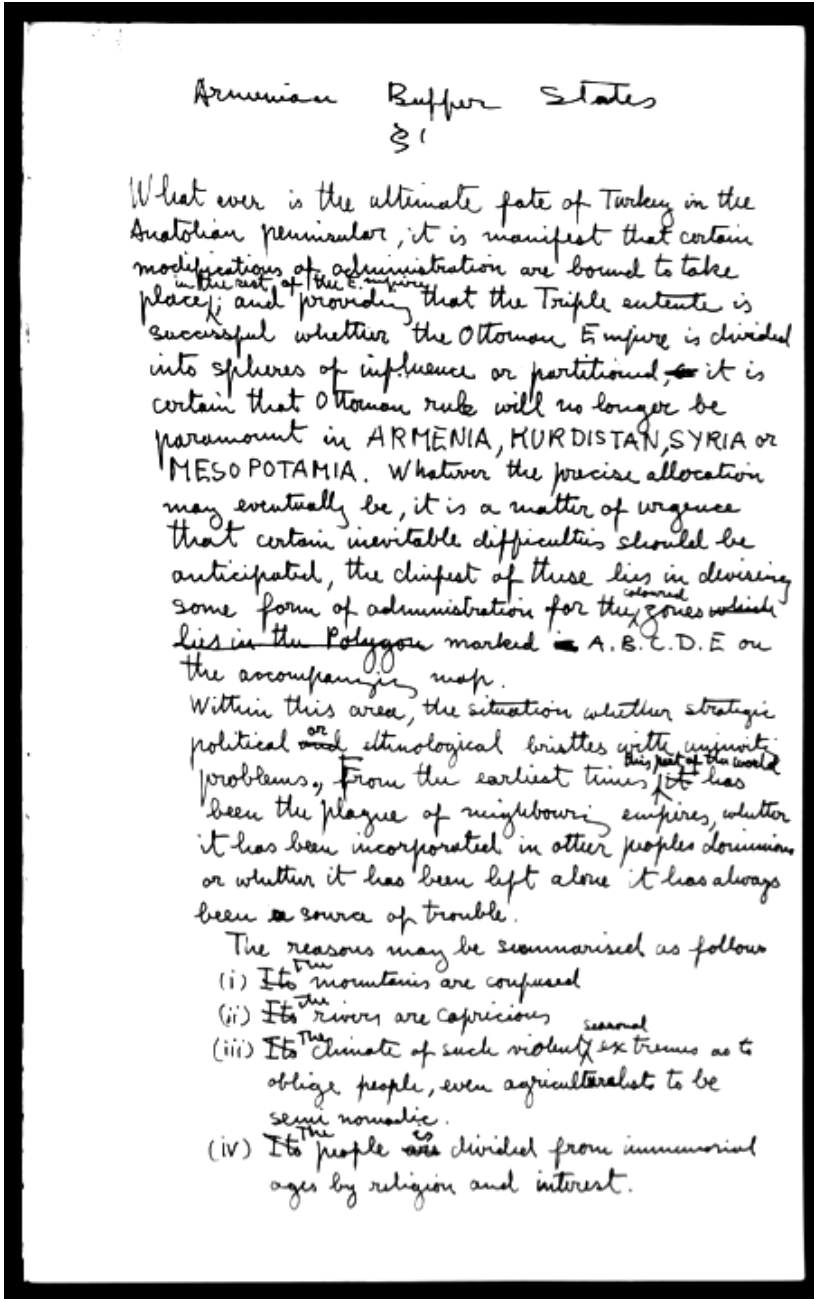
Patel, David Siddhartha. "Repartitioning the Sykes-Picot Middle East? Debunking Three Myths." *Middle East Brief* 103 (November, 2016): 1-9.

Tezler

Sazak, M. Seyfi. "Sir Mark Sykes ve 1900-1920 Arası İngiltere'nin Ortadoğu Politikasına Etkileri." Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1988.

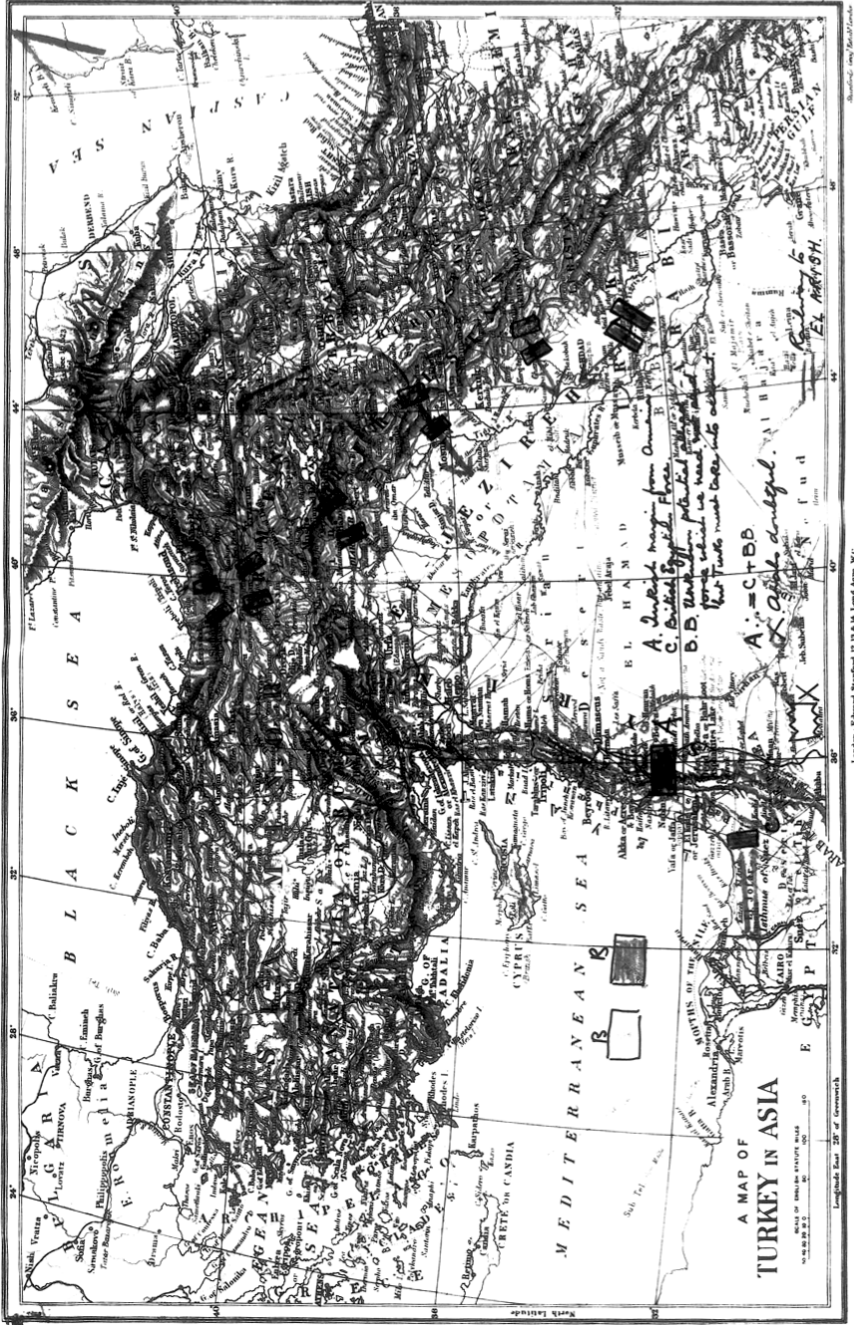
Çıtak, Celal. "Sir Mark Sykes Hayatı ve Ortadoğu'daki İngiliz Politikasının Şekillenmesindeki Rolü." Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1977.

EK-1: M 321-3 Mark Sykes'in notlarında "Armenian Buffer States" M 321-3 kısmı.

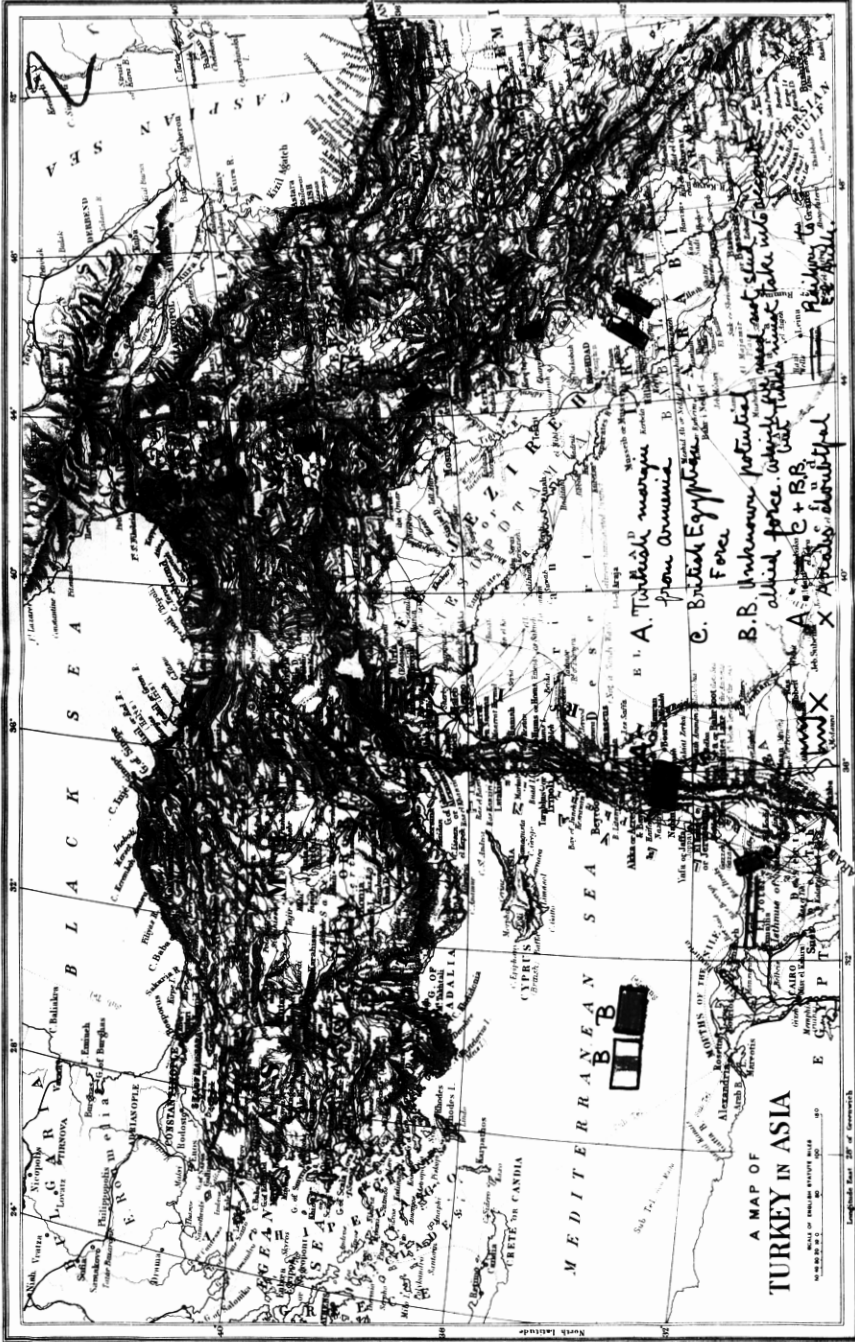

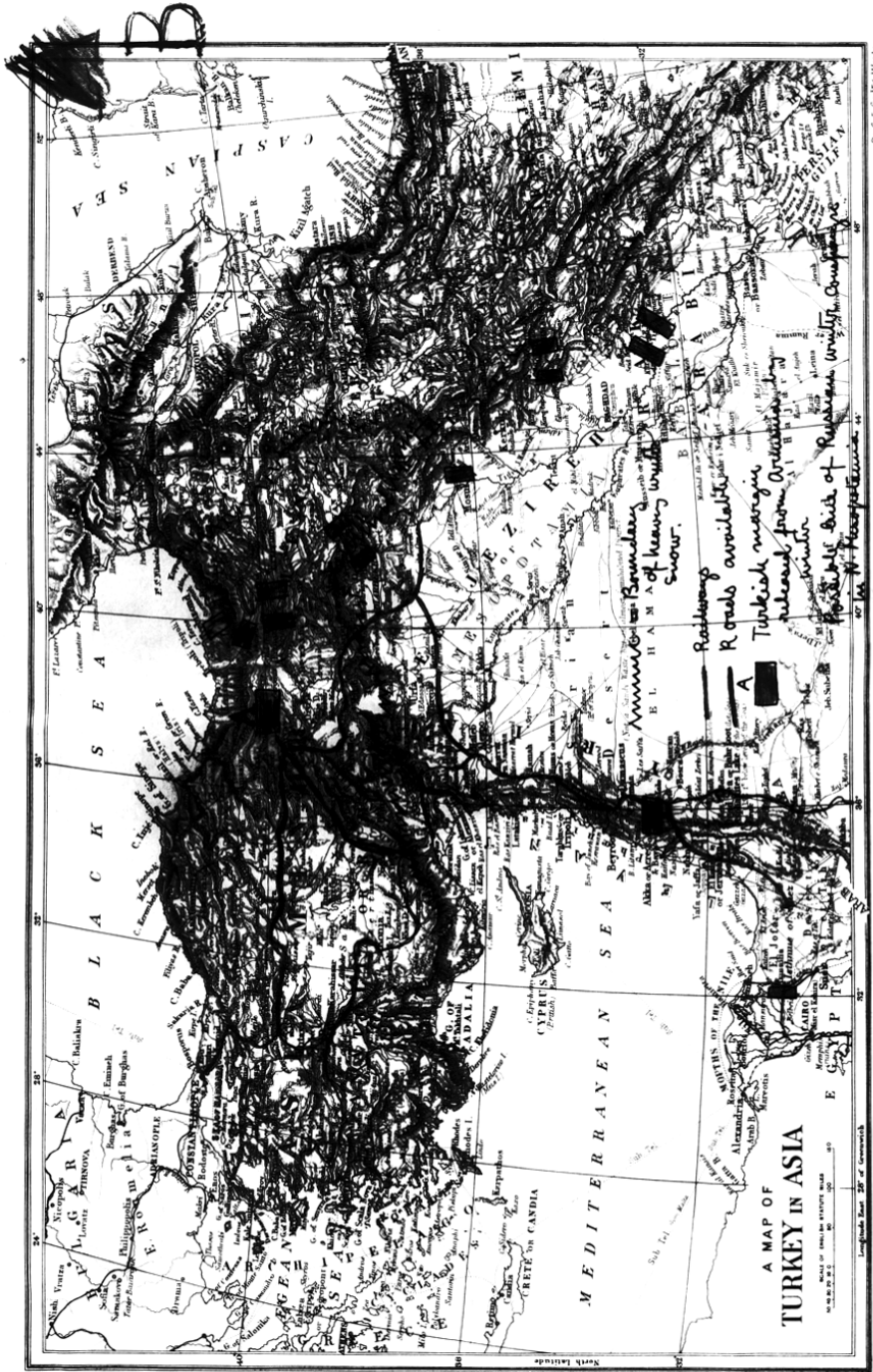
Ek-3: M 321-6: Mark Skyes'in haritaları

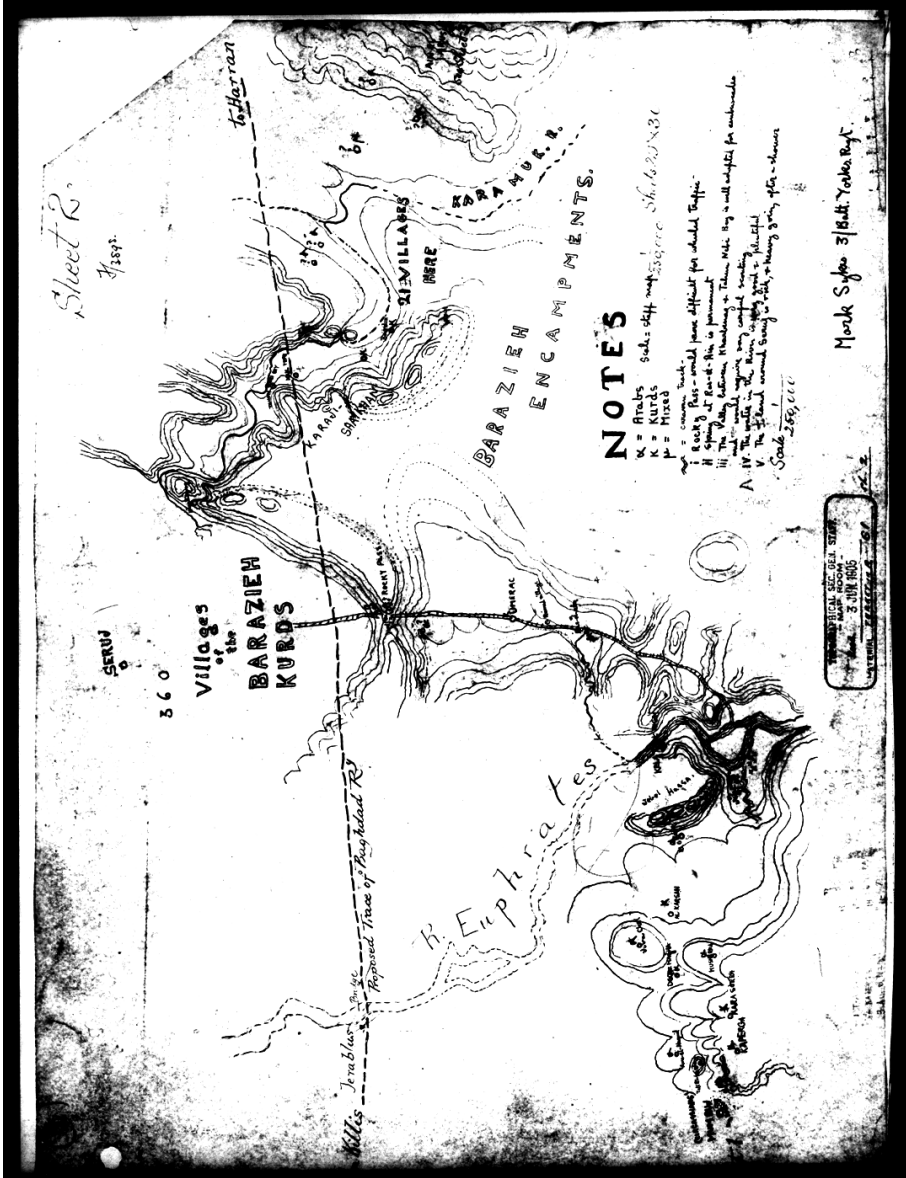
Sir Mark Sykes'ın I. Dünya Savaşı Sonrası Haritalarında Osmanlı Devleti ve Yakınoğu Sınırları

Ek-4: M 321-2

Yayın Geliş Tarihi: 12. 06. 2018

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Yayına Kabul Tarihi: 24.07.2018

Sayı: 60, Yıl: 2018, Sayfa: 101-144

ISSN: 1303-068X

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):

Şahin, Enis. "Batum Konferansı ve Antlaşmalarında Ermeniler ve İlk Ermenistan Cumhuriyeti'nin İlanı (1918)." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 60 (2018): 101-144.

Araştırma Makalesi

BATUM KONFERANSI VE ANTLAŞMALARINDA ERMENİLER VE İLK ERMENİSTAN CUMHURİYETİ'NİN İLÂNİ (1918)*

(ARMENIANS AND THE ESTABLISHMENT OF THE REPUBLIC OF
ARMENIA IN THE CONFERENCE AND THE TREATIES OF BATOUM (1918))

Prof. Dr. Enis ŞAHİN**

Öz: 1917 yılındaki Rus ihtilâllerinin doğal sonuçlarından birisi, Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılma sürecine girmesi olmuştur. Bu süreç ilk ihtilâl (Şubat) ile başlamış, ikincisiyle (Ekim/Bolşevik) hızlanmıştı. İhtilâlin ikinci günü yayınlamış oldukları barış dekretinde, bir an önce barış imzalanmasını ve imzalanacak barışın "ilhak ve tazminat" içermeyen ilkelere göre yapılmasını savunan Bolşevikler, vatandaşlarına hitaben yayınlamış oldukları beyannamelerle de Rus ülkesinde barış ve dostluk rüzgârları estirecekleri izlenimini vermiş idiler. Bu suretle Rusya'da hem savaşın bitmesi ve hem de yeni bir iktidarın ortaya çıkmasıyla iyimser bir hava esmeye başlamıştı. Hatta bu iyimser havanın rüzgârı Türkiye'yi de etkilemiş, Türk basını Lenin idaresindeki Bolşevik ihtilâlini alkışlayan yazılar yazmıştı. Fakat bu iyimser hava kısa zaman içerisinde ne Rusya'da kaldı, ne de Türkiye'de. Bolşevikler kısa zaman içerisinde sergiledikleri faaliyetlerle, Çarlık Rusyası ve Geçici Hükümet dönemlerindeki Rus hükümetlerinden hiç de farklı olmadıklarını göstermiş oldular. Özellikle Rus Müessisler Meclisi'nin Ocak 1918 ortalarında zorla dağıtılması,

* Bu nâçiz yazımı, tanımaktan ve pekçok kez sohbet etmekten büyük haz duyduğum merhûm Büyükelçi Ömer Engin Lütem'in aziz hatırasına ithaf ediyorum...

** ORCID id: <https://orcid.org/0000-0001-6683-0080>
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Fen – Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
T. C. Sakarya Üniversitesi

Bolşeviklere yönelik havanın kısa zaman zarfında fırtınaya dönüşmesine neden oldu. Bu durum, Rusya'nın İttifak devletleriyle olan münasebetlerini de etkileyecek ve devam eden Brest-Litovsk barış görüşmelerinde Ruslar oldukça büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalacaklardır.

Anahtar Kelimeler: *Batum Konferansı, Ermeniler, Ermenistan cumhuriyeti, Azeriler, Osmanlı devleti*

Abstract: *One of the natural consequences of the Russian revolutions of 1917 was that the Caucasus region began to secede from Russia. This secession process has started with the first revolution (February) and accelerated with the second (October/Bolshevik). In the peace decree which was announced on the second day of the revolution Bolsheviks were advocating that there would be a peace deal without "annexation and reparation", while in other decrees addressing their citizens they were giving an impression that there would be winds of peace in Russia. Thus, the end of the war in Russia and the emergence of new government resulted in an optimistic atmosphere. In fact, such optimism had even affected Turkey, as the Turkish press wrote applauding articles about the Lenin-lead Bolshevik revolution. However, this optimistic atmosphere had disappeared in both Russia and Turkey. The Bolsheviks soon showed that they were no different at all from the Russian governments of Tsarist Russia or of the provisional government. Especially, the abolition of the Russian Constituent Assembly turned the atmosphere into a unfavorable one for the Bolsheviks. This also affected Russia's relationship with Allied countries and Russia began to face many difficulties during Brest-Litovsk peace negotiations.*

Keywords: *Conference of Batoum, Armenians, Armenian republic, Azeris, Ottoman state*

Giriş

1917 yılındaki Rus ihtilâllerinin doğal sonuçlarından birisi, Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılma sürecine girmesi olmuştur. Bu süreç ilk ihtilâl (Şubat) ile başlamış, ikincisiyle (Ekim/Bolşevik) hızlanmıştı. İhtilâlin ikinci günü yayınlamış oldukları barış dekretinde, bir an önce barış imzalanmasını ve imzalanacak barışın "ihlak ve tazminat" içermeyen ilkelere göre yapılmasını savunan Bolşevikler, vatandaşlarına hitaben yayınlamış oldukları beyannamelerle de Rus ülkesinde barış ve dostluk rüzgârları estirecekleri izlenimini vermiş idiler. Bu suretle Rusya'da hem savaşın bitmesi ve hem de yeni bir iktidarın ortaya çıkmasıyla iyimser bir hava esmeye başlamıştı. Hatta bu iyimser havanın rüzgârı Türkiye'yi de etkilemiş, Türk basını Lenin idaresindeki Bolşevik ihtilâlini alkışlayan yazılar yazmıştı. Fakat bu iyimser hava kısa zaman içerisinde ne Rusya'da kaldı, ne de Türkiye'de. Bolşevikler kısa zaman içerisinde sergiledikleri faaliyetlerle, Çarlık Rusyası ve Geçici Hükümet dönemlerindeki Rus hükümetlerinden hiç de farklı olmadıklarını göstermiş oldular. Özellikle Rus Müessisler Meclisi'nin Ocak 1918 ortalarında zorla dağıtılması, Bolşeviklere yönelik havanın kısa zaman zarfında fırtınaya dönüşmesine neden oldu. Bu durum, Rusya'nın İttifak devletleriyle olan münasebetlerini de etkileyecek ve devam eden Brest-Litovsk barış görüşmelerinde Ruslar oldukça büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalacaklardır.

Aynı dönemde Kafkasya'da da önemli gelişmeler olmuştu. Önce Şubat ihtilali sonrası Geçici Hükümet tarafından Kafkasya ile ilgili özel bir komite (Ozakom) kurulmuş ve bölgeye gönderilmişti. Bölgenin merkezî Rus hükümeti ile olan bağlantısını sağlayacak olan bu komitenin kurulması, esasında Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılmasının da ilk nüvesini oluşturuyordu. Ancak mezkûr komite, Bolşevik ihtilaline kadar devam eden süreçte başarılı olamadı. Lenin'in hükümet darbesiyle birlikte bölgede yeni gelişmeler yaşandı. Ozakom kendisini feshederek, Zakavkom adıyla kurulan hükümetimsi yapıya katıldı. Bölgedeki Gürcü, Azerî ve Ermenilerden oluşan Zakavkom bir nevi federatif bir hükümet idi ve Rusça Maverâ-yı Kafkasya¹ Komiserliği/Hükümeti anlamına gelmekteydi. Dahası Kafkasya'da Menşeviklerin fazlalığı ve Bolşevik karşıtlığı, daha ilk günden itibaren Lenin başkanlığındaki yeni hükümete karşı muhalefeti doğurdu ve Kafkasya –esasında farkında dahi olmayarak– Rusya'dan ayrılma sürecini hızlandırdı. Müessisler Meclisi'nin dağıtılmasından sonra önce kendi hükümet yapısını kuvvetlendirdi ve sonra kanun yapıcı meclisi olan Seym'i kurdu (23 Şubat 1918). Müteakiben de, bu

1 Maverâ-yı Kafkasya, Osmanlı tarih literatüründe Kafkasya'nın güneyinde, Azerî, Gürcü ve Ermenilerin buldukları bölge için kullanılan bir kavramdır. Bugün Güney Kafkasya olarak adlandırılan bölge, vaktiyle Cenubî Kafkasya olarak nitelendirilmekteydi. Bu kavramın Batı dillerindeki karşılığı Trans-Kafkasya iken, Ruslar bölgeye Za-Kafkasya/Za-Kavkaz adını vermekte idiler.

sırada Kafkas cephesindeki Ermeni mezaliminin de etkisiyle ileri harekâta başlamış olan Türkiye ile olan münasebetlerini düzenlemek amacıyla siyasi ilişki kurmaya çalıştı. Ancak bu sırada Kafkasya gelecekle ilgili olarak gelişmelerden çok emin olmadığı için, Brest-Litovsk müzakerelerine yine Türkiye'nin davetiyle katılıp, bağımsız bir devlet olma fırsatını bile bile kaçırdı. Fakat Trabzon'da Türk yetkililerle müzakereye girmekten çekinmedi. 14 Mart'ta başlayan Trabzon görüşmelerinde Kafkas tarafıyla yapılan müzakereler, bir ay devam etmesine rağmen sonuçsuz kaldı. Sonuçsuzluk Türkiye'nin ileri harekâtını sürdürmesine yol açtı ve konferansın sona erdiği

1918 yılının Şubat ayında Ermeni mezalimi nedeniyle başlatılan Türk ileri harekâtı kısa zaman zarfında gelişme göstermiş, önce 1914 sınırına, müteakiben 1877-1878 sınırına ve son olarak da Kafkas cephesinin muhtelif kısımlarında 1828 sınırlarına kadar ilerlemiştir.

gün Batum Rus işgalinden kurtarıldı. Bu şartlar altında daha önce bağımsızlık konusunda mütereddit olan Maverâ-yı Kafkasya, Türkiye'nin de ısrar ve gayretleri sonucunda 22 Nisan 1918 tarihinde bağımsızlık ilanında bulunarak Rusya'dan resmen ayrıldı. Gürcü, Azerî ve Ermeni milletlerinin katılımından oluşan bu devlet, bu tarihten sonra Bağımsız Maverâ-yı Kafkasya Cumhuriyeti olarak anılacaktır.

Diğer taraftan 1918 yılının Şubat ayında Ermeni mezalimi nedeniyle başlatılan Türk ileri harekâtı kısa zaman zarfında gelişme göstermiş, önce 1914 sınırına, müteakiben

1877-1878 sınırına ve son olarak da Kafkas cephesinin muhtelif kısımlarında 1828 sınırlarına kadar ilerlemiştir. 1918 yılının Mayıs ayı ortalarına gelindiğinde durum bu merkezde bulunuyordu. Başlangıcından Batum Konferansı'na kadar devam eden süreçte, Türk hükümeti Azerî, Gürcü ve Ermenilerin oluşturduğu Maverâ-yı Kafkasya federatif hükümetiyle ilişki kurmak istemiş, Brest-Litovsk Barışı'nı bu teşekküle kabul ettirmeye çalışmış ve nihayet Komiserliğin bağımsızlık ilânında bulunmasını arzu etmişti. Batum'daki konferansın başlangıcına kadar bu arzularının hepsine ulaşmıştı. Özellikle Trabzon Konferansı'nda Maverâ-yı Kafkasya'nın geneliyle ilgilenen Türkiye, Batum Konferansı'nda asıl ağırlığını Ermenilerden yana koymaya başlayacaktır.

Batum Konferansı Sırasında Türkiye ve Ermeniler

Türkiye'nin, 1918 yılında yakın ilişki kurduğu Maverâ-yı Kafkas Komiserliği içerisindeki milletlerden Azerîler hariç, Gürcü ve Ermenilerle, Rus ihtilâllerinden sonra birtakım sorunları olmuştur. Gürcülerle Türkler arasındaki

mevcut sorunlar zaman zaman gündeme gelmiş olsa da, iki taraf arasında genelde daha uyumlu bir diyalog söz konusu olmuş, özellikle Trabzon Konferansı döneminde üst seviyelere tırmanan bir Türk-Gürcü yakınlaşması yaşanmıştı. Hatta Maverâ-yı Kafkasya'nın bağımsızlığını ilân etmesi ve Türk taleplerinin kabul edilmesi sırasında, Trabzon'da heyet başkanlığı yapmış, orada Rauf (Orbay) Bey'le sıcak bir ilişki kurmuş ve Tiflis'e döndükten sonra hükümet başkanlığına gelmiş olan Akakiy İvanoviç Çenkeli'nin büyük rolü olmuştu. Batum'un Türkler tarafından işgali dahi, Türk-Gürcü münasebetlerini aşırı derecede germemiş, tarafların iyi ilişkileri devam etmişti.

Buna karşılık Ermenilerle Türkler arasında aynı dönemde herhangi bir yakınlaşma söz konusu olmadığı gibi, onların Türk Doğu vilayetlerinde hak iddia etmeleri, Ruslara dayanarak bu bölgeye sahip olma istekleri ve bu bölgedeki sivil halka yönelik fenalıklara girişmeleri, taraflar arasındaki gerginliğin başlıca sebebi olmuştu. İşte bundan dolayıdır ki, Trabzon Konferansı'ndan ziyade Batum Konferansı'nda Türk hükümetinin asıl ilgilendiği konuların başında Ermeniler ve onlarla ilgili meseleler gelmiştir. Gerek Batum'daki Türk heyetine verilen talimat, gerek konferansın gündemi ve gerekse taraflar arasındaki münakaşalı konular hep Ermenilerle ilgili meselelerde yoğunlaşmıştır. Kısacası konferansa katılan taraflar arasında muhtelif meseleler mevcut olmasına rağmen, konferansın ana gündem maddesi Ermeniler ve onların istikbalde Kafkasya'daki durumları hakkındaydı.

Türk devlet ricali arasında Ermenilerle ilgili en önde gelen şahsiyetler Enver ve Talat Paşalardır. Bunu, onların Batum'daki görüşmelere yönelik talimatlarından anlayabilmek mümkündür. Enver Paşa, 4 Mayıs'ta Vehip (Kaçı) Paşa'ya gönderdiği bir tebliğde, Ahıska ve Ahılkelek ile birlikte Gümrü, Alagöz dağı ve bölgedeki demiryolu hattının Türkiye'ye verilmesini, böylece doğu ve kuzeydeki Kafkas Müslümanlarıyla irtibatın kesilmemesini istiyordu². Enver Paşa'nın bu talebinin gerçekleşmesi, Erivan'ın Türkiye ve Azerbaycan arasında sıkışıp kalması anlamına geliyordu. Yani Ermenilerin Gürcülerle bağlantıları kesilecek, sadece Türkler ve Azerilerle komşu olabileceklerdi. Bundan bir gün sonra yine Batum'a gönderdiği bir talimatta, Ermeni sınırını ayrıntılı olarak veriyor, bunun müzakereler sırasında kabul ettirilmesi gerektiğini bildiriyor ve sınırın kuzeyde Gürcülerle olan kısmını ise sadece özetliyordu:

“Culfa istasyonu Türkiye'de kalmak üzere, sınır, Culfa'nın 17 km doğusunda Alicin mevkiinden itibaren kuzeye doğru Karanlık dağına

2 Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE), A. 4-3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-1, 3-2.

kadar Relyan çayını takip ile Karanlık, Aracın, Karaturna ve Aktaban dağlarından geçerek, Kayd çayına ve bu çayı takip ederek Kayalı mevkiinde isimsiz bir nehirle birleşir ve bu nehirden batıya doğru devam ederek, Arpa mevkiine gelir. Buradan itibaren kuzey batıya giderek, Cankurtaran dağını bir süre takip eder ve Şagablu mevkiine gelir, oradan Aras nehri kuzeyini takiben bir müddet giderek, tamamen kuzeye doğru yönelir. Oradan Eçmiyazın kasabasının 7 km batısından kuzeye doğru, Alagöz dağının doğusundan güneye doğru akan isimsiz bir dereyi Mirak mevkiine kadar takip eder. Mirak mevkiinden itibaren kuzey batı istikametinden Boğuklu, Hanvalı ve Hasur mevkilerine civar olan ayrılma hattı üzerinden Akbulak mevkiinin 5 km kadar batısında şimendifer hattını keserek, doğruca kuzeye doğru gider ve Nurrahman ve Başkıran dağına kadar devamlı surette su yollarından geçer. Başkıran dağından itibaren Ahılkelek ve Ahıska kazalarının doğu ve kuzey sınırlarını takiben Ahıska'nın kuzey batısına gelir ve burada 1877-78 Osmanlı-Rus harbinden önceki hudutla birleşir ve onu takip ederek, Karadeniz'e ulaşır. Sınırın dağ zirvelerinden geçen kısımları Türk tarafında kalacak ve bu gibi yerlerdeki sınır, 5 km Kafkasya içerisinden geçecektir”³.

Görüldüğü üzere Enver Paşa taraflar arasındaki hudutların en ince ayrıntısına kadar dikkat ediyor, sınırın dağ zirvelerinden geçen kısımlarının dahi Türk tarafında kalmasını sağlayarak, stratejik açıdan önemli kısımları Türkiye'ye kazandırıyor. Üstelik dağ zirvelerinden geçen kısımlarında, Kafkasya tarafı 5 km daha geriye çekilecekti. Bu sınırın Batum'daki görüşmelerde aynen kabul ettirildiği düşünülürse, Enver Paşa'nın verdiği talimatın önemi daha kolay anlaşılacaktır. Diğer taraftan çizilen sınırın tamamına bakıldığında, Türkiye'nin çok geniş arazileri kendi topraklarına katması da söz konusudur. Nitekim bu talimata göre, Türkiye 93 sınırını da aşarak, kuzeyden güneye doğru Ahıska, Ahılkelek, Gümrü, Serdarabad ve Nahçıvan ve bu yerleşim yerlerinin çevrelerini de elde etmiş oluyordu. Bu talepler dikkate alındığında, özellikle Ermenilerle var olan gerginliklere yeni problemler ekleneceği tahmin ediliyordu.

8 Mayıs'ta Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa, Batum'da bulunan Halil (Menteşe) Bey'e yeni bir talimat gönderdi. Bu talimat, Türk hükümetinin Kafkas sınırı ve özellikle Ermenilerle olan sınıra yönelik çok önemli direktifler içeriyor ve bölgede yaşayan Müslümanlara bakış açısını çok açık bir şekilde gözler önüne seriyordu: “Gerek Sadrazam Paşa hazretleriyle ve gerek Karargâh-ı Umumî ile iyice görüşülerek, bizim Kafkas hükümetleri ile tayin edilecek hududumuz hakkındaki bakış açımızı size ve tafsilatı Vehip Paşa hazretlerine yazmıştım. Sınırın bu suretle çizilmesi, bizi Şark Müslümanları ile birleştirmeğe ve gerek askerinin ve gerek istikbal için siyasî

3 ATASE, A. 4-3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-2.

taleplerimizin teminine hizmet etmesi itibariyle fevkalade mühimdir. İşbu hududu gösterir bir haritayı da yarın buradan hareket edecek ganbotla gönderiyorum. Hariciye Nezareti'ne çekilen telgrafi gördüm. Cevabı nezareti müşarünileyh tarafından verilecektir. Bununla beraber şurasını da arz etmek isterim ki, Gümrü civarında şimendifer hattının işgali hakkında III. Ordu'ya yazdığım telgrafa birinci sebep: Esasen Arpaçayı'na 1 km kadar ve gayet az mesafede bulunan şimendifer hattının bir mahallinin işgali ile Culfa-Gümrü demiryolu üzerindeki hareketli malzemelerin (lokomotif ve vagon) kaçırılmamasını temin etmek idi. Bunun mutabakatı bozacak bir mahiyette bulunmadığı ve müzakerelere mani olacak herhangi bir duruma sebep olmayacağı da açıktır. Bu olmadığı takdirde, ister mutabakat dolayısıyla bu hat bizde kalarak, isterse muharebeye devama mecbur olarak her ne olursa olsun elimize geçecek olan bir hat üzerindeki bütün hareketli malzemelerin ve nakil vasıtaları Tiflis'e çekilmiş olacak ve bu yüzden bizim bu hattan istifademiz tamamıyla ortadan kaldırılmış olacaktır ki, güneyde İngilizlere karşı bu hat sayesinde kolaylıkla yapabileceğimiz hareket tamamen başarısız bir duruma düşecektir. Binaenaleyh burada konuşulduğu veçhile Kafkaslılarla kat'i tekliflerle barışın istediğimiz tarzda ve süratle imzalanmasına muvaffak olarak dönüleceğine inandığımı tekrar arz eder ve gözlerinizden öperim"⁴. Enver Paşa'nın sınırın özellikle Gümrü-Culfa hattıyla ilgilenmesi, Türk Doğu sınırının bu kısmına verdiği önemden kaynaklanıyordu.

9 Mayıs'ta Enver Paşa'nın Vehip Paşa'ya gönderdiği bir telgraf, Türk hükümetinin Ermenilerle ilgili yeni tasarrufları olduğu anlamına geliyordu. Nitekim bugünlerde İğdır ve Erivan Müslümanları tarafından Sadaret Makamı'na gönderilen birçok yazıda, Ermenilerin sivil halka yönelik fenalıklarından şikayet ediliyordu. Türklük ve Müslümanlık meselelerine büyük önem veren Enver Paşa'nın bu gelişmeler karşısında duyarsız kalması söz konusu değildi. Nitekim söz konusu bu telgrafta Enver Paşa; "İğdır ve Erivan ahali tarafından Sadaret'e ve bana çekilen telgrafın suretini bilgi için size de tebliğ ediyorum. Bu telgraftan da anlaşıldığına göre, vaziyet, müzakereler esnasında zaman geçirilmesine müsait değildir. Ermenilerin Müslümanlar hakkındaki tecavüzleri ve mezalimi bir an evvel durdurulmalıdır. Bunun için de size bildirmiş olduğum üzere, müzakereleri derhal bitirmek üzere, barış şartlarımızın ve sınırın da bildirdiğim kısımlar dahil olmak şartıyla tayini hususunun Kafkas hükümeti tarafından yirmi dört saat zarfında kabul ve bu esaslar dahilinde ilk antlaşmanın mecburîdir... Öncelikle hususî surette Kafkasyalılarla aramızda talep edilen şekil kararlaştırılır, antlaşmanın esasları tamamen belirlenir ve kabul olunur"⁵ diyordu. Ermenilerin Müslümanlara

4 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990) 660-661.

5 ATASE, A. 4-3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-3.

yaptığı fenalıklardan dolayı müzakerelerin derhal tamamlanması gerektiğini bildiren Enver Paşa, söz konusu taleplerin yirmidört saat zarfında karşı tarafa kabul ettirilmesini de emrediyordu. Bu konuda zaman kaybına ise tahammülü olmadığı anlaşılıyordu.

Zira bu sırada Ermeniler Erivan, Gümrü ve Ahılkelek civarında toplanmışlardı. Bu kuvvetlerin çoğunluğu Gümrü'nün doğusunda bulunduğu için, Erivan ve Ahılkelek cihetleri de dikkate alınarak, Gümrü üzerine yürümek bir zorunluluk halini alıyordu. Erivan'daki Ermenilerin gerisinde Karabağ Müslümanları, Gümrü gerisinde Borcalı ile Gence İslâm ahali ve Ahılkelek'in kuzeyinde de Acarlar bulunduğu için, Ermeniler her taraftan ablukaya alınmış olunacaktı. Bu durumları dikkatinden kaçırmayan Grup Kumandanı Yakub Şevki Paşa, 7 Mayıs'ta yayınladığı bir tamimle bölgedeki Müslüman ahalinin Ermeni ve Gürcülere karşı teşkilatlanmalarını bildirmiş, silah ve cephane yönlerinden kendilerine yardımcı olunacağını, fakat taarruza uğramadıkça, Gürcü ve Ermenilere karşı harekete geçmemelerini emretmiştir⁶. Bu mülâhazalara göre, Grup Kumandanlığı'nın harekât plânının şu şekilde uygulanacağı anlaşılıyordu: IV. Kolordu Erivan istikametine yürürken, Batum havalisindeki fırkalar Kütays'tan Tiflis üzerine gidecekler, geri kalan fırkalarla Ahıska ve Ahılkelek Ermenileri kuşatmaya alınacak, bu esnada Grup Kumandanlığı'na bağlı kuvvetler Gümrü üzerine ilerleyerek, burasını işgal edecekler ve müteakiben kuzeye döneceklerdi. Diğer taraftan Kuzey İran'daki Tebriz civarında İngiliz-Ermeni işbirliği nedeniyle, Başkumandanlık Vekâleti, bu bölgenin en kısa zamanda işgal edilerek, Tebriz'e asker gönderilmesi gerektiğini, bunun için de Gümrü-Culfa demiryolunun bir an evvel işgal edilmesini emretmiştir. Böyle bir harekât sonucunda, Ermeni mezalimi altında yok olmaya mahkûm edilen bölgedeki İslâmlara yardım etmek de imkân dahiline girmiş olacaktı. Bu nedenle Grup Kumandanlığı 10 Mayıs tarihinde bağlı kıtalara hazırlanmaları emrini vermiştir⁷. Görüldüğü üzere, Tiflis üzerine bir harekât düşünülmeyle birlikte, asıl hazırlıklar Ermeniler üzerinde yoğunlaşıyordu. Ermenilerin kuzeyden de sarıldığı düşünülürse, Gümrü-Culfa demiryolunun elde edilmesi demek, Ermenistan olarak adlandırılan toprakların Türkler tarafından tam anlamıyla ablukaya alınması manasını taşıyordu.

Ermeni fenalıklarının devam etmesi nedeniyle, Türk tarafının bakış açısı, bu dönemde hiç değişmedi, daha doğrusu Ermeniler, bu bakış açısının değişmesi yönünde hiç gayret sarf etmediler. Bu nedenle Batum'daki görüşmeler, bu atmosferde başladı. Konferansta Türk tarafını Adliye Nazırı Halil Bey başkanlığında bir heyet temsil edecekti. Konferansın diğer muhatabı Mavera-

6 ATASE, A. 5-2743, K. 3955, D. 51B-51A, F. 12.

7 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, III. Ordu Harekâtı*, c. II/2 (Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1993) 507-508.

yı Kafkas tarafı ise Gürcü Çenkeli'nin başkanlığında bir delegasyonla müzakerelere katılacaktı. Federatif yapı içerisindeki Ermeniler ise bu ortak delegasyonda şu kişiler tarafından temsil edilecekti: Aleksandr Hatisyan, Hovhannes Kaçaznuni, Mentor Bunatyan, Simon Vratziyan ve Mikail Papacanyan⁸. 11 Mayıs tarihinde başlayan konferans müzakerelerinde, konuk Maverâ-yı Kafkas delegasyonu, Brest-Litovsk Barışı'nı kabul etmelerinin ve bağımsızlık ilânında bulunmalarının etkisiyle, çok rahat bir tarzda Batum'a geldiler. Hatta Ermeni tarihçi Hovannisian'a bakılırsa, Maverâ-yı Kafkasya heyetinin mensuplarından Azerîler ve özellikle Gürcüler, Batum'a bu halet-i ruhiye ile geldiklerinden dolayı hadiseler karşısında fazla iyimser olmuşlar ve dahası Türk heyetine başvurarak, kendileri lehine bazı sınır düzenlemeleri talebinde bulunmayı dahi düşünmüşlerdi⁹. Ancak müzakerelerin başlamasıyla birlikte Türk tarafının taleplerinin öğrenilmesinden sonra, bu taleplerin değişmesi çok uzun sürmeyecektir.

Batum'da bulunan Azerî, Gürcü ve Ermeniler arasında en fazla endişeli olanlar Ermenilerdi. Zira Kafkas cephesinde Müslüman-Türk ahaliye yapılan birçok mezalimin ve katliamın acı hatırası henüz çok taze iken, Türkiye ile barış masasına oturmak zorunda kalmışlardı. Üstelik Kars'ın Türkler tarafından alınmasıyla, Ermeniler, Türklerin nefeslerini her an yanibaşlarında hissedeceklerdi. Bu durum nedeniyle, Ermeniler kendilerini başka bir büyük devletin korumasına sokmak isteyecekler ve konferans sırasında Alman temsilcilerle temasa geçip, yardım talebinde bulunmayı plânlayacaklardır¹⁰. Ancak gelişmeler onların düşündüğü gibi olmayacak, Almanlarla asıl temasa geçen, daha doğrusu onların kanatları altına giren Gürcüler olacak, Ermeniler uzun vadeli olarak önce İngiliz ve Amerikalılardan medet umacak, sonuç itibariyle ise, kendilerini Rusların "emin" kollarına bırakacaklardır.

Rus ihtilâllerinden sonra Kafkas cephesinde Ermenilerin icra ettikleri "maharetleri çok iyi bilen" Türkler, Batum Konferansı'nda onlarla "özel olarak" ilgilendiler ve hatta neredeyse tüm dikkatlerini onlar üzerine yoğunlaştırarak, bu meseleyi tam anlamıyla çözüme kavuşturmak istediler. Ama izlenen bu politika, Ermenilerin topyekûn olarak imha edilmeleri anlamını içermemekteydi. Osmanlı devlet mahfillerinde ve askerî makamlarının yazışmalarında bu yönde herhangi bir vesikaya rastlamak söz konusu değildir. O dönem Türkiye'nin Ermeni politikası, Ermenileri tamamen yok etmek değil, onların zayıf bir şekilde hayatlarını idame etmelerine izin

8 *Tasvir-i Efkâr*, 17 Haziran 1334/1918, No. 2488; *Tanin*, 31 Mayıs 1334/1918, No. 3403; Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence 1918* (Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1967), 173.

9 Hovannisian, *Road to Independence*, 173.

10 Zurab Avalov, *Nezavisimost Gruzii v Mejdunarodnoy Politike: 1918-1921* (Paris, 1924), 36, 44.

verme düşüncesi üzerine kuruludur. Türk düşüncesine göre, Ermeniler hiçbir zaman güçlü olmamalıydılar. Zira güçlü olduklarında veya fırsatı ele geçirdiklerinde neler yapabileceklerini zaten göstermişlerdi. İşte Batum görüşmelerinde Türk tarafının gerçekleştirmek istediği şartlar, bu esas üzerine kuruluydu. Başlıca amaç, Ermenilerin zayıf bir halde ve bir daha Türkiye için tehlikeli icraatlar yapamayacak bir şekilde sokulmasıydı.

Bu proje, konferansın ilk ve tek genel toplantısı olan 11 Mayıs 1918 tarihli oturumunda uygulamaya konuldu. Türkiye, Maverâ-yı Kafkasya'nın bağımsızlık ilânında bulunması ve Brest-Litovsk Barışı'nı kabul etmesiyle, taraflar arasındaki görüşmelerin yeniden başlamasına yeşil ışık yakmıştı. Ama şartlar artık değişmişti. Özellikle Ermenilerin ön-ayak olmaları sebebiyle, Türkiye'ye savaş ilân edilmiş ve taraflar arasında birçok insanın ölümüyle sonuçlanan mücadeleler yaşanmıştı. Türk heyetinin ve konferansın başkanı Halil Bey'in şu ifadeleri, Maverâ-yı Kafkas heyetinde gerçek anlamda bir soğuk düş etkisi yaptı: "Biz, Brest-Litovsk Antlaşması'nın tüm maddelerinin Maverâ-yı Kafkasya için mecburî olmasına dair Çhenkeli'nin¹¹ beyanâtını nazar-ı dikkate alıyoruz. Fakat Trabzon'daki müzakerelerden sonra, Türk ve Maverâ-yı Kafkas kuvvetleri arasında, malûm mücadeleler başladı ve dolayısıyla ilişkilerimizin karakteri tamamen değişti. Buna göre de ben, Brest-Litovsk Antlaşması'nın, şimdiki müzakerelerin yegâne esasını kabul edemem"¹². Maverâ-yı Kafkasya hükümeti, Türkiye'nin, uluslararası bir antlaşma olan Brest-Litovsk'la kazandığı hukuku tanımamış ve bu antlaşmanın geçerlilik kazanması için yeni yeni mücadelelerin yapılması gerekmişti. Savaşın sonucunda ise, Maverâ-yı Kafkasya büyük yenilgilere ve toprak kayıplarına uğramış, gereksiz yere kan dökülmüş ve sonuç Türk hükümetinin dediği ve talep ettiği şekilde gerçekleşmişti. Hal böyle olunca da, Türkiye'nin yeni birtakım taleplerde bulunma hukuku ortaya çıkmıştı.

Bu şartlar altında, 11 Mayıs'ta Türk heyeti başkanı olan Halil Bey'in, Maverâ-yı Kafkasya heyetine takdim ettiği 12 maddelik barış taslağının Ermenileri doğrudan ilgilendiren ve çok büyük tavizler vermek zorunda bırakan oldukça önemli hükümleri ortaya çıktı. Büyük toprak talepleri ve demiryolu imtiyazlarına dayanan bu hükümler şu şekildeydi: Ahıska ve Ahılkelek kazalarıyla, Aleksandropol (Gümrü) ve Sürmeli kazalarının tamamı, Eçmiyazın kazasının Serdarabad kısmı, Erivan vilayetinin güney ve güneybatısını oluşturan Kamerli/Kamarlu (Gernibasar), Uluhanlı (Zengibasar) ve Vedibasar bölgeleri, Şerur-Dereleyez kazasının güney ve güneybatısını oluşturan Şerur kısmı ve Nahçıvan kazasının Ordubad hariç olmak üzere tamamı Türkiye'ye

11 Maverâ-yı Kafkas hükümetinin ve Batum'da bulunan delegasyonun Gürcü asıllı başkanı.

12 *Dokumenti i Materyalı Po Vneşney Zakavkazya i Gruzii*, ves. 131 (Tiflis, 1919) 313-314.

teslim edilecekti. İngiltere'ye karşı savaş devam ettiği sürece Maverâ-yı Kafkasya dahilindeki demiryollarının tamamı Türkiye tarafından askerî amaçlı kullanılabilir ve bunlardan özellikle Türk kıtalarının Kuzey İran'a nakli için gerekli olan Gümrü-Eçmiyazın-Nahçıvan-Culfa demiryolu Türkler tarafından kontrol edilecekti¹³.

Bu taleplerin sınırlara ait kısmının gerçekleşmesi¹⁴, Türkiye'nin 1828 yılındaki Türk-Rus sınırlarına ulaşması ve tabii ki Ermenilerin Türk kontrolü altında bulunması anlamına geliyordu. Halil Bey bu tavizleri, şartların değişmesi ve Türk ileri harekâtının özellikle Batum ve Kars'ın ele geçirilmesi aşamasında dökülen Türk kanına karşılık talep etmişti¹⁵. Böylece Maverâ-yı Kafkasya Brest-Litovsk Barışı'nı barış yoluyla kabul etmemesinin acısını çekiyor ve bilhassa Ermeniler de, Tiflis hükümetini Türkiye karşısında savaşa sokmalarının ve Kafkas cephesinde Müslümanlara yönelik girişmiş oldukları cinayetlerin bedelini ödüyorlardı. Bu durum Türkiye'ye Kafkasya'nın hemen hemen tamamında büyük bir hareket üstünlüğü sağlıyor, Maverâ-yı Kafkasya'nın direnme gücünü azaltıyor, ancak özellikle Ermeniler bundan en çok zararı çeken millet olma durumuna geliyorlardı. Ancak Brest-Litovsk Barışı'nı kabul etmeyen Maverâ-yı Kafkasya başlangıçtaki bu muhalefeti, Türkiye'nin bu girişimlerine tamamıyla meşruiyet kazandırıyor.

Türkiye'nin talep ettiği bu toprakların kuzey kısmı Gürcülerin ve sınırın en güneyindeki bazı bölgeler de Azerîlerin kontrolünde bulunuyordu. Ancak en büyük kayıp doğal olarak Ermenilerin kontrolünde bulunan arazilerden olmuştu. Bu durumu, 1908-1918 yıllarında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun askerî ataşesi olarak Türkiye'de bulunmuş olan Joseph Pomiankowski –bazı ifade ve ibareleri taraflı da olsa– şu şekilde izah etmektedir: “Gösterilen bu bölgelerden Ahıska ve Ahılkelek çevresi ile kuzeyde

13 ATASE, A. 4-3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-1; A. 4-3671, K. 2917, D. 493-302, F. 1-136; Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü 1914-1918, I. Dünya Savaşı* çev. Kemal Turan (İstanbul Kayıhan Yayınları, 1990), 321; Wolfdieter Bihl, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmaechte, c. II* (Wien, Köln, Weimar: Boehlau Verlag, 1992), 52; B. E. Stein, *Russkiy Vapros na Parijskoy Mirnoy Konferentsii (1919-1920)* (Moskova: Gos. izd-vo politicheskoy lit-ry, 1949), 336.

14 Türk talepleri karşısındaki durumu, Pomiankowski şu şekilde değerlendirmektedir: “Kafkas hükümeti, Türkiye tarafından talep edilen yerleri terketmede ve diğer şartlar üzerinde görüşmede direnmenin fayda vermeyeceğini anladığı için kararını açıkladı. Buna mukabil Ermeniler, Erivan'da bu karara uymakta tereddüt ettiler. Bundan dolayı Türkler mütarekeyi feshettiler. I. Kafkas Ordusu (5., 9. ve 36. Tümenler) Kumandanı Yakup Şevki Paşa, 15 Mayıs günü Gümrü'de bulunan Ermeni kuvvetlerine hücum etti, geri kalanı da Erivan'a döndü. Yakup Şevki Paşa, 9. ve 36. Tümenler ile düşmanı Karakilise'ye kadar takip etti ve orada 25 Mayıs günü 5. Tümen Erivan önlerinde iken Ermeni Tümeni'ni yok etti. Böylece Ermeniler boyun eğerek, Türklerin ileri sürdükleri şartları kabul etmek zorunda kaldılar (Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü*, 322).

15 Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti, Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti* (Bakü: Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, 1990), 59; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 475.

küçük bir bölge Gürcülere aitti. Halbuki Gümrü'nün kuzeyinden Culfa'ya kadar olan büyük kısmı (350 km uzunluğunda, 50-100 km genişliğinde) Ermeni topraklarıydı ve güney kesiminde Türkiye ile Azerbaycan devleti arasında doğrudan bağlantı sağlıyordu. Bu bölgelerin boşaltılması, Ermenilere göre hemen hemen $\frac{3}{4}$ oranında toprak kaybı demektir. Ayrıca elden çıkarılacak olan bölge, verimli ve iyi iskân edilmiş vadilerdi. Buna mukabil geride kalan bölgelerin büyük bir kısmı 3-4 bin metre yükseklikteki kayalıklardan oluşuyordu¹⁶. Bu taleplerin karşılanması, Türk dış politikalarının ve özellikle Enver ve Talat Paşaların talimatlarının hayat bulması demektir. Verimli toprakları elinden alınmış olan Ermeniler, ortadan kaldırılmayacak, fakat sadece hayatlarını devam ettirebilecek bir duruma getirilmiş olacaktı. Bu suretle Ermeniler, yaptıklarının bedelini ödemeye başlıyorlardı.

11 Mayıs tarihinde gerçekleştirilen Batum görüşmelerinin tek genel oturumundan sonra, taraflar arasındaki ilişkiler, Türk tarafından Maverâ-yı Kafkasya'ya ve oradan da Türk tarafına gönderilen bir nota mücadelesine dönüşmüştür.

Maverâ-yı Kafkas delegasyonunun Gürcü üyelerinden Avalishvili, hatıralarında bu durumu şu şekilde tasvir etmektedir: "... Herkesçe biliniyordu ki, Türkler kendi taleplerini hiçbir şekilde yumuşatmayacak, biz onlara kuvvetle karşı koyamayacağız ve böyle bir durum da, üç halkın ittifakı olan Maverâ-yı Kafkasya'yı dağıtacaktır. Zira böyle bir sınır

dağılımından sonra, ortada Ermenistan'dan hiçbir şey kalmayacaktır"¹⁷. Maverâ-yı Kafkasya ile ilgili önemli bir eser yazmış olan Kazemzadeh ise, bu taleplerin gerçekleşmesinin "Ermenistan'ı Türklere vermek demek olacaktır"¹⁸ şeklinde ifade etmektedir.

11 Mayıs tarihinde gerçekleştirilen Batum görüşmelerinin tek genel oturumundan sonra, taraflar arasındaki ilişkiler, Türk tarafından Maverâ-yı Kafkasya'ya ve oradan da Türk tarafına gönderilen bir nota mücadelesine dönüşmüştür. Heyet başkanı Halil Bey, 14 Mayıs'ta¹⁹, 11 Mayıs tarihli Türk taleplerini ihtiva eden şu kısa notayı, Kafkas tarafına sunmuştur: "Stratejik zaruretler, kumandam altındaki ordunun İran sınırlarında bulunan İngiliz faaliyetlerine ve VI. Türk Ordusu aleyhine yapılan hareketlere engel olma durumunu ortaya koymuştur. Bu nedenle ben, emrim altındaki kıt'alara ilerlemeleri için emir vermeye mecburum... Gümrü-Culfa hattını kullanmaya

16 Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü*, 321-322.

17 Avalov, *Nezavisimost Gruzii*, 42.

18 Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)* (Birmingham: Templar Press, 1951), 110.

19 Hovannisian, *Road to Independence*, 175.

başlayamadık. Üstelik bu konuda bir dakika bile kaybetmeye yetkim yoktur"²⁰. Bu notanın verilmesiyle birlikte Türk tarafı gelişmelere son noktayı koymuştu. 11 Mayıs tarihli Türk taleplerinin sürüncemede bırakılması ve cephedeki Ermeni taşkınlıklarının sürmesi nedeniyle, Türk birlikleri 15 Mayıs'tan itibaren harekete geçiriliyordu. Artık dönüş yoktu.

Maverâ-yı Kafkasya hükümeti bu gelişmeleri protesto ve aynı zamanda Almanlara şikayet ettiyse de, Türk tarafını bu düşüncelerinden vazgeçirmesi mümkün olmamıştır²¹. Zaten bu protesto yapıldığı anda, Türk birlikleri çoktan harekete geçmişlerdi. Nitekim III. Türk Ordusu Kumandanlığı, İran'daki İngiliz faaliyetlerinin engellenmesi amacıyla Gümrü-Culfa demiryolunu bir an evvel ele geçirmek, Ermenilerin zulmü altında var olma mücadelesi veren İslâmlara yardım etmek, her gün çeşitli nedenlerle yok olmakta bulunan Türk esirlerini kurtarmak ve ordunun disiplini ile çok alakalı bulunan yanı başındaki anarşiye son vermek üzere, Grup Kumandanlığı'na, kuvvetlerin 15 Mayıs 1918'de sabaha karşı 02'de Arpaçayı'nı doğuya geçmesi emrini vermiştir²². Bunun üzerine son hazırlıklarını yapan Grup Kumandanlığı'na bağlı I. ve II. Kolordularla bunların bağlı birimleri sabah 07'de Arpaçayı'nı doğu yönünde geçmeye başlamışlardır²³.

Grup Kumandanı Yakup Şevki (Sübaşı) Paşa, gelişmeleri o sırada Gümrü'de bulunan General Nazarbekov'a şu yazıyla bildiriyor ve ondan mukavemet göstermemelerini istiyordu: "İran dahilinde İngilizlerin aleyhimize hazırladıkları harekât, müstacilen Gümrü-Culfa şimendiferini işgal etmeye bizi mecbur eyledi. İşbu teşebbüs ve pek mecburî olan bu harekât, hiçbir zaman bir mana-yı husumeti mutazammın değildir. Askeriniz bize silahla mümanaat ve mukavemet etmezse, işimiz dostane görülecek ve umum halkın rahat ve huzuru münselib olmayacaktır. Her hakka hürmetkâr olacağız. Binaenaleyh askeriniz bize mümanaat ve mukavemet ederse, biz de pek şiddetli davranacağız". Grup Kumandanı yazının son kısmında, eğer mukavemet göstermeyi düşünen kuvvetler varsa, bunların Gümrü-Culfa demiryolundan 25 km doğuya gitmelerini özellikle rica ediyordu²⁴. Bu da Ermenilere yönelik ayrı bir ikazdı.

20 *Dokümanı i Materyalı*, ves. 133, 269-270.

21 *Dokümanı i Materyalı*, ves. 134, 271.

22 Kafkas Cephesi, c. II/2, 509.

23 "Birinci Kafkas Kolordusu'nun 334 Senesindeki Harekât-ı ve Meşhudâtı Hakkında General Harbord Riyasetindeki Amerika Heyetine Takdim Edilen Rapor Suretidir," Erzurum, 1335/1919, 8; Kâzım Karabekir, *Kâzım Karabekir'in Kaleminden Doğu'nun Kurtuluşu, Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, haz. Enver Konukçu (Erzurum: Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası, 1990), 365-366; W. E. D. Allen - Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields, A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921* (Cambridge: University Press, 1953), 471.

24 ATASE, A. 5-2743, K. 3955, D. 51B-51A, F. 18-1; Karabekir, *Doğu'nun Kurtuluşu*, 364-365.

Kafkas cephesindeki Türk birliklerinin Gümrü'ye yönelik olarak başlattıkları harekât, büyük bir muvaffakiyetle gelişti ve özellikle Ermenilere karşı kazanılan başarılar, 16 Mayıs'ta Gümrü'nün işgaliyle sonuçlandı²⁵. Gümrü'nün işgali, Sarıkamış ve Kars'tan öteye, Tiflis-Culfa hattının birleştiği hayatî önemi haiz olan yol kavşağını ellerine geçirmiş oluyordular²⁶. Ermeniler önce mukavemet göstermişler, mağlubiyet kesinleşince, belirtilen hattın 25 km gerisine çekilmişlerdi. Gümrü'nün alınmasıyla Türk ordusunun önünde bulunan iki yol tamamen açılmıştı: güneye doğru Erivan-Culfa demiryolu, doğuya doğru da Karakilise-Tiflis-Bakû hattı²⁷. Bu hatların önemli bir kısmını elde eden Türkiye'nin, Maverâ-yı Kafkasya'daki avantajlarının büyüklüğünü tartışmak artık manasızdı. Hatta Kadışev, "Bu yolun sahibi olmak, Ermenistan'ın sahibi olmak demektir"²⁸ ifadesini kullanarak, her iki hattın Ermenistan'ı Türkiye'nin kontrolüne soktuğunu ima etmiştir. Türkiye bu suretle, 11 Mayıs notasıyla talep ettiği arzileri, askerî harekât sonucunda elde etmeye muvaffak olmuştu.

Enver Paşa ile birlikte Ermenilerle ilgili meselelerde en önde gelen Türk devlet ricalinden birisi de Sadrazam Talat Paşa idi. Talat Paşa bu meselelerle birlikte Kafkasya Müslümanları konusunda da son derece hassastı. Sınır ve Ermeni meseleleriyle yakın alâkasının esas sebebi, aslında Kafkasya Müslümanlarının durumları nedeniyledi. Kafkasya'daki nüfusun 2/3'ünü teşkil eden Müslümanların istikbalde sağlıklı yaşamalarını, bölgede güçlü bir Ermenistan'ın teşkil edilmemesinde görüyordu. Ermenilerin 1918 yılının ilk evresinde Müslümanlara yönelik fenalıkları, Talat Paşa'nın endişelerini haklı çıkaracak nitelikteydi. Üstelik müzakerelerin devam ettiği sırada da Ermenilerin bölgedeki Müslümanlara yaptığı fenalıklar, Batum'da ana gündem maddelerinden birisini oluşturuyordu. Sadrazam Paşa'nın 24 Mayıs 1918'de Batum'da bulunan Halil Bey'e göndermiş olduğu bir telgraf, hiçbir yorum ve değerlendirmeye tabi tutmaya gerek olmaksızın aşağıya derc edilmiştir. Bu yazı, Halil Bey'in Kafkasya ve Ermenilere yönelik birtakım endişelerini Talat Paşa'ya bildirmesinden dolayı kaleme alınmıştı. Halil Bey'e gönderilen aşağıdaki satırlar, Talat Paşa ve Türk hükümetinin, o dönemde Ermenilere ve kurulacak olan muhtemel bir Ermenistan'a bakış açılarını en güzel bir şekilde yansıtmaktadır:

"...Rusya eski dehşetiyle mevcut olsa idi, buyurduğunuz Kafkasya'yı teşkil etmek için her türlü fedakârlığın icrası isabet olurdu. Fakat bugün

25 *Dokümanı i Materyalı*, ves 144, 287-288; Mustafa Sarı, *Türkiye – Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 154 vd.

26 Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, 472.

27 Richad G. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. I (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1971), 28; Hovannisian, *Road to Independence*, 175.

28 A. B. Kadışev, *İnterventsiya i Grajdanskaya Voyna v Zakavkazye* (Moskova, 1960), 55.

bizim düşüneneğimiz taraf, o civarda kuvvetli olmak, medeniyet vasıtalarından istifade etmek ve Kafkasya siyasi talihinin göstereceği inkişaf dairesinde hareket etmektir. Ermenilerin bir hükümet halinde teşekkül etmesine katiyyen taraftar değilim. Küçük bir Ermeni muhtariyeti, bu bölgede beş sene sonra beş milyon nüfuslu bir Ermeni devleti haline dönüşecek ve bütün Kafkasya'ya hakim olarak, "Şark'ın Bulgaristanı" haline gelecektir. İran ve Amerika'da bulunan bütün Ermeniler orada toplanacak ve buyurduğunuz gibi İngiliz ve Fransızlar tarafından her suretle yardıma mazhar olarak, ileride Hıristiyan Gürcülerle ve pek kolaylıkla Acemlerle birlikte aleyhimize harekete geçeceklerdir. Şu halde mümkün olsa çıbanı kökünden temizlemek en hayırlı çözümdür. Mümkün olmadığına göre, Ermenistan'ın gayet zayıf ve güçlenmeyecek bir şekilde teşekkül etmesi zarurîdir. Bendeniz, bu kadar farklı düşünmeyeceğinizi, buna ayrılığın mani olduğu kanaatindeyim. Yoksa birbirimizi muhakkak ikna eder idik..."²⁹

İşte Talat Paşa'nın bu tarihte Ermenilere bakış açısı buydu. O, Ermenilerin bir hükümet halinde teşekkülleri halinde, Bulgaristan'ın Balkanlarda ifa ettiği rolün, Kafkaslarda Ermenistan tarafından icra edileceğinden emindi. Zaten Dünya harbinden önce ve harbin içindeki Ermeni icraatları da, Ermenilerin neler yapabileceği konusunda bazı fikirler veriyor ve Talat Paşa'yı endişelendiriyordu. Büyük devletlerden göreceği yardımlarla da Ermenistan kısa zaman içerisinde büyük bir terakki gösterebilirdi. Bu nedenle zaman ve zemin uygun iken, Ermeni meselesini kendi düşüncesine göre, kökünden halletmek gerekiyordu. Onları tamamen yok etmek mümkün olmadığına göre, Ermenistan devletinin gayet zayıf ve güçlenemeyecek şekilde mevcut olması gerekiyordu. Onların geçmişte yaptıkları, adeta geleceklerini belirliyordu. Ermeniler, geçmişteki icraatlarıyla, yeni doğan Ermenistan'ın geleceğini de ipotek altına almışlardı. Böylece onlar bu yeni devletin sakat bir surette ve gelecekle ortaya çıkmasında da başlıca etken olmuşlardı. Mazideki olaylar hatırlandığında, Talat Paşa'nın tespitlerinin isabetliliği de açık bir şekilde görülmektedir. Bu konuda Enver Paşa'nın da Talat Paşa'dan farklı düşünmediği kesin olarak bilinmektedir. Zira yukarıda metni verilen yazının bir benzerini, 27 Mayıs tarihinde Enver Paşa Halil Bey'e göndererek, hem ısrarını, hem de hassasiyetini göstermiş olacaktır³⁰. Özetle ifade etmek gerekirse, Ermeniler şanslarını iyi kullanamamışlar ve bunun bedelini de pek ağır ödemeye başlamışlardı³¹. İleriye yönelik olarak düşünüldüğünde, onların durumlarının düzeleceği konusunda da herhangi bir emare yoktu.

29 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 661-662.

30 Bu yazıya ileride değinilecektir.

31 Enis Şahin, "Türkiye'nin Kafkasya Politikalarında Ermeni Faktörü (1914-1918)," *Sekizinci Askerî Tarih Bildirileri Semineri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar* (Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 2003), 388-389.

Batum'da taraflar arasındaki nota mücadelesi 26 Mayıs'a kadar devam etti. Türk tarafı, isteklerini Maverâ-yı Kafkas milletlerine kabul ettirebilmek için, hem askerî ve hem de diplomatik yöntemleri kullanıyor, buna karşılık karşı taraf, tıpkı Trabzon'daki gibi, anlamsız bir kısır döngüye düşüyordu. Oysa her geçen gün Maverâ-yı Kafkas hükümetinin aleyhine ve Türkiye'nin lehine işliyordu. Mayıs'ın ortalarından itibaren, Gürcüler, konferansa katılan Alman delegelerle gizlice müzakerelere başladılar. Türkiye'nin müttefiki olmasına rağmen, Almanya tek başına Kafkasya'yı Türkiye'ye kaptırma niyetinde değildi. Bu nedenle Batum Konferansı'na bir temsilcisini göndermişti, ama bu girişim, Türkiye'yi Kafkasya'da durdurmaya yetmemişti³². Alman temsilci General Otto von Lossow, kendisine yüklenen misyonu yerine getiremeyince, Batum ve Poti'de Gürcülerle birtakım antlaşmalar imzaladı³³. Bu antlaşmalar sayesinde Almanya, Gürcüleri kullanmak istiyor ve Kafkasya'ya onlar sayesinde müdahil olmuş oluyordu³⁴. Almanya Kafkasya'da Türkiye'yi durduramayınca, Gürcülerle ilişkilerini yoğunlaştırdı. Almanya ile girmiş olduğu yakın ilişkiler sonucunda, Gürcüler 26 Mayıs'ta Maverâ-yı Kafkasya federasyonunu terk ederek, Gürcistan devletinin bağımsızlığını ilân ettiler³⁵. Gürcistan artık Almanya'nın "emin kanatları" altında bulunuyordu. Bu suretle Maverâ-yı Kafkasya bağımsız devleti de sadece 35 gün yaşayabilmiş ve aynı gün yayınladığı bir kararla Seym kendi kendini feshetmişti³⁶. Gürcistan'ın bağımsızlığından iki gün sonra Azerbaycan da müstakillliğini ilân edecektir³⁷. Sonuç itibarıyla Kafkasya'da Rusya ile Türkiye arasına giren tampon ülke sayısında önemli bir artış olmuştur. Bunun da Türkiye'nin izlediği dış politikaya uygun olduğu ortadaydı.

Türkiye'nin Maverâ-yı Kafkasya'ya yönelik politikaları, federasyonun dağılmasından sonra dahi en küçük bir değişikliğe uğramadı. Hatta Ermeniler konusundaki hassasiyetlere daha fazla dikkat edildiği de ortadadır. 26 Mayıs'tan sonra Batum'daki görüşmeler Türklerle; Azerîler, Gürcüler ve Ermeniler arasında ayrı ayrı sürdürüldü. Bu suretle Türkiye, politikalarını daha rahat bir tarzda uygulamaya koyabiliyordu. Türkiye'nin federasyonun dağıldığı

32 Selami Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya, Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003), 169-170.

33 Werner Zürrer, *Kaukasien 1918-1921* (Düsseldorf: Droste, 1978), 77; Bihl, *Die Kaukasus Politik*, c. II, 61; Gotthard Jaschke, "Der Turanismus der Jungturken. Zur osmanischen Aussenpolitik im Weltkriege," *Die Welt Des Islams* 23, No:1/2 (1941): 36-37.

34 Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya*, 171.

35 USA. NA (Amerika Birleşik Devletleri Millî Arşivi), *Paris Peace Conference*, No. 184.021/162; *Doküment i Materyal*, ves. 164, 165, s. 332-338; Alexandre Manvelichvili, *Histoire de Georgie* (Paris: Nouvelles Éditions de la Toison d'or, 1951), 423.

36 *Doküment i Materyal*, ves. 162, 330.

37 USA.NA, *Paris Peace Conference*, No 184.021/162; Nesib Nesibzade, *Azerbaycan Demokratik Respublikası* (Bakü: Elm, 1990), 42-43.

gün, “Maverâ-yı Kafkasya devleti”ne yönelik olarak verdiği nota, bunun önemli bir işaretidir. Türk tarafı, 11 Mayıs tarihli notasının üzerinden iki haftadan fazla bir süre geçmiş olmasına rağmen, buna henüz bir cevap alamamıştı. Ve artık son sözü söyleyerek, notanın en geç üç gün zarfında kabul edilmesini, aksi takdirde gelişmelerin Kafkasya için son derece ağır olacağını ifade etmekten de geri durmamıştır³⁸. Türk heyetinin düşüncesine göre, yeni devletlerin oluşması karşısında, şartlar değişmediği için, ultiमतomda da herhangi bir değişim söz konusu değildi³⁹. Yani 26 Mayıs tarihli ultiमतom, Gürcistan, Azerbaycan ve bilhassa Ermenistan için halen geçerliydi.

Müzakereler sırasında İstanbul-Batum haberleşmelerine bakıldığında, “Ermenilere özellikle dikkat edilmesi ve onlar konusunda radikal kararlar alınması” konusunda fazla sayıda yazışmanın olduğu dikkat çekicidir. Bu yazışmalar, federasyonun dağılmasından sonra da varlığını devam ettirmiştir. Bunların en önemlilerinden birisi 27 Mayıs tarihlidir ve Enver Paşa’ya aittir. Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı bu yazısında, Ermenilerle ilgili olarak Halil Bey bağlantılı bir endişesinden bahsediyordu. Vehip Paşa’ya gönderilen “hususî ve acele” kayıtlı bu yazıdan anlaşıldığına göre, Halil Bey Ermenilerin Türkiye’ye karşı kaybettiği bazı arazilere karşılık olmak üzere, Maverâ-yı Kafkasya Müslümanlarının Ermenilere birtakım topraklar verme eğilimleri ve taahhütleri olduğu konusunda Enver Paşa’ya bazı bilgiler sunmuştu. Enver Paşa tabiatıyla bu duruma şiddetle karşı çıkıyor ve Talat Paşa’nın 24 Mayıs’taki yazısını hatırlatan ve Ermeniler konusunda sert önlemlere başvurulmasını isteyen oldukça sert bir yazıyla mukabele ediyordu. Enver Paşa ile Talat Paşa’nın konuyla ilgili fikir paralelliği bilinmekle birlikte, Enver Paşa’nın bu konuda Talat Paşa’dan biraz daha radikal olduğu da kesindir⁴⁰. Söz konusu bu yazı şu şekildedir:

38 *Dokümanı i Materyalı*, ves 159, 309-310.

39 Enis Şahin, *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil, ve Tarih Yüksek Kurumu, 2002), 607.

40 “Antranik Paşa” adıyla, Ermeni çetecisi ve özellikle 1917-18 yıllarında Kafkas cephesinde yapmış olduğu katliamlarla ön plâna gelen Antranik’in biyografisini hazırlamış olan Antranik Çelebyan, Ermeniler konusunda Enver ve Talat Paşalar arasındaki benzer ve farklı yanları –çok taraflı ve abartılı bir şekilde– şu suretle tasvir etmektedir: “Küçük bir Ermenistan yaratmada Türklerin açıklaması, Talat’ın sözlerine göre, “Birincisi bugün iki milyon kadar sağ kalabilmiş Ermeniler mevcut ve bunların hepsini yok etmek imkânsız, iyisi mi onlara sadece memnun kalabilecekleri bir olanak sağlayalım. Çünkü yeryüzünde yüz bin Ermeni de kalsa, hiçbir zaman bizlere rahat vermeyecekler”. Ve ikincisi yine Talat’ın sözlerine göre, “Küçük bir Ermenistan oluşturarak, Ermeni sorununu çözer, böylece de uluslararası barış konferansına kendimizi lanse etmiş oluruz”. Yukarıda belirtilen amaçlarla Talat’ın küçük bir Ermenistan oluşturulması fikrine, İstanbul’daki Jön Türk komitesindeki tüm üyeler hemfikir değildi. Enver’in başını çektiği grup, Kafkas Ermenilerinin de yok edilmesini istiyordu, fakat Hadisyan’ın sözlerine göre, Talat Paşa’nın görüşü kazandı ve Türkler küçük bir Ermenistan oluşturdular” (Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, Ermenice’den Türkçe’ye çevirenler: Mariam Arpi-Nairi Arek (İstanbul: Peri Yayınları, 2003), 271). Ermenilerin “kahraman” olarak niteledikleri ve general dedikleri Antranik, Türkler için bir “katil” ve çeteciydi. Türk tarafının konuyla ilgili bakış açıları için bkz. Haluk Selvi, “Anadolu’dan Kafkasya’ya Bir Ermeni Çete Reisi: Antranik Ozanyan,” *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar* (Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 2003), 459-473.

“Halil Bey’in telgrafından anlaşıldığına göre, Ermeniler bizden kaybettikleri arazilere mukabil, Cenubî Kafkas Müslümanlarına ait araziden bir kısım almak istiyorlarmış ve Müslümanlar da buna muvafakat edecekler imiş. Bence bu gayet yanlıştır. Eğer bugün Kafkasya’da beş-altyüzbin kişilik ve yeterli miktarda araziye sahip bir Ermenistan teşekkül ederse, gelecekte emirleri Amerika’dan alacaktır ve o taraftan gelecek Ermenilerle, bu hükümet milyonlarca nüfusa sahip olacaktır. Ve bizim için şarkda bir Bulgaristan daha vücut bulur ki, bu bizim için Rusya’dan daha zararlı bir düşman olur. Çünkü Ermenilerin bütün menfaat ve emelleri bizim memleketimizdedir. Bundan dolayı, bu tehlikeyi şimdiden ortadan kaldırmak için, Ermenilerin ufak bir hükümet halinde dahi teşekkül edememesine, İslâmlarla Gürcüler arasında bizim kuvvetlerimizin yardımı ve tesirinin en çok olduğu şu zamanda bölüştürülmesine, İslâmların Ermenilere hiçbir hak ve arazi vermemelerinin teminine ve bilakis bugün Ermenilerin elinde bulunup da, Müslümanların oturmakta oldukları Erivan gibi mıntıkların dahi İslâmlar tarafından işgal edilerek, bu suretle İslâm bulunan yerlerin Ermeniler elinden kurtarılmasına özellikle gayret sarfedilmesini tercih ederim. Menfaatlerimize en ziyade muvafakat eden bu şekil gerçekleşmezse ve Ermenilere de bir mevcudiyet verilmesi kaçınılmaz olur. Bu nedenle bunların istikbalde vücut bularak, yaşayamayacak surette gayet zayıf bir halde bırakılmalarına çalışmak lâzımdır. Gerek hükümetimizin, gerek Kafkasya’daki İslâmların şimdiki ve gelecekteki menfaatleri, ancak bu suretle tehlikeden kurtarılabilir. Bu konudaki mütalaanızdan ve gelişen olaylardan malumat vermenizi ehemmiyetle rica ederim”⁴¹.

Enver Paşa, Ermenilerin “pây-i taht” olarak seçtikleri Erivan’ı dahi onlara bırakmayı düşünmediğine göre, durum onlar açısından hakikaten hiç de iyi görünmüyordu. Başkumandan Vekili’nin ifadeleri, hiçbir yoruma gerek olmaksızın son derece açık ve netti. Ermeniler ortadan kaldırılmayacaktı, sadece yaşamalarına izin verilecekti. Vehip Paşa 29 Mayıs 1918’de buna verdiği cevapta, emirlerini yerine getirmek için çalıştıklarını ifade ediyor, fakat “Ermenileri büsbütün gayr-i mevcut edemeyiz. Herhalde onlara bir vücut vermek zaruret ve mecburiyetindeyiz” deme gereğini de hissediyordu⁴². Yazışmaların seyrinden anlaşıldığına göre, Türk hükümetinin, Ermenilerin zorunlu ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri ve sadece yaşayabileceklerine inandığı, asgarî şartları ihtiva eden bu arazi, Novo Bayezid ve Eçmiyazın bölgelerini ihtiva etmekteydi⁴³.

41 ATASE, A. 4-3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-31.

42 ATASE, A. 4-3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-26.

43 ATASE, A. 1-4, K. 536, D. 26-163, F. 3, 3-1, 5; Hovannisian, *Road to Independence*, 195.

Bu plân uygulamaya konuldu. Federasyonun dağılmasından sonra Batum'da ayrı heyetler halinde devam eden müzakerelerde, Türk-Ermeni görüşmeleri 30 Mayıs'ta başladı. Bu yazıda Türk-Azerî sınırının, merkezi Gence olan hükümetle yani Azerbaycan hükümetiyle olması gerektiği bildiriliyordu⁴⁴. Bunun anlamı son derece açıktı: Enver Paşa Karakilise'nin kuzey kısmında da Türk-Azerî ortak sınırının olması gerektiğinden bahsettiğine göre⁴⁵, Ermenistan hem güneyden Nahçıvan ve hem de kuzeyden Karakilise yönlerinden kısaca alınacak ve kuzey komşusu Gürcistan ile sınırı kalmayacaktı. Yani Türkiye ve Azerbaycan devletleri arasında bir ada gibi kalacaktı. Bunun başka bir anlamı da şuydu: Türkiye bu bölgede 1828 yılındaki Türk-Rus sınırına ulaşmış oluyordu.

Bu durum, Batum'daki Türk-Ermeni ayrı görüşmelerine Vehip Paşa tarafından yansıtıldı. Türk hükümetinin bu dönem politikasının esasını ihtiva eden prensipler, Aleksandr İvanoviç Hatisyan başkanlığındaki Ermeni heyetine şu şekilde takdim edildi:

“Kaderin Türkiye'yi batıdan doğuya doğru götürdüğünü görüyorsunuz. Balkanları kaybettik, Afrika'yı da bırakıyoruz. Fakat doğuya doğru genişlemeliyiz. Kanımız, dinimiz, dilimiz oradadır ve bunların dayanılmaz bir cazibesi vardır. Kardeşlerimiz Bakû'de, Dağıstan'da, Türkistan'da ve Azerbaycan'dadır. Bu bölgelere doğru bir yolumuz olmalıdır. Fakat siz Ermeniler yolumuzda duruyorsunuz. Van'ı talep ederek, İran'a giden yolumuzu kesiyorsunuz. Nahçıvan ve Zengezor'u talep ederek, Kür vadisine olan girişimizi tıkiyorsunuz. Kars, Ahilkelek, Kazak ve Gence'ye olan rotalarımızı kapatıyorsunuz. Kenara çekilmelisiniz ve bize yer vermelisiniz. Asıl tartışmalarınız bu sahalara dayanmaktadır. Ordularımızın ilerlemesine ve kendimizi savunmamıza izin verecek başlıca iki yola ihtiyacımız vardır. Bunlardan birisi Gence'ye giden Kars-Ahilkelek-Borcalı-Kazak, diğeri de Kür vadisine doğru Şerur-Nahçıvan-Zengezor üzerinden geçmektedir. Siz Novo Bayezit ve Eçmiyazin arasında kalmahsınız”⁴⁶.

Bu dönemde Başkumandan Vekili olması hasebiyle Türk Genelkurmayı'nı ve Harbiye Nazırı olması nedeniyle de hükümeti temsil eden Enver Paşa'nın yukarıda ayrıntıları verilen talimatı bu şekilde hayat buluyordu. Türk hükümeti, Ermenistan'ı ortadan kaldırmıyordu, ancak kendisi için bir daha tehlike oluşturmasını da istemiyordu. Bu nedenle Erivan'ı da Ermenilerin elinden almak suretiyle, Ermenistan'ın Eçmiyazin ve Novo Bayezit vilayetlerinden oluşan küçük bir ülkeye dönüşmesini sağlamak arzusundaydı. Üstelik kuzeyden Karakilise ve güneyden de Nahçıvan bölgelerinden Azerbaycan'la

44 ATASE, A. 4-3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-32.

45 ATASE, A. 4-3671, K. 2930, D. 553, F. 4.

46 Hovannisian, *Road to Independence*, 195.

sınırdış olmak isteyen Türkiye, bu suretle Ermenistan'ı sadece kendisiyle ve Azerbaycan'la sınırı olan bir ülke durumuna sokuyordu ki, bu suretle Ermenistan'ın bir daha kendisine zarar veremeyeceği kanaatini taşıyordu. Bu, Ermenilerin geçmişte yaptıklarının karşılığını görmeleri anlamına geliyordu ve söz konusu bu ülkenin durumu, esasında bir izolasyondan başka birşey değildi.

Ermenistan Cumhuriyeti'nin Kurulması ve Türkiye

26 Mayıs gecesi yapılan bir toplantıda, Ermeni sosyalist ihtilâlcileri ve tarafsızları, Ermenistan'ın bağımsızlığının ilân edilmemesi yönünde propaganda yapmaya başladılar. Onlar, bağımsız bir Ermenistan'ın Türk tehlikesine maruz kalacağı düşüncesindeydiler.

Son gelişmelerden sonra şimdi ne olacaktı? Federasyon dağıldığına göre, Türkiye'nin Maverâ-yı Kafkasya'ya yönelik politikalarında muhatap kim veya kimlerdi? Gürcistan ve Azerbaycan devletlerinin kurulmasından sonra, Ermeniler ne yapacaklardı? Bağımsız olsalar da olmasalar da Türkiye ile karşı karşıya kalmayacaklardı mıydı? Bu, kaçınılmaz bir durum olduğuna göre, bir birikimi olan ve gergin bir ortamda başlayacak ilişkilerin boyutları nasıl olacaktı? Bu soruların cevaplarını verebilmek için, öncelikle federasyonun dağılıp, Gürcistan ve

Azerbaycan devletlerinin kurulmasından sonra, Ermenistan'ın hangi şartlarda teşekkül ettiği ve bu devletin ilk faaliyetlerinin bilinmesi yerinde olacaktır.

Federasyonun dağılması ve Gürcistan'ın 26 Mayıs'ta ve Azerbaycan'ın ise 28 Mayıs'ta bağımsızlık ilânında bulunmasının Ermeniler üzerinde beklendiğinden daha büyük bir etkisi oldu. Onlar daha önce Türkiye'ye karşı Gürcü ve Azerileri savaşa girme konusunda kışkırtmaya çalışırlarken, federasyonun dağılmasıyla birlikte ciddi endişelere sahip oldular. Ermeni liderlerden Aleksandr Hatisyan, Gürcü Menşeviklerinden Jordanya'ya "Bizi nasıl terk edersiniz?" diye sitemle ve endişeyle sorduğunda, aldığı cevap, Gürcülerin hadiselerle bakış açısını yansıtıyordu "Kendimizi sizinle birlikte boğduramayız"⁴⁷. Onlar kurtuluşlarının yegâne yolu olarak, bağımsızlık ilânında bulunup, Almanya'nın yanında yer almayı kabul etmişlerdi. Gürcülerin bu cevaplarının Ermenileri daha da sıkıntıya soktuğundan şüphe yoktur.

26 Mayıs gecesi yapılan bir toplantıda, Ermeni sosyalist ihtilâlcileri ve tarafsızları, Ermenistan'ın bağımsızlığının ilân edilmemesi yönünde

47 Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question 1915-1923* (New York: St. Martin's, 1984), 104.

propaganda yapmaya başladılar. Onlar, bağımsız bir Ermenistan'ın Türk tehlikesine maruz kalacağı düşüncesindeydiler. Buna karşılık sosyal demokratlar ve halkçılar ise, başka bir yol olmadığı gerekçesiyle tersini düşünüyorlar ve bağımsızlık fikrini savunuyorlardı. Ancak o günkü toplantıda konuyla ilgili kesin bir karara varılamamış ve meselenin sonraki bir tarihte ele alınması fikri ortaya çıktığı için, ertelemeye gidilmiştir⁴⁸.

Taşnaklar ise, Ermeni bağımsızlığı konusunda farklı düşüncelere sahiptiler. Nitekim aynı gece Tiflis'te yaptıkları toplantıda Taşnaklar, federasyonun dağılması Gürcü bağımsızlığından sonra, Ermeni Millî Meclisi'nin hükümet görevlerini kendi üzerine alması ve idare merkezinin de Erivan'a taşınmasını kararlaştırdılar. Bu fikir, Taşnakların en önde gelen liderlerinden olan Kaçaznuni ve Hatisyan tarafından da desteklenince, gelişmelerin seyri ciddî manada değişmeye başladı. Daha sonra Ermenistan devletinin en üst makamlarında görev alacak olan iki Ermeni lider, “bedeli her ne olursa olsun” kurtuluş için tek çarenin bağımsızlık ilânında ve Türkiye ile barışın sağlanmasında olduğunu vurguladılar. Onlar ancak böyle davranırlarsa, bu trajik durumlarının sona erebileceğini savunuyorlardı. Bu yapılmaz ve Maverâyı Kafkasya'nın güney ve doğusuna sahip olan Azerbaycan'ın, bölgedeki isteklerine karşı konulmazsa, tüm Erivan ve çevresinin Osmanlı işgaline uğrama tehlikesinin olduğunu ileri sürdüler. 28 Mayıs'ta Azerbaycan'ın bağımsızlık ilânından sonra bu konuda gerekli adımları atmaya plânlayarak, Batum'a, konuyla ilgili görüşmeleri yürütebilmek amacıyla, “sınırsız yetkilerle donatılmış bir heyet” göndermeyi kararlaştırdılar⁴⁹. Hovannisian'ın Ermenilerin bu şartları istemeye istemeye kabul ettiklerini vurgulamak için, görüşmelerin bu kısmı için “o meş'um saatler” ibaresini kullanması son derece ilginçtir. Ermeni tarihçi, “Ermenistan Cumhuriyeti”nin Türkiye ile barış yaparak doğmak durumunda kalışını büyük bir talihsizlik olarak nitelemektedir⁵⁰.

Bu şartlar altında Ermeni Millî Meclisi istemeyerek de olsa, bağımsızlık ilânına doğru gitmekteydi. Birçok eserde Ermenistan'ın bağımsızlık ilânınının 28 Mayıs'ta gerçekleştiği kayıtlı olduğu halde, bu tarih, Ermenilerin bağımsızlık düşüncelerinin kesinleştiği ve bağımsızlıktan başka bir çıkar yollarının olmadığını idrak etmelerinin tarihidir. Ermeni Millî Meclisi'nin Ermenilerin bağımsızlığını sürekli olarak ertelemesine rağmen, bunun fazla bir faydasının olmadığı da ortadaydı ve daha ilginç meclis üyeleri de bu durumun farkındaydı. Zira federasyonun dağılıp, önce Gürcistan ve arkasından

48 Richad G. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, 32.

49 Hovannisian, *Road to Independence*, 190-191.

50 Hovannisian, *The Republic of Armenia*, 33.

Azerbaycan'ın bağımsızlık ilânında bulunmasından sonra Ermeniler başka ne yapabilirlerdi ki! Üç bağımsız ülke olan Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan arasında, henüz bağımsızlık ilânında bulunmamış bir ülke olarak ne kadar yaşayabilirdi! Bu, teknik olarak imkânsızdı. Bu yüzden böyle bir ilânı henüz gerçekleştirilmemiş olsalar da, buna mecbur oldukları aşikârdır. Türkiye ile karşı karşıya kalma düşüncesi, onların isteksizliklerinin ve endişelerinin yegâne sebebiydi.

Ancak hadiselerin uzun süreli olarak sürüncemede bırakılması mümkün değildir. Bu nedenle 29 Mayıs akşamı, Taşnaksütyun Parti bürosu, Tiflis Merkezî Komitesi, feshedilmiş olan Seym'in Taşnak üyeleri ve Ermeni Millî Meclisi üyeleri, çok acil bir toplantı gerçekleştirmişlerdir. Toplantı sonucunda mecburî de olsa alınan karar açıktı: “Başlangıçta bir koalisyon tarafından yönetilecek bir Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilân edilmesi”. Orada alınan karar gereği olarak, başbakanlık görevi de, Taşnak liderlerden Hovhannes Kaçaznuni'ye verilecekti ki, Kaçaznuni gerçekten de ilk Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilk kabinesini kuran kişi olacaktır. Böyle bir kararla, “Ermenilerin belki de ölüme atıldıklarını” düşünenler olsa da⁵¹, mevcut şartlarda başka bir çözüm yolu da görünmüyordu.

Bağımsızlık ilânının kaçınılmazlığı karşısında Ermeni Millî Meclisi daha fazla beklemenin gereksizliğini anladı ve ertesi gün tarihî bir deklarasyon yayınlayarak, uluslararası hukukun şartlarını yerine getirdi⁵². Bu bildiriye bulunan ifadeler, Ermenilerin bu önemli karara hangi şartlarda geldiklerini gösterdiği gibi, ümitsizliklerini, çaresizliklerini ve karamsarlıklarını yansıtmaları açısından da önem arz ediyordu. Ermeni Millî Meclisi'nin Tiflis'te bulunduğu bir sırada aldığı, 30 Mayıs 1918'deki bu “tarihî karar” şu şekildeydi:

“Maverâ-yı Kafkasya'nın siyasî birliğinin dağılması ve Gürcistan ile Azerbaycan'ın bağımsızlıklarını ilân etmeleriyle ortaya çıkan bu yeni durum karşısında, Ermeni Millî Meclisi, kendini, Ermeni vilayetlerinin ve Ermenilerin en büyük yetkili organı olarak ilân eder. Bazı ciddi durumlar nedeniyle Ermeni millî hükümetinin kuruluşu birkaç gün ertelenmiştir. Bu süre içinde, Millî Meclis, siyasî işler ve Ermeni vilayetlerinin yönetimle ilgili işlerini yürütmek için, hükümetin bütün görevlerini üstlenmektedir”⁵³.

51 Hovannisian, *Road to Independence*, 191; Hovannisian, *The Republic of Armenia*, 32-33.

52 Gotthard Jaeschke, “Die Republik Aserbeidschan (Geschichtskalender)”, *Die Welt des Islams* 2, No 1/2 (1941), 56.

53 Sergei Afanasyan, *L'Arménie L'Azerbaïdjan Et La Géorgie De L'Indépendance à L'Instauration Du Pouvoir Soviétique (1917-1923)* (Paris: L'Harmattan, 1981), 57; Jean Pierre Alem, *L'Arménie* (Paris: Presses universitaires de France, 1962), 64-65; Hovannisian, *Road to Independence*, 191; Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. I, 33.

Böylece federasyonun parçalanmasından sonraki üçüncü devlet de ortaya çıkmıştı: “Ermenistan Cumhuriyeti” veya Ermenilerin ifadesiyle “Ararat Cumhuriyeti”⁵⁴. Gerçekte milletlerin, millî devletlerini ilân etmeleri, son derece coşkulu olur ve heyecanlı ifadelerle ve faaliyetlerle kutlanır. Oysa bu durum Ermeniler için geçerli değildi. Afanasyan'ın da belirttiği gibi, Ermenilerin bağımsızlık ilanı “pek coşkulu olmamış”⁵⁵. Aksine bir mecburiyetten ortaya çıkmıştı. Yıllar sonra Simon Vratsian o anki ortamı şu şekilde tasvir etmişti: “Gürcüler ve Türkler, kendi bağımsızlıklarını ilan ettikleri halde, Ermeni Ulusal Konseyi tereddüt içerisinde idi. Bu gibi ağır koşullarda bağımsızlığı acı bir olay olarak değerlendiriyordu”. V. Brutyan da Ermenilerin bağımsızlık fikirleri konusunda farklı görüşler ileri sürememektedir: “Bağımsızlık isteği daha bizim içerimizde yeşermemişti. Bizim politikacılarımız ağır koşullar altında alın yazısının bir zorlamasıyla bunu kabul etmek zorunda kaldılar. Bizim ulusal yöneticilerimizin bağımsızlığı mutluluk gösterileriyle kabul etmediğini veriler ispat etmektedir”⁵⁶. Deklarasyonda da ifade edildiği gibi, Ermenistan'ın bağımsızlığı, federasyonun dağılmasını müteakiben, Gürcü ve Azerîlerin bağımsızlık ilân etmelerinin zorunlu bir sonucu olarak gerçekleşmişti. Bu bağımsızlık ilânındaki ifadeler, Ermenilerin gerçek duygu ve düşüncelerini ihtiva etmiyor, onların bağımsızlığa duydukları özlemi yansıtmıyordu. Hepsi bir yana, Türkiye'nin doğusunda bir Ermenistan kurmak, Ermenilere göre, “Batı Ermenistan adı verilen Türk Doğu topraklarından tamamen vazgeçmek anlamına geliyordu”⁵⁷ ki, işin en zor tarafı da aslında burada yatıyordu. Gösterilen bütün bu nedenlerden dolayıdır ki, aslında çok heyecanlı ve istekli olmaları gereken böyle bir günde Ermeniler aşırı derecede coşkusuz davranmışlardır. Bu isteksizlik, hükümet kurma girişimlerine geç başlamalarında da başlıca faktördür.

Ermenilerin bir hükümet kurma konusunda, önlerinde bazı teknik engeller de vardı. Konuyla ilgili en önemli etken, başbakanlık görevini üstlenmesi için kendisine teklif götürülecek olan, Taşnaksüyun'un en önde gelen liderlerinden Hovhannes Kaçaznuni'nin, Türklerle sürdürülecek müzakereler için Batum'da bulunmasıydı. Gerçekten de Tiflis'te bulunan Ermeni Millî Meclisi, 28 Mayıs 1918 tarihinde kabul etmiş olduğu bir kararla, Aleksandr Hatisyan başkanlığında, Hovhannes Kaçaznuni ve Mikhail I. Papacanyan'dan oluşan üç kişilik bir heyeti, Türkiye ile yapılacak ayrı barış müzakereleri için Batum'a

54 G. Pasdermadjian, *Why Armenia Should Be Free? Armenians' Role In The Present War* (Boston: Hairenik Pub. Co., 1918), 37; Çelebyan, *Antranik Paşa*, 274.

55 Afanasyan, *L'Armenie, L'Azerbaidjan et La Georgie*, 58.

56 Çelebyan, *Antranik Paşa*, 272.

57 Çelebyan, *Antranik Paşa*, 274-275.

göndermeye karar vermişti⁵⁸. Ermeni heyetine, müzakerelerin yürütülmesi ve kesin barış antlaşmalarının imzalanması konusunda sınırsız yetkiler tanınmıştı⁵⁹. Tiflis'ten ayrılan Ermeni delegeleri, 29 Mayıs'ta Batum'a ulaşmışlardı. Aynı günün akşamında Türk tarafının 26 Mayıs'ta verdiği 72 saatlik ulti matomun süresi doluyordu⁶⁰. Bu nedenle acele eden Ermeni heyeti, Batum'a gelir-gelmez ayaklarının tozuyla Türk heyeti başkanı Halil Bey ile özel bir görüşme talebinde bulunmuşlardır. Söz konusu ulti matomun, artık var olmayan bir hükümete gönderildiğini söyleyerek, bunun kendileri için de geçerli olup-olmadığını sormuşlardır. Halil Bey buna verdiği cevapta, mevcut şartlarda herhangi bir değişiklik olmadığını, söz konusu hükümet yaşamasa da, onu oluşturan diğer unsurların hayatta olduklarını ve faaliyetlerini devam ettirdiklerini, bu nedenle ulti matomun Ermeniler için de geçerli olduğunu ve şimdiki müzakerelere ayrı heyetler halinde devam edileceğini belirterek, Ermeni heyetinin suallerine açıklık kazandırmıştır. Ancak Tiflis'te meydana gelen siyasî gelişmelerin zaman kaybına neden olduğu gerekçesiyle, Türk ulti matomunun süresi 24 saat daha uzatılmıştır.

İlk gün bu özel temastan sonra başka görüşme olmamıştır. Ertesi gün resmî müzakerelere başlanmıştır. Bir araya gelen Türk ve Ermeni heyetlerinin başkanları karşılıklı olarak itimatnamelerini takdim etmişlerdir. Hatisyan özellikle, Ermeni Millî Meclisi'nin Türkiye ile ilgili meseleleri çözüme kavuşturmak için kendisine yetki verdiğini ve Türk şartlarının temel alınması gerektiği konusunda salahiyet sahibi olduğunu ifade etmiştir⁶¹. Ermeni heyeti başkanı Hatisyan'ı böyle bir açıklama yapmaya iten sebep, Ermenilerin Türkler karşısındaki durumlarıydı. Gümrü ve Nahçıvan civarında ilerleyen Türk kuvvetlerinin karşısında mukavemet eden Ermeniler, esasında çok zayıf bir durumda bulunuyorlardı. Erivan ve Eçmiyazın'deki mültecilerin sayısı ise çok artmıştı. Halbuki Ermenilerin bilhassa malî yönden önemli sıkıntıları mevcuttu ve dahası hazineleri boştu. Bu nedenle Türk kuvvetlerine karşı mukavemetlerinin uzun süre devam edemeyeceği aşikârdı. Mevcut durum içerisindeki en iyi hareket tarzı, Türk şartlarının bir an evvel kabul edilmesiydi. Hem Ermeni heyetinin Batum'a gelmesi ve hem de Hatisyan'ın bu ifadeleri, Ermenilerin boyun eğmesi şeklinde değerlendirilmektedir⁶². En azından Ermenilerin müzakereler için gelişi, bu halet-i ruhiye içerisinde gerçekleşmişti.

58 Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), HR.HMŞ.İŞO, No. 107/11; *Ermeni Komitelerinin İhtilâl Hareketleri ve Besledikleri Emeller*, haz.: İsmet Parmaksızoğlu (Ankara: DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü, 1981), 133.

59 Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. I, 33.

60 Çelebyan, *Antranik Paşa*, 271.

61 Hovannisian, *Road to Independence*, 194-195.

62 Kazemzadeh, *Transcaucasia*, 124.

30 Mayıs'ta Türklerle Ermeniler arasında ayrı barış müzakereleri başladı. Halil Bey, Maverâ-yı Kafkasya'nın dağılmasından sonra ortaya çıkan yeni sınırları, bu cumhuriyetlerin kendi meseleleri olarak kabul ediyordu. Türkiye için önemli olan, Kafkas sınırının çizilmesi meselesiydi. Kafkasya'nın güneyini oluşturan Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan devletlerinin, aralarındaki sınırları nasıl taksim edecekleri kendi meseleleriydi. Türk heyeti başkanı böyle bir hareket tarzıyla, Ermenilerin, Gürcülerden Tiflis ve Azerîlerden Gence vilayetleri konusundaki toprak taleplerini otomatik olarak engellemiştir⁶³. Türk heyeti, Enver Paşa'nın talimatı doğrultusunda hareket ederek, Azerbaycan ile kendi arasında iki farklı noktadan sınırının olmasını istiyordu⁶⁴. Bunlardan birisi Karakilise'nin kuzey kısmında, diğeri de Nahçıvan bölgesinde olacağına göre⁶⁵, Ermenistan, Türkiye ve Azerbaycan tarafından tamamen sarılmış bir vaziyette, adeta bir ada durumunda olacaktı. Bu suretle Ahıska ve Ahılkelek'in de alınmasıyla birlikte Türkiye 1828 yılındaki Türk-Rus sınırına ulaşmaktaydı. Bu durum, Maverâ-yı Kafkasya'da, Türk hükümetinin sadece müzakerelerle elde etmiş olduğu çok önemli bir diplomatik zafer anlamına gelmekteydi.

Türk heyetinin bu talepleri, Hatisyan başkanlığındaki Ermeni heyeti tarafından kabul edilmedi ve protestoda bulunuldu. Hatisyan'ın cevabındaki itirazî noktalar şunlardı:

- a. Ermenilere bırakılan yerler çok azdır.
- b. Ermeni meselesi milletlerarası bir problemdir. Bu tür antlaşmalarla ortadan kalkmaz.
- c. Ermeniler için çizilen Ermenistan, Türk-Ermeni anlaşmazlığına sürekli kaynaklık edecektir⁶⁶.

Yani Hatisyan, Türklerin son taleplerine göre çizilecek bir sınırın, Ermenilerin yaşayabilmesi için en gerekli ihtiyaçları dahi karşılayamayacak kadar az olduğunu, milletlerarası alana intikal etmiş "Ermeni meselesi"nin, böyle yaklaşımlarla çizilmesinin mümkün olmadığını ve Türkiye'nin bu taleplerde ısrar etmesinin, Türk ve Ermeni halkları arasında daimî bir düşmanlığa sebep olacağını ifade ediyordu.

Hatisyan'ın bu teklifi, Türk heyeti tarafından Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya iletildi. Ancak bu yazı İstanbul'da adeta bir infial uyandırdı. Zaten

63 Hovannisian, *Road to Independence*, 195.

64 ATASE, A. 4-3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-32.

65 ATASE, A. 4-3671, K. 2930, D. 553, F. 4.

66 *Ermeni Komitelerinin İhtilâl Hareketleri*, 133.

daha önce de benzer bir durum olmuş ve Enver Paşa Türk heyetinden Vehip Paşa'ya gönderdiği yazıyla, Halil Bey'in dikkatlerini şu şekilde çekmek istemişti: “Halil Bey'in telgrafından anlaşıldığına göre, Ermeniler bizden kaybettikleri arazilere mukabil, Cenubî Kafkas Müslümanlarına ait araziden bir kısım almak istiyorlarmış ve Müslümanlar da buna muvafakat edecekler imiş. Bence bu gayet yanlıştır”⁶⁷. Bu bakış açısında olan Türk hükümetinin tavrında herhangi bir değişiklik olmadı. Bu bakış açısı Türk heyetine tekrar bildirildi.

Türk heyeti bu durum karşısında, Ermeni heyetinin çizdiği olumsuz havayı dağıtmak istedi. Heyetin askerî delegeşi Vehip Paşa, bir harita üzerinde Ermenistan sınırlarını da göstererek, Ermenilere Ermenistan'da daha fazla toprak kalması için, Ermenistan dahilindeki Müslümanları büyük bir memnuniyetle Türkiye'ye getirmeyi kabul edebileceklerini, meselenin milletlerarası bir problem olduğunu kabul etmekle birlikte, bu yeni devletin Osmanlı devleti tarafından tanınacağını ifade etti⁶⁸. Vehip Paşa'ya göre, daimî düşmanlıktan bahsetmeye gerek yoktu. Bütün milletler mevcudiyetlerine küçük sahalarda başlar ve yavaş yavaş inkişaf ederlerdi. Şimdi barış yapılması için zaman çok uygundu. Bilhassa Türk-Ermeni dostluk ve müşterek savunma ilişkilerinin kurulabilmesi için, bundan daha müsait bir zaman söz konusu değildi⁶⁹. Yani Türk tarafı, taleplerinde geri adım atmıyor ve ısrarcı tavrını sürdürüyordu. Vehip Paşa'nın karşı teklifinde esasında gizli bir tehdit de vardı. Ekonomisi bozuk olan, iç karışıklıkların devam ettiği ve düzenli silahlı birlikler konusunda problemleri olan Ermenistan'ın, barışı imzalamaya mecbur olduğu ima ediliyordu. Üstelik bu görüşmelerin yapıldığı sırada bağımsızlık ilânında bulunan Ermenistan'ın, dahilî durumu her geçen gün daha da kötüye gidiyordu. Türk tarafı, Ermenistan'ın dahilî durumunu çok iyi biliyor ve hamlelerini de ona göre sıralıyordu.

Türk tarafının geri adım atmaması karşısında, Ermeni heyetinin durumu kabullenmekten başka bir çıkar yolu görünmüyordu. Heyet dahilindeki Hadisyan, bu ânı, hatıralarında şu şekilde tasvir etmektedir:

“Bizler (Ermeni delegeleri), haritaya baktığımızda iki keskin duygu benliğimizi sardı. Birincisi, yüzyıllardır süren mücadeleden sonra dünya haritasında küçük de olsa bir kösemizin olduğu; sevinçti. İkincisi ise, bize verilen o köşenin halkımızı yerleştiremeyeceğimiz topu topu dokuzbin km² tutmasıyla beliren; acıydı”⁷⁰.

67 ATASE, A. 4-3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-31.

68 *Ermeni Komitelerinin İhtilâl Hareketleri*, 133.

69 Hovannisian, *Road to Independence*, 196.

70 Çelebyan, *Antranik Paşa*, 271.

Bu şartlar altında Türk-Ermeni heyetleri arasında Batum'da sürdürülen müzakereler, çok uzun boylu tartışmalara sebep olmadan sona erdi. Bu görüşmeler, iki denk kuvvet arasındaki tartışmalar değil, hakimiyeti elinde bulunduran güç ile ona tabi olan taraf arasındaki görüşmeler şeklinde cereyan etti. Osmanlı devletini bu denli temkinli ve tavizsiz bir şekilde hareket etmeye yönelten en büyük etken, Ermenilerin fırsatı ele geçirdiklerinde –Erzincan Mütarekesi sonrasında olduğu gibi– neler yapabilecekleri konusunda kendilerini ispatlamış olmalarıydı. Yine de hükümetin talimatı aleyhine olarak, Türk heyeti tarafından kendilerine sadece çok küçük ve önemsiz tavizlerde bulunuldu. Bu da, ileride kurulacak olan “dostluk ilişkilerine başlangıç teşkil etmesi” gerekçesiyle kabul edilmişti⁷¹. Bunun dışında kayda değer herhangi bir noktada Türk tarafı tavizlerde bulunmadı. Bu şartlar altında devam eden müzakereler 2 Haziran'da, Ermenilerin Türk taleplerini kabul etmeleriyle sonuçlandı. Çözüm, Türk tarafının önerdiği şekilde gerçekleşmişti.

Batum'da Türk tarafı ile Ermenistan temsilcileri arasında 4 Haziran 1918'de altı adet antlaşma imzalandı. Bunlar sırasıyla, “Barış ve Dostluk Antlaşması”, “Barış ve Dostluk Antlaşmasına İlâve”, “Barış ve Dostluk Antlaşmasına Birinci İlâve”, “Barış ve Dostluk Antlaşmasına İkinci İlâve”, “Barış ve Dostluk Antlaşmasına Üçüncü İlâve” ve “Barış ve Dostluk Antlaşmasının Geçici Ek Antlaşması” idi⁷². Bu antlaşmaları kısaca değerlendirmek, tarafların o dönem ilişkilerinin anlaşılması açısından son derece önemlidir. Öncelikle söylenmesi gereken şey, bu altı adet antlaşmanın tamamı Türkiye adına Halil Bey ve Vehip Paşa, Ermenistan adına da Hatisyan, Papacanyan ve Kaçaznuni adlı delegelerin imzalarını taşımaktadır. Barış ve dostluk antlaşmasıyla, taraflar bundan böyle iyi ilişkiler kurmaya azmediyorlar ve bunun gereklerini yerine getireceklerini taahhüt ediyorlardı. Türk sınırı bu antlaşmayla 1828 yılındaki Türk-Rus sınırına ulaşıyor, hatta yer yer mezkûr hududun da ötesine uzanıyordu. Bu antlaşmanın özellikle üçüncü maddesi, Ermenistan'ı adeta Osmanlı devletinin vassalı durumuna sokuyordu. Nitekim bu madde, “Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, dahil-i memlekette sükûn ve asayişin temini zımında Ermenistan Cumhuriyeti tarafından talep vukuunda, cumhuriyet-i mezkûreye kuvve-i müsellaha ile muavenet eylemeyi taahhüt eyler” şeklindeydi. Bu ve antlaşmanın diğer maddeleri, Ermenistan'ın önemli ölçüde küçülmesinin yanı sıra, önemli taahhütler altına girdiğini de gösteriyordu. Türkiye özellikle yukarıda metni verilen maddenin bulunduğu bir antlaşmaya sahip olduğu sürece, Ermenistan'a istediği gibi müdahale edebilir ve gerektiğinde onun dahilî işlerine dahi karışabilirdi. Yine bu antlaşmanın 11. maddesiyle, Ermeniler önemli bir

71 Hovannisian, *Road to Independence*, 196.

72 Bu antlaşmaların tam metinleri ve haklarındaki tüm ayrıntılar için bkz. Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları*, 636-639, 728-745.

taahhüde dahi imza atmışlardı. Bu maddeye göre, antlaşmanın imzalanmasını müteakiben, Ermeni hükümeti Bakû şehrini, orada bulunan Ermeni kuvvetlerinden tahliye etmek ve bu tahliye emrinin herhangi bir çatışmaya sebebiyet vermemesi için, bütün mesaisini harcamayı da üstleniyordu.

“Barış ve Dostluk Antlaşmasına İkinci İlâve” adıyla Batum’da imzalanan ikinci Türk-Ermeni antlaşması esirler konusundaydı. 15 Mayıs’ta imzalanan ancak antlaşmaların imzalanmasından sonra Batum Antlaşmaları’na ilave edilen bu antlaşmaya göre, taraflara mensup savaş esirleri, Batum’daki müzakerelerin sona ermesini beklemeden, karşılıklı olarak süratli bir şekilde değiştirilecekti. Esir değişimi Batum şehrinde yapılacak ve bunun için karma bir komisyon oluşturulacaktı. Tüm bu değişim işlemi en geç dört haftalık süre zarfında tamamlanacaktı.

Batum’da Türk ve Ermeni tarafları arasında imzalanan üçüncü antlaşma, “Barış ve Dostluk Antlaşmasına Birinci İlâve” adını taşımaktadır. Bu antlaşmaya göre, Osmanlı devleti ve muhasımları arasında imzalanacak genel antlaşmaya kadar, Türkiye ve Ermenistan’dan her birinin diğer taraf tebaasına ticaret konusunda en fazla müsaadeye mazhar olan millet muamelesi yapılması taahhüt ediliyordu. Eşya mübadelesinin de dahil olduğu bu antlaşmanın uygulama alanına konulabilmesi için, barış ve dostluk antlaşmasının imzalanmasını müteakiben bir komisyon kurulacak ve görevine başlayacaktı.

“Barış ve Dostluk Antlaşmasına İkinci İlâve” adıyla imzalanan bu antlaşma, Batum’daki dördüncü Türk-Ermeni aktidir. Bu antlaşmayla, Türkiye ve Ermenistan devletlerinin ortak sınırlarına yakın yerlerdeki ticarete dair müsaadeler düzenlenmiştir. Her iki tarafın sınırının onar km’lik kısımlarında ticareti kolaylaştırmak üzere düzenlenen bu antlaşmaya göre, şimendiferlerle yapılan nakliyat hariç olmak üzere, ithal ve ihracatlarda taraflar bunların vergilerinden muaf olacaklardı.

Batum’da 4 Haziran tarihinde imzalanan bir diğer antlaşma, “Barış ve Dostluk Antlaşmasına Üçüncü İlâve” adıyla düzenlenmiş ve taraflarca imzalanmıştır. Bu antlaşmanın konusu, Ermenistan dahilinde bulunan müftülerin hukuk ve vazifelerine açıklık kazandırılmasıyla ilgiliydi. Bu suretle Ermenistan dahilinde bulunan Müslümanların hakları gözetilecek ve herhangi bir sıkıntıyla karşılaşmalarına müsaade edilmeyecekti.

Batum’daki son Türk-Ermeni antlaşması, “Barış ve Dostluk Antlaşmasının Geçici Ek Antlaşması” adıyla imzalanmıştı. Bu antlaşma, tarafların imzaladığı en önemli antlaşmalardan birisiydi. Türkiye ve Ermenistan devletleri, Cihan Harbi nedeniyle ortaya çıkan, fakat doğrudan doğruya kendilerine ait olan

askerî meseleleri halletmek için, asıl antlaşmaya ek olarak bu metni düzenlemişlerdi. Bu antlaşmanın belki de en önemli hususu, ilk maddede idi. Nitekim buna göre, Ermenistan Cumhuriyeti kendi ordusunu derhal terhis etmeye başlayacaktı. Bu terhisin hangi oranlarda yapılacağı, tarafların görüşmeleri sonucunda belirlenecekti. Böyle bir terhisin Osmanlı devletine ve Azerbaycan'a önemli avantajlar sağlayacağı muhakkaktı ve zaten bu madde, Osmanlı devleti tarafından Kafkasya'daki siyasî ve özellikle askerî üstünlüğün elde bulundurulması amacıyla antlaşmaya özellikle dahil edilmişti. Antlaşmanın diğer bir maddesi, Ermenistan'ın, Osmanlı devleti ve onun müttefikleriyle savaş halinde bulunan diğer hükümetlerin subay ve sivil memurlarını memleketten uzaklaştırması taahhüdünde bulunmasını sağlıyordu. Bunun dışında Osmanlı ordusunun Kafkasya'daki her türlü nakliyatı, bu devlet sınırları içerisinde Ermeni demiryolları vasıtasıyla gerçekleştirilecekti. Ermenistan, demiryollarının her türlü güvenliğini sağlamayı da üstlenmişti. Eğer bunu yapamazsa, bu görevi de Osmanlı askerleri yerine getireceklerdi⁷³.

Görüldüğü üzere, bu antlaşmalar sonucunda, Türkiye, Ermenistan üzerinde tam bir hakimiyet tesisine muvaffak oluyordu. Bu hakimiyetin genel manada Kafkasya'yı kapsadığından şüphe yoktur. Özellikle Gürcülere de benzer hükümlerin kabul ettirilmesi, Bakû harekâtı öncesinde Osmanlı devletine büyük avantajlar sağlayacaktır. Buna karşılık, bu antlaşmaların imzalanmasıyla birlikte Türkiye Ermenistan'ı bağımsız bir devlet olarak tanıdığı gibi, bu ülke dahilindeki askerî harekâtını da durduruyordu. Bu şekilde çizilen sınırlarla Ermenistan, toplamda 10.000 km² boyutunda küçük bir ülke durumuna sokuluyordu⁷⁴. Yine Türkiye, Maverâ-yı Kafkas demiryollarının yaklaşık olarak ¼'ünü elde etmiş oluyordu ki, bu da toplamda takribî olarak 1.000 km'lik bir uzunluğa tekabül ediyordu⁷⁵. Ermenistan'ın ordularını terhis etmesi ise Türkiye açısından başlı başına büyük bir gelişmeydi. Bu durum Kafkasya'da Türk silahlı birliklerine büyük avantajlar sağlayacaktır. Birliklere gönderilen emirde, Ermeniler düşmanca harekette bulunmadıkça, Türk tarafından antlaşmayı bozacak bir duruma meydan verilmeyeceği bildiriliyordu⁷⁶. Bu suretle taraflar arasındaki çatışmalar resmîyette sona ermiş gibi görünüyordu.

Batum Antlaşmalarının imzalanmasından sonra verilen ziyafette bir Ermeni delegenin kullandığı şu ifade, Türkiye'nin Batum'da ne denli büyük bir

73 Bu antlaşmalarla ilgili tüm değerlendirmeler için bkz. Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları*, 636-639.

74 *Ermeni Komitelerinin İhtilâl Hareketleri*, 133.

75 Hovannisian, *Road to Independence*, 198-199; Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. I, 37.

76 ATASE, A. 4-3671, K. 2930, D. 555, F. 6, 6-1.

diplomasi zaferi elde ettiğinin herhalde en iyi tasvirlerinden birisidir: “Osmanlılar Kafkasya’nın ebesi olmuşlardır”⁷⁷. Gerçekten de Batum Konferansı, Türkler açısından tam bir muzafferiyetti. Hem Maverâ-yı Kafkasya’ya ve hem de Ermenistan’a karşı önemli bir masa başı ve antlaşma zaferleri kazanılmıştı. Batum’daki bu diplomasi zaferleri, Osmanlı devletinin yıkılma aşamasında elde ettiği son önemli başarılarından birisi olarak Türk Tarihi’ndeki yerini almıştır.

Ermenistan Cumhuriyeti’nin İlk ve Zorlu Günleri

Maverâ-yı Kafkasya federasyonunun 26 Mayıs’ta dağılmasından sonra, Ermeniler bağımsızlık ilânında bulunmayı kendileri açısından zorunlu görmüşler ve 30 Mayıs 1918’de Tiflis’te “bir formaliteyi yerine getirircesine”, hiçbir istek ve şevk göstermeksizin Ermenistan Cumhuriyeti’nin kurulduğunu ilân etmişlerdi. Bu hadise çok gösterişsiz bir şekilde ve mecburî şartlar gereği olarak yapılmıştı. Ermeni Taşnak liderleri bu kararlarını şu suretle savunuyorlardı: “Eğer biz kararsız kalsaydık, biz bağımsızlığımızı erteleyseydik, Ermenistan res nullius (sahipsiz bir arazi) olarak kalabilir ve komşuları arasında paylaşılmış olabilirdi”⁷⁸. Yani Taşnaklar, Ermenistan’ın bağımsızlığını sağlayarak, onu sahipsizlikten ve komşularının istilasına uğramaktan kurtarmış olduklarını ima ediyorlardı.

Rusya’daki otoriteyi yeni yeni sağlama aşamasına giren Sovyet hükümeti, Maverâ-yı Kafkasya’daki gelişmelerin hiçbirisini meşru olarak kabul etmiyordu. Komiserliğin, her üç milleti içinde bulunduran bir federasyon şeklinde Rusya’dan ayrıldığını kabul etmemekle birlikte, Sovyet hükümeti Batum Konferansı’na iştirak etmekten geri durmak istememiş ve bu konuda ısrar etmişti. Türkiye’yi Kafkasya’da durdurmak için Rusya’yı devreye sokan Almanya’nın girişimleri vasıtasıyla da, Rusya bu konferansa iştirak etmek istemişti. Bu taleplerine, böyle bir katılımın Maverâ-yı Kafkasya’yı ayrı bir hükümet olarak kabul anlamına gelmeyeceğini eklemeyi de ihmal etmemişti⁷⁹. Ancak Maverâ-yı Kafkasya’nın Rusya’nın bu girişimine aşırı derecede tepki göstermesi, Alman-Rus ortak girişimini başarısız kılmıştı⁸⁰ ki, Türkiye’nin de bu durumdan son derece hoşnut olduğunda şüphe yoktur. Bu gelişmelerden dolayı, bu dönem zarfında Rusya ile Kafkasya ilişkileri hiç iyi bir seyir takip

77 Ahmed Rasim, “Ahmed Rasim Bey Kafkasya’da (2),” *Tasvir-i Efkâr*, No. 2488 (17 Haziran 1334/1918).

78 Çelebyan, *Antranik Paşa*, 271; Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, 105.

79 Cemil Hasanov, *Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler Sisteminde 1918-1920’nci İller* (Bakü, 1993), 77.

80 *Dokumenti i Materyalı*, ves. 146, 290-292.

etmemişti. Şimdi federasyonun dağılması, Rusya'nın tepkisini biraz olsun azaltmış olsa da, bölgede üç ayrı devletin ortaya çıkması, Rusya açısından memnuniyetle karşılanacak bir durum değildi. Ama yine de böyle bir birliğin kısa zamanda dağılmış olması nedeniyle, bu devletlerin aralarındaki problemlerden istifade ederek onlara yaklaşmak isteyeceği de ortadaydı.

Ermeniler, zorunluluk nedeniyle ilân etmek durumunda kaldıkları bağımsızlığın ilk günlerinde, dayanılacak bir güç ve belki de bir kurtarıcı olarak Rusya'yı kabul etmek istemekle birlikte, yapabilecekleri fazla bir şey yoktu. Zira Türkiye ile Azerbaycan arasında sıkışıp kalan Ermenistan'ın Rusya ile fizikî bağlantısı zaten söz konusu değildi. İki taraf böyle bir ilişkiye “can atabilirler”di, ancak bu teknik olarak mümkün değildi. Rusya dahil herhangi bir ülkeden dış yardım alamayan Ermenistan'da karamsarlık hakimdi⁸¹. Zira bu küçük ülke dahilinde neredeyse tüm şartlar çok elverişsiz bir durumda bulunuyordu. Fabrikaları veya üretim mekanizmaları yoktu, paraları mevcut değildi. Haberleşme imkânlarından tamamına yakını kullanılmaz haldeydi. Eğitimli yöneticileri de yok denecek kadar azdı. Ülkenin tamamı, neredeyse bir harabe halindeydi. Birçok mülteci devletin başında sorun haline gelmişti. İlaş kaynakları neredeyse tükenmişti. Kasası ise adeta “tamtakır” idi. Dış dünya ile bağlantıları kesilen Ermenistan'ın, kısaca tüm şartları olumsuzdu⁸². Bir Ermeni yazar, Ermenistan Cumhuriyeti'nin bu şartlar altındaki durumunu ironik bir şekilde şöylece ifade edilmektedir: “Ermenistan'ın bağımsızlığı kendini kandırmaktan başka bir şey değildir. Çünkü Transkafkasya Osmanlıların işgali altında bulunmaktadır. Bu bakımdan da Ermenistan'ın bağımsızlığı ve kalkınması, onların keyfine bağlıdır”⁸³.

Ermeni yazarın dediği gibi, durum Ermenistan aleyhine ve Türkiye lehineydi. Ancak Türkiye Ermenistan aleyhine olan bu durumda, onun şartlarını daha da zorlaştırma yoluna gitmedi. Ona dost bir el uzattı. Nitekim kısa zaman sonra Erivan'a temsilci olarak atanan Mehmet Ali Paşa döneminde, Türk ve Ermeni tarafları arasında çok güzel gelişmeler yaşandı. Bu güzel gelişmeler, özellikle Ermeniler lehineydi. Mehmet Ali Paşa'nın Erivan'a atanır-atanmaz yapmış olduğu tespitlerdeki en dikkat çekicilerinden birisi, Ermenistan'ın hububata olan yoğun ihtiyacıdır. Paşa, raporlarında bu kötü durumu sık sık dile getirdi. Ermenistan'ın dahilî durumu çok bozuktu. Özellikle Türkiye'den çıkıp gelen binlerce mülteci, bu yeni devletin başını ekonomik olarak daha da zora sokmuştu. Bu nedenle Türkiye bu kötü duruma el attı ve dost elini Ermenistan'a uzattı. Mehmet Ali Paşa'nın girişimlerinin sonucunda, Türkiye'den Ermenilere önemli

81 Simon Vratzian, *Armenia and the Armenian Question*, Translated from Armenian by James G. Mandalian (Boston: Hairenik, 1943), 48.

82 Vratzian, *Armenia and the Armenian Question*, 48-49.

83 Çelebyan, *Antranik Paşa*, 272.

bir miktar hububatın verilmesi gündeme geldi. Nitekim Şark orduları Grubu Komutanı Halil (Kut) Paşa'nın da bu insanî duruma seyirci kalmayıp, destek vermesi üzerine, IX. Ordu Kumandanlığı depolarında bulunan hububattan 200 tonluk miktar, Erivan'a götürülerek, Ermeni yetkililere teslim edilmiştir. Hatta Halil Paşa'nın hatıralarından anlaşıldığı kadarıyla, Erivan'a yönelik bu yardım faaliyeti, birkaç kez daha tekrarlanmıştır. Halil Paşa hatıralarında hububatın para ile satılmadığını özellikle vurgulamış ve III. ve IX. Orduları üç sene doyurabilecek kadar fazla olan hububattan verildiğini belirterek, olayın insanî boyutunu şu cümlelerle ifade etmektedir:

“Şehirdeki konağımıza doğru ilerlerken, halk bizi çılginca alkışlıyor ve sevinç gösterileri yapıyorlardı. Açlar bütün kinlerini unutmuşlardı, belki de şunu öğrenmelerini istiyordum ki, koca Türk devleti, ihanet edenlere karşı insafsız olabilir ve fakat düşman da olsalar, açız diye avuç açanlara karşı da merhametlidir... Avcı çukurundan düşman askerine matarasını atan çok Türk savaşçısını görmüşüzdür biz...”⁸⁴

Mevcut durumu bu kadar kötü olan ve henüz birkaç günlük çok zayıf bir devlet durumunda bulunan Ermenistan'daki en büyük eksikliklerden birisi de idarî mekanizmaların yokluğu idi.

Osmanlı devletinin Kafkas cephesinde muzaffer bulunduğu ve Ermeni mezaliminin henüz zihinlerde çok taze bulunduğu böyle bir anda yapılan bu yardım, insanî amaçlardan başka bir gayeye yönelik değildi. Halil

Paşa'nın sözlerinde anlamını bulan bu vurgu, esasında Osmanlı devletini “soykırım” yapmakla suçlayanlara da verilecek en iyi cevap olsa gerektir. Çünkü kontrolün ve dahi üstünlüğün Osmanlı devletinde olduğu böyle bir anda dahi, çok yakın bir geçmişte Türklere büyük fenalıklar yapan Ermenilere insanî olarak yaklaşılması ve Anadolu'daki Türk halkı yokluktan kırılırken Ermenilere yardım elinin uzatılması, Ermenilerin ve yabancıların hiç bilmedikleri ya da bilmek istemedikleri bir durumken, Türk Tarihi'nde görülmesine ve duyulmasına çok alışılmış olunan ve Türk'ün büyüklüğünü ve insanî yönünü gösteren sıradan durumlardı esasında...

Mevcut durumu bu kadar kötü olan ve henüz birkaç günlük çok zayıf bir devlet durumunda bulunan Ermenistan'daki en büyük eksikliklerden birisi de idarî mekanizmaların yokluğu idi. Oysa bu kötü şartların sona erdirilmesi için güçlü bir hükümetin varlığı zorunluydu. Bağımsızlık ilânının gerçekleştirildiği zaman, başbakanlık görevini üstlenmesi düşünülen Hovhannes Kaçaznuni'nin Batum'da olması, hükümet kurma çalışmalarının başlamamasının en büyük

⁸⁴ Halil Paşa, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş, Kutulamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları*, haz.: Taylan Sorgun (İstanbul: Gün Yayınları, 1972), 244-245.

nedeniydi. Bu durum ve Ermenistan'ın iç durumunun yukarıda izah edildiği üzere çok bozuk olması, bu yeni devletin hükümet mekanizmalarının kurulamamasındaki başlıca faktördür. Gerçekten de Ermenistan'da 30 Haziran'a kadar siyasî bir otorite işbaşına gelemeyecektir. Bu arada Batum'da bulunan ve içlerinde hükümeti kurmakla görevli Kaçaznuni'nin de bulunduğu heyet 5 Haziran'a kadar bu şehirde kalmış ve bu tarihte Tiflis'e hareket etmiştir⁸⁵.

“Ermenistan Cumhuriyeti”nin kurulmasının düşünüldüğü ilk andan itibaren, bir hükümetin teşekkülü hep gündeme gelmişti. Ve Taşnaksütyun'un da içinde bulunduğu siyasî teşkilatlardan oluşturulacak hükümetin, “başlangıçta bir koalisyon kabinesi tarafından yönetilmesi” arzu edilmişti⁸⁶. Tek başına icraatı eline alan güçlü bir hükümet değil de, neden bir koalisyon kabinesi? Bunun sebeplerini anlamak zor değildir. Taşnaksütyun Komitesi, Temmuz-Ağustos 1890'da Tiflis'te kurulmuş bir teşkilattı ve bu teşkilat, kurulduğu günden itibaren kendisini Osmanlı devletinin yıkımına adanmıştı. Özellikle Türk Doğu vilayetlerini “Batı Ermenistan” olarak niteleyen Taşnaklar, bu toprakların Ermenistan dahiline alınması için sonuna kadar mücadele vereceklerine yemin etmişlerdi⁸⁷. Ve bu uğurda da onlarca tedhiş olayı düzenlemek ve binlerce Türk ve Müslüman'ın kanına girmekten geri durmamışlardı. Şimdi Ermenistan'ı yönetecek kadronun başında bulunan Taşnaklar, büyük bir sorunla karşı karşıya kalmışlardı. Kendileri bir tedhiş komitesi olduklarından dolayı, siyasî tecrübeleri yoktu. Kanunî bir yönetim organizması haline getirilmesi amaçlanmadığı gibi, bu yönde de yapılandırılmamıştı. Her ne kadar Maverâyı Kafkasya Komiserliği, hükümeti ve Seymi'nde yer alarak ve Ermeni Millî Meclisi'ni yönlendirerek politik bir deneyim kazanmış olsalar da, şimdi tek başına bir ülkeyi idare etmek farklı birşeydi. İşte Taşnaklar bu ağır yükü tek başına sırtlamayı göze alamadıklarından dolayı, yeni devletin ilk hükümet yapılarının koalisyon hükümetiyle şekillenmesini arzu etmişlerdir.

Fakat Taşnakların bu beklentilerinin esaslı bir dayanağı olmadığı ve ileriye dönük de olamayacağı kısa zaman zarfında anlaşıldı. Çoğunluğun beklentilerinin aksine, koalisyonun böyle ağır bir yükü kaldırması zordu. Zira Taşnaksütyun komitesi, Ermeni siyasî hayatı üzerinde, o güne kadarki icraatıyla adeta bir tekel oluşturmuştu ve köklü bir taban oluşturamamış diğer partilerin bu komite ile birlikte çalışmasının zorluğu ortadaydı. Bu şartlar altında bir koalisyon kabinesiyle, Ermenilerin mevcut sorunlarının aşılamayacağı kesinlik arz etmeye başladı⁸⁸. Bu durumda başka çözüm

85 Çelebyan, *Antranik Paşa*, 271.

86 Hovannisian, *Road to Independence*, 191; Hovannisian, *The Republic of Armenian*, c. I, 32-33.

87 Hratch Dasnabedian, *History of the Armenian Revolutionary Federatikon: Dashnaksutiun (1890-1924)* (Milan: Oemme Edizioni, 1989), 29-31.

88 Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. I, 39-40.

arayışları gerekiyordu, ancak durumun her geçen gün kötüye gittiği ülkede, zaman kaybına tahammül yoktu. Bu sorunun ivedilikle çözüme ulaştırılması gerekiyordu. Ermenistan'ın ilk günlerde yaşadığı bu idarî problemlerden dolayı, Taşnaksütyun'un önde gelen üyesi ve Ermenistan'da başbakanlık mevkiinde bulunacak olan Simon Vratsian, Ermenistan'ın bağımsızlığını, "hasta bir çocuğun doğumu"na benzetecektir⁸⁹. Hasta çocuğun, sağlıklı çocuklara göre gelişimi güç olduğuna göre, Ermenistan da aynı aşamaları yaşayacaktı. Bu durumu Çelebyan da benzer şekilde tasvir etmektedir: "Ölüm-kalım savaşı günlerinde Ermeniler bağımsızlık fikrini benimseyemezlerdi. Onlar sadece mütteliklerin desteğinde özerk bir devlet kurma arzusundaydılar. Bunun içindir ki, bağımsızlığı büyük bir coşkunluk içerisinde karşılamamış ve onun haberine sevinememişlerdi. Fakat rast geldi. Yeni doğan bebek hastalıklıydı, ama doğmuştu bir kere"⁹⁰.

Bütün bu olumsuzluklar bilinmesine rağmen, Ermeni Millî Meclisi'nin fazla seçeneği de yoktu. Bu yüzden 9 Haziran 1918 tarihinde, Ermenistan'ı Batum'daki görüşmelerde Türklere karşı temsil etmiş olan Hovhannes Kaçaznuni'ye, "bir koalisyon hükümeti kurması için" çağrıda bulunuldu. Taşnaklarla birlikte Halkçılar, Sosyal Demokratlar ve Sosyalist İhtilâlcilerin olduğu bir kabinede uyum içerisinde çalışmak zor olduğundan, çözüme ulaşmak kolay olmadı. Bir partinin hükümette etkin olarak yer almasına ötekiler muhalefet ediyorlardı. Her parti kendisine daha fazla hisse çıkarmaya çalışıyordu.

Nihayet 30 Haziran'a gelindi. Kaçaznuni'ye hükümeti kurma yetkisinin verilmesinden sonra tam üç hafta geride kalmıştı. Birçok görüşme yapılmış, tamamına yakınından sonuç alınamamıştı. Bu şartlar, Kaçaznuni'yi daha radikal tedbirler almaya yöneltti. Ancak yine sonuç çıkmayınca, Ermeni Millî Meclisi, Kaçaznuni'ye, partilerarası düzenlemelerden ziyade, kişisel temellere dayalı bir kabine kurma konusunda yetki verdi. Bu durumda, kabine 30 Haziran'da Kaçaznuni tarafından hemen teşkil edildi. Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilk başbakanı/başkanı olacak olan Hovhannes Kaçaznuni, üyelerinin sadece bir tanesi Taşnak olmayan bir kabine kurdu. Kabinenin sadece Harbiye ile ilgili bakanı herhangi bir partiye mensup olmayan bağımsız milletvekillilerinden seçilmişti. Geriye kalan bakanların hepsi birer Taşnak'tı. Kaçaznuni tarafından teşkil edilen, Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilk kabinesinde şu bakanlıklar ve bakanlar yer alıyordu:

89 Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, 105.

90 Çelebyan, *Antranik Paşa*, 272.

Batum Konferansı ve Antlaşmalarında Ermeniler ve İlk Ermenistan Cumhuriyeti'nin İlanı (1918)

Başbakan (Bakan-Başkan)	Hovhannes Kaçaznuni
Dışişleri	Alexsandr Hatisyan
İçişleri	Aram Manukyan
Maliye	Kaçatur Karçikyan
Harbiye	General Hovhannes Hakverdiyan ⁹¹

Kabinede bulunan kişilerden anlaşıldığı üzere, bu oldukça kısa bir listeydi. Başkanla birlikte dışişleri, içişleri, maliye ve harbiye bakanlarından oluşan toplam beş kişilik bir heyet, Ermenistan'ın kaderini kendi ellerine almışlardı⁹². Bir koalisyon kabinesi oluşturulmak istenmesine rağmen, esasında Taşnakların hakimiyetine dayanan bir hükümet teşkil edilmişti. Taşnak olmayan tek bakan bağımsızlardan General Hovhannes Hakverdiyan (Akverdov) idi ki, o da zaten asker kökenliydi. Dolayısıyla Ermenistan Cumhuriyeti'nin bu ilk kabinesinin Taşnaklardan kurulu ve koalisyon olmayan bir yapısının olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Sonuçta hangi şekilde olursa olsun, Kaçaznuni kabinesi, o sırada Tiflis'te bulunan Ermeni Millî Meclisi tarafından tasdik edilerek, işbaşına gelmişti. Kaçaznuni, Ermeni Millî Meclisi'nde yaptığı ilk konuşmasında, Ermenistan'ın dahili ve harici durumunu tek kelimeyle açıklamıştı: "Felaket"⁹³. Bu şartlar altında ilk Ermeni hükümeti çalışmaya başladı. Yukarıda ifade edildiği üzere, çözmesi gereken çok sorun vardı. Bu ilk günlerde hükümetin karşılaştığı en önemli problemlerden birisi de, hükümetin ve Ermeni Millî Meclisi'nin Erivan'a taşınması meselesiydi. Bilindiği gibi 26 Mayıs'ta Maverâ-yı Kafkas federasyonunun dağılmasından sonra, her üç milletin temsilcileri de Tiflis'te kalmışlardı. Aynı gün Gürcistan'la başlayan ve ikişer gün arayla ve sırasıyla Azerbaycan ve Ermenistan devletlerinin bağımsızlık ilânları hep Tiflis'te gerçekleştirilmişti. Bir şehirde üç bağımsız devlet bulunamayacağına göre, durumun aydınlığa kavuşması gerekiyordu. Kaldı ki, bu durumdan en fazla Gürcülerin rahatsızlık duymaları da son derece doğaldı. Bağımsızlık ilânında bulunduktan sonra, tıpkı Azerîler gibi Ermeniler de Tiflis'te Gürcülerin misafirleri durumunda kalmışlardı. Bu, Ermeni Millî Meclisi'nde yeni bir probleme yol açtı.

Halkçı ve Sosyal İnkılapçı partilerin sözcüleri, Kaçaznuni kabinesinin bölgesel bir otorite olarak Erivan'da yerleşmesini, ancak Ermeni Millî Meclisi'nin ise,

91 Hovannisian, *Road to Independence*, 208-209, Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. I, 41.

92 Yılın sonuna doğru, Ermenistan Cumhuriyeti hükümetinde bulunan bakanlıkların sayısı sekize yükseltilecektir ("Ermenistan Hakkında Mehmet Ali Paşa'nın Beyanâtı," *Tasvir-i Efkâr*, No. 2 606 (30 Kânun-ı Evvel 1334/30 Aralık 1918).

93 Vratzian, *Armenia and the Armenian Question*, 49.

Rus topraklarında yaşayan tüm Ermenilerin çıkarlarını korumak için Tiflis'te kalması gerektiğinde ısrar ettiler. Onlara göre, eğer Ermeni Millî Meclisi de Erivan'a nakledilirse, Kafkasya'da bulunan birçok Ermeni sahipsiz bırakılmış olunacaktı. Bu, var olan problemlere yeni ve daha büyüğünün eklenmesi anlamına geliyordu. Kaçaznuni bu durum karşısında, yeni sorunlara tahammül edemeyecek bir durumda olduklarını ve eğer bunda ısrar edilirse, hükümetin istifa edeceği tehdidinde bulundu. Hükümetin henüz çalışmaya başlamasından önce büyük bir kabine kriziyle yüz yüze gelen muhalefet partililer, bu durum karşısında hem kabinenin ve hem de Ermeni Millî Meclisi'nin Erivan'a gelmesine ister-istemez onay oyu vermek zorunda kaldılar⁹⁴. Bu suretle hükümet dairelerinin Erivan'a taşınması meselesi de aşılmış oldu.

Ermeni tarihçi Hovannisian, konuyla ilgili karşılaşılan problemin temelindeki nedenleri şu şekilde izah ediyordu: “Bağımsızlığa giden yolu kat'eden Ermenistan, basit bir idarî sistem oluşturmak ve öteden beri tehlikeler arzeden Osmanlı İmparatorluğu ile yapılmış ciddî rizikolar ihtiva eden barışı sürdürmek için, içinde bulunduğu tarifsiz karmaşada kendine bir yön çizme gerekliliği ile yüz yüze geldi. Bu problemler, ulusal liderlere sağladığı birçok kolaylığa rağmen, Tiflis'ten ayrılıp, Ermenistan'ın başkenti olarak seçilen, ümit vaat etmeyen ve görkemsiz bir şehir olan Erivan'a göçme zorunluluğunu yükledi. Orada, acının ortasında hükümetin temellerini oluşturmak için süregelen bir yönetim yapısı ve gelenekleri olmamasına rağmen, amaçlarına ulaşmak için büyük çaba sarf ettiler. Maverâ-yı Kafkasya'daki merkez bürolarının, bakanlıklarının, devlet binalarının, silah depolarının, baskı makinelerinin ve tren garlarının hepsi Tiflis'te geride kalmış ve bunlar yeni Gürcistan'ın zengin mirası olmuştu. Dahası, istisnasız her Ermeni endüstri ve ticaret merkezi, kırsal ve az gelişmiş Ermenistan Cumhuriyeti'nin dar sınırlarının dışında kalıyordu. 1918 yılının son döneminde batı ve güneydeki sınırlardan Osmanlı ordularının baskı yaptığı, Türk destekli Azerbaycan kuvvetlerinin doğudan tehdit ettiği ve Alman himayesindeki Gürcü kuvvetlerinin kuzeyde pozisyon aldığı dönemde meydana gelen birçok olay, çok zor durumda olan Ermenistan Cumhuriyeti'nin, gerçekte parçalanacağı izlenimini yaratıyordu”⁹⁵. Özellikle Osmanlı devleti ile ilgili kısımlarının oldukça taraflı olduğu dikkatlerden kaçmayan bu açıklama, yine de Ermenilerin Tiflis'ten Erivan'a gelme konusundaki tereddütlerini çarpıcı bir şekilde açıklamaktadır.

Ermeni Millî Meclisi'nin ve diğer idarî mekanizmaların Erivan'a nakledilmesi meselesi, hükümetin kuruluşundan sonraki günlerde, iki haftadan daha fazla tartışıldı. Ancak bu konuda yapacak fazla birşey yoktu. Sonsuza kadar Tiflis'te

94 Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. I, 41.

95 Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. I, 39.

kalmamazdı. Hükümet ve Ermeni Millî Meclisi'nin üyeleri 17 Temmuz 1918'de Gürcistan'ın başkentinden ayrıldı⁹⁶. Tarafların sınır problemleri ve Ermenilerde, Gürcüler tarafından terkedilmişlik duygusunun varlığı, Tiflis'teki Ermeni yüksek mercilerini Erivan'a uğurlama töreninde dahi açıkça görüldü. Gürcü yetkililer Ermeni heyetini uğurlamak için istasyona dahi gelmemişlerdi. Gelmedikleri gibi, Ermeniler Tiflis'ten ayrılırken ve sınırdan geçerlerken, Gürcüler tarafından ayrı bir incelemeye ve gümrük işlemlerine tabi tutuldular. Bu aşamada devreye Türk ve Alman yetkililer girdi ve heyetin Ermeni sınırlarına ulaşması bu şekilde mümkün oldu. Bu kalabalık heyetin Azerbaycan sınırından geçmesi sırasında, Azerîler de kendilerine dostça yaklaşımlarda bulundular. Bu manzaraları görünce, Ermenistan, Azerbaycan ve Türkiye arasındaki meselelerin, Ermenileri ve Gürcüleri birbirinden ayıran sorunlardan daha köklü ve karmaşık olduğuna inanmak zordu⁹⁷. Görüldüğü üzere, Ermeni tarihçiler ifade ettikleri her cümlede Türk düşmanlığından bahsederlerken, hükümetlerinin ve millî meclislerinin Tiflis'ten Erivan'a intikalinde dahi Türk makamlarının çok önemli katkıları olmuştur.

İki günlük bir yolculuktan sonra, Ermeni hükümeti ve millî meclisi 19 Temmuz günü Erivan yakınlarına kadar ulaşmışlardı. Burada İçişleri Bakanı Aram Manukyan, Ermeni Kolordusu Komutanı General Nazarbekyan ve Dro lakaplı Drastamat Kanayan tarafından karşılandılar⁹⁸. Karşılama törenini müteakiben başkent olarak kabul ettikleri Erivan'a dahil oldular⁹⁹. Bu suretle Ermenistan'ın tarihinde yeni bir evre başlamış oldu.

Millî Meclis ve hükümetin Erivan'a naklinden sonra, seçim yapılması o an için imkân dışı kabul edildiğinden, yeni bir idarî düzenlemeye gidildi. Taşnaklar, Halkçılar, Sosyal Demokratlar ve Sosyalist İhtilâlcilerin (Es-Erler) teşkil ettiği millî meclisin üye sayısı üç katına çıkartıldı ve bu teşkilatın bir yasama meclisine dönüştürülmesi kararlaştırıldı. Korhurd adını alan Ermeni Millî Yasama Meclisi 1 Ağustos 1918 tarihinde¹⁰⁰ tiyatro salonuna çevrilmiş bir okul binası olan Erivan Belediye Tiyatrosu'nda¹⁰¹ toplandığı zaman 18 Taşnak, 6 Sosyalist İhtilâlcî, 6 Sosyal Demokrat, 6 Halkçı ve 2 bağımsızlara ait üyeden

96 Hovannisian, *Road to Independence*, 210.

97 Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. I, 41-42.

98 Bu kişi, 1914-15 yıllarında Ermeni gönüllüleri ile Osmanlı kuvvetlerine karşı savaşan ve 1917-18 döneminde Kafkas cephesinde Türklere karşı işlenen cinayetlerde başrolü oynamış olanlardan birisidir (Gabriel Korganoff, *La Participation Des Armeniens A La Guerre Mondiale Sur Le Front Du Caucase (1914-1918)* (Paris: Massis, 1927), 78; Öke, *Ermeni Meselesi*, 155).

99 Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. I, 42.

100 Hovannisian, *Road to Independence*, 211; Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. I, 42; *İkdam*, 21 Ağustos 1334/1918, No. 7733.

101 *İstihbarat-ı Siyasiye-i Umumiye Mecmuası*, Bâbîâlî Hariciye Nezareti Matbuat-ı Umumiye Müdüriyeti, 171 (30 Eylül 1918), 28.

oluşmaktaydı. Bunlara ilaveten Ermenistan dahilindeki azınlıkları temsil eden 6 Müslüman, 1 Yezidî ve 1 Rus üyesi de mevcuttu¹⁰². Millî Meclis Korhurd'da bulunan Ermeni temsilcilerin toplam sayısı 38'e ulaşırken, Ermeni olmayan milletvekilleri de 8'de kalıyorlardı. Genel toplam ise 46'ya ulaşıyordu¹⁰³. Açılış törenine askerî ve dinî ileri gelenler, Erivan'daki Müslüman ve Rus şûralarının üyeleri, Osmanlı devleti, İran, Ukrayna, Avusturya-Macaristan ve Almanya gibi ülkelerin Erivan elçileri ve siyasi mümessilleri iştirak etmişlerdi¹⁰⁴. Askerî ileri gelenler arasında, General Nazarbekyan ve General Silikyan gibi, o dönem Ermeni askerî birliklerinin üst komuta düzeyinde yer alan komutanlar da bulunuyordu¹⁰⁵.

Erivan Belediye Tiyatrosu'nda toplanan Korhurd'un üyeleri, Millî Meclis başkanlığını yürüten Avedis Sahakyan tarafından 1 Ağustos günü öğleden önce toplantıya çağırılmışlardı. Başkan Avedis Sahakyan¹⁰⁶, meclisin açılış günü, Ermeniler açısından ileriye yönelik ümit vaat eden bir konuşma yaptı. Halen Berlin ve İstanbul'da olan Ermeni delegeleri Batum Antlaşması'nca dikte ettirilen şartlardan daha uygun şartlar elde etme peşindeydiler. Bağımsızlık ve devletçilik ülküsü Ermeni milletinin beyninde kök salıyordu; daha sonra bunun üstüne titrenilecekti. Varolan her antlaşma şartının kabul edilebilir ve tüm çabaların komşu ülkelerle dostluğun korunması için olduğuna vurgu yapan Sahakyan, konuşmasını şu şekilde tamamlamıştır:

“Evet, Cumhuriyetimiz küçük ve onun sınırları dardır. En iyi topraklarından mahrumdur ve tüm halkı için kâfi derecede yere sahip değildir. Bağımsız yaşamak için uygun şartlara sahip değilmiş gibi de görünüyor. Ancak kanımca bir devletin sınırları sonsuza değin aynı şekilde kalmaz. İnanıyorum ki sınırlarımız, hayatın demir yüzü, işgal edilmiş topraklarımız için yaptığımız

102 İstihbarat-ı Siyasiye-i Umumîye Mecmuası, 171 (30 Eylül 1918), 28; Hovannisian, *Road to Independence*, 211; Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. I, 42; *İkdam*, 21 Ağustos 1334/1918, No. 7733.

103 *İkdam*, 21 Ağustos 1334/1918, No. 7733.

104 *İkdam*, 21 Ağustos 1334/1918, No. 7733; Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. I, 42. 21 Ağustos 1918 tarihli *İkdam* gazetesi, Erivan'da meydana gelen gelişmeleri son derece isabetli bir şekilde kaydetmiştir. Gazetenin “Ermeni Meclis-i Millisi'nin Küşâdı” adlı haberi şu şekildedir: “Revan'da Ermeni hükümet-i cumhuriyesi reisi Mösyö Kaçaznuni'den elyevm şehrimizde bulunan Ermeni heyet-i murahhasası riyasetine keşide kılınan bir telgrafnamede, Ağustos'un birinci günü, Ermeni parlamentosunun Osmanlı, Almanya, Avusturya, İran ve Ukrayna hükümetleri siyasi mümessilleri hazır buldukları halde küşâd olduğunu bildirilmiştir. Meclis-i mezkûr azası 46 kişi olup, bunlardan 38'i Ermeni, 6'sı İslâm, biri Rus ve biri de Yezidî'dir” (*İkdam*, 21 Ağustos 1334/1918, No. 7733).

105 Hovannisian, *Road to Independence*, 211.

106 Avetik I. Sahakyan, 22 Nisan 1918'de Maverâ-yı Kafkasya'nın bağımsızlık ilânında bulunduktan sonra, 26 Nisan'da teşkil edilen ilk hükümetinde İaşe Bakanı olarak görev yapmıştı (*Dokumenti i Materyalı*, ves. 108, 229; Kazemzadeh, *Transcaucasia*, 107; Hasanov, *Azerbaycan Beynelhalk Münasebetleri*, 69-70; Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920* (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1988), 169.

adil ve su götürmez savunma ve temsilcileri burada bulunan Türkiye ve diğer müttefik devletlerle yapılacak yeni bir dostluk antlaşması neticesinde genişleyecektir. Karşılıklı anlaşma ve barış yolunu tercih ettik ve bunu yapmakla hatalı olmadığımızı düşünmek istiyoruz"¹⁰⁷. Sahakyan'ın bu konuşması, Ermenistan'ın en zor gününde, açlık ve yoksullukla mücadele ettiği dönemde dahi, Türkiye ile mücadeleyi bir kenara bırakmadığını göstermesi açısından son derece önemlidir. Bunun sonraki yıllarda da örnekleri görülecektir.

3 Ağustos günü, Başbakan Hovhannes Kaçaznuni, kabinesinin programını açıklamak için Korhurd'un önüne çıktı. Üzgün bir şekilde devletin durumunun tam bir karışıklık ve düzensizlik içerisinde olduğunu söyledi. Önceki yıllarda meydana gelen savaşlar, ihtilâller ve istilâlar, ekonomiyi, yasal düzeni yönetim mekanizmalarını, ulaşım ve iletişim sistemlerini tamamen bozmuştu. Başbakan, içinde buldukları feci durum nedeniyle, uzun vadeli hedefleri ve idealist fikirleri bir yana bırakacağını bildirdi. Hükümetin ilk ve en önemli hedefinin, bütün halkın hayat ve mülkünü güvence altına almaya çalışarak, milleti düzensiz bir insan yığını olmaktan kurtarmak, iletişim hatlarını yenilemek ve mülteci meselelerini halletmek olduğunu açıkladı. Dışişlerinde ise, onurlu bütün barış şartlarını kabul edecek, Türklerin işgal ettiği Ermenistan Cumhuriyeti topraklarından onların çekilmesini sağlayacak ve mültecilerin önceden yaşadıkları bölgelere dönmesini temin edecekti. Yapılan müzakerelerden sonra Kaçaznuni kabinesi, Korhurd'dan güvenoyu aldı. Sağ partiler, güvenoyunun çıkmasını sağlamak için Taşnaksütyun'a destek verirken, sol partiler çekimser oy kullanmayı tercih etmişlerdi¹⁰⁸.

Çok iddialı bir program hazırlayan Kaçaznuni kabinesi, acaba bunların ne kadarını gerçekleştirebilecekti! Bu şartlar, mevcut zor durumu iyileştirecek yerde, özellikle Türkiye'ye ait hükümler, bunu daha da zorlaştıracak karakterdeydi. Görüldüğü üzere, 30 Mayıs 1918'de bağımsızlık ilânında bulunan Ermenistan, 19 Temmuz tarihinde idarî tüm kurumlarını Erivan'a nakletmiş ve 1 Ağustos'ta da Yasama Meclisi'ni teşkil ederek yeni bir döneme başlamıştı. Türkiye ile Ermenistan devletleri arasında 4 Haziran 1918 tarihli Batum Antlaşmaları imzalanmış ve ilişkiler normale döndürülmeye çalışılmıştı. Ancak Ermenilerin bu tarihten sonra, kendi zor durumlarını dikkate almaksızın Türkiye yönündeki muhalefet ve saldırgan tavırlarını değiştirmemeleri, kendilerini yeni sıkıntılarla karşı karşıya bırakacaktır.

107 İstihbarat-ı Siyasiye-i Umumîye Mecmuası, 171 (30 Eylül 1918), s. 30-31; Hovannisian, *Road to Independence*, 211-212.

108 Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. I, 43.

Sonuç

Batum Konferansı ve sonucunda imzalanan antlaşmalar sayesinde, Türkiye Kafkasya’da önemli avantajlar elde etmişti. Bu avantajlarının en önemlilerine, şüphesiz ki Ermenistan Cumhuriyeti ile imzaladıklarıyla kavuşmuştu. Müzakerelerin son aşamasında Gürcülerin ve Azerbaycanlıların bağımsızlık ilanında bulunmaları karşısında, Ermeniler de istemeye istemeye bağımsızlık ilanını gerçekleştirmişlerdi. Onları endişelendiren gelişmelerin belki de en önemlisi, yakın bir süre önce Türk Doğu vilayetlerinde Türk ahaliye karşı önemli Ermeni cürmlerinin işlenmesi karşısında, şimdi Türkiye ile karşı karşıya kalınması korkusuydu. Ermeniler belki de Türklerin bir “karşı intikam” savaşı başlatmalarından çekiniyorlardı. Ama onların beklediklerinin hiçbirisi olmadı. Türkiye önce isteklerini Batum’da Ermenilere imzalatırdığı altı adet antlaşmayla elde etti. Bu antlaşmalar Ermenileri bağladığı gibi, tabii ki Türkleri de bağlayıcı olacaktı. Ancak Türkiye isteklerini antlaşmalarla kabul ettirdiğine göre, onun Ermenistan’a karşı, Ermenilerin bekledikleri bir tarzda davranması ihtimali dahi kalmamıştı. Üstelik antlaşmaların bağlayıcılığı vardı. Bu şartların verdiği avantajlarla hareket eden Türkiye, Ermenistan’daki kötü duruma da seyirci kalmadı.

Ermenilerin bu dönemdeki en önemli problemlerinin başında, gıda eksikliği geliyordu. Türkiye bu aşamada “saldırganlık” bir yana, Ermenilere “dost eli”ni uzattı. Kendi vatandaşları Anadolu içlerinde oldukça büyük gıda ve geçinme problemleriyle karşı karşıya iken, Erivan’a Türk silahlı kuvvetlerinin depolarında bulunan hububattan yüzlerce ton buğday yardımı yapıldı. Bu, sadece ve sadece insanî amaçlarla yapılan bir hareketti. Üstelik binlerce yıllık Türk Tarihi’nin de vecibelerinden birisiydi. Büyük olmanın şartı da bunu gerektiriyordu. Osmanlı devleti bu gereği yerine getirirken hiç tereddüt etmedi. Kafkasya’da bu dönemde meydana gelen gelişmelerde, Osmanlı devleti Batum’da imzalamış olduğu antlaşmaların bir süreliğine de olsa, büyük ölçüde faydasını görmekte gecikmedi. Bakû 15 Eylül 1918 tarihinde bu avantajlarla kurtarılabildi. Ancak Cihan Harbi’nin sonunda İttifak devletlerinin İtilaf devletleri karşısındaki mağlubiyeti ve Osmanlı devletinin 30 Ekim 1918 tarihinde imzaladığı Mondros Mütarekesi, tüm bu avantajların sonunu getirdi ve gerek Kafkasya’daki ve gerekse Anadolu’daki gelişmeleri, kimsenin beklemediği büsbütün farklı bir evreye soktu.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), HR.HMŞ.İŞO, No. 107/11.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, III. Ordu Harekâtı, c. II/2, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1993.

Birinci Kafkas Kolordusunun 334 Senesindeki Harekât-ı ve Meşhudâtı Hakkında General Harbord Riyasetindeki Amerika Heyetine Takdim Edilen Rapor Suretidir, Erzurum, 1335/1919.

Dokümanı i Materyalı Po Vneşney Zakavkazya i Gruzii, Tiflis, 1919.

“Ermenistan Hakkında Mehmet Ali Paşa'nın Beyanâtı”, *Tasvir-i Efkâr*, 30 Kânun-ı Evvel 1334/30 Aralık 1918, No. 2 606.

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE).

İkdam, 21 Ağustos 1334/1918, No. 7733.

İstihbarat-ı Siyasiye-i Umumîye Mecmuası, Bâbiâlî Hariciye Nezareti Matbuat-ı Umumiye Müdüriyeti, 171 (30 Eylül 1918).

Tanin, 31 Mayıs 1334/1918, No. 3403.

USA. NA (Amerika Birleşik Devletleri Millî Arşivi), Paris Peace Conference, No 184.021/162.

İkincil Kaynaklar

Afanasyan, Sergei. *L'Arménie L'Azerbaidjan Et La Géorgie De L'Indépendance à L'Instauration Du Pouvoir Soviétique (1917-1923)*. Paris: L'Harmattan, 1981.

Alem, Jean Pierre. *L'Armenie*. Paris: Presses universitaires de France, 1962.

Allen, W. E. D. ve Muratoff, Paul. *Caucasian Battlefields, A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*. Cambridge: University Press, 1953.

- Avalov, Zurab. *Nezavisimost Gruzii v Mejdunarodnoy Politike*. Paris, 1924.
- Bihl, Wolfdieter. *Die Kaukasus-Politik der Mittelmaechte*. c. II, Wien, Köln, Weimar: Boehlau Verlag, 1992.
- Çelebyan, Antranik. *Antranik Paşa*. Ermenice'den Türkçe'ye çevirenler: Mariam Arpi-Nairi Arek. İstanbul: Peri Yayınları, 2003.
- Dasnabedian, Hratch. *History of the Armenian Revolutionary Federation: Dashnaktsutiun (1890-1924)*. Milan: Oemme Edizioni, 1989.
- Ermeni Komitelerinin İhtilâl Hareketleri ve Besledikleri Emeller*. haz.: İsmet Parmaksızoğlu. Ankara: DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü, 1981.
- Halil Paşa, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş, Kutulamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları*. haz.: Taylan Sorgun. İstanbul: Gün Yayınları, 1972.
- Hasanov, Cemil. *Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler Sisteminde 1918-1920'nci İller*. Bakû, 1993.
- Hovannisian, Richad G. *The Republic of Armenia*. c. I. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1971.
- Hovannisian, Richard G. *Armenia on the Road to Independence 1918*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1967.
- Jaeschke, Gotthard. "Der Turanismus der Jungtürken, Zur Osmanischen Aussenpolitik im Weltkriege." *Die Welt Des Islams* 23, No:1/2 (1941): 36-37.
- Jaeschke, Gotthard. "Die Republik Aserbeidschan (Geschichtskalender)." *Die Welt des Islams* 2, No: ½, (1941): 55-69.
- Kadişev, A. B. *İnterventsiya i Grajdanskaya Voyna v Zakavkazye*. Moskova, 1960.
- Kazemzadeh, Firuz. *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*. Birmingham: Templar Press, 1951.
- Kâzım Karabekir. *Kâzım Karebekir'in Kaleminden Doğu'nun Kurtuluşu, Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, Sarıkamış, Kars ve Ötesi*. haz. Enver Konukçu. Erzurum: Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası, 1990.

- Kılıç, Selami. *Ermeni Sorunu ve Almanya: Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003.
- Korganoff, Gabriel. *La Participation Des Armeniens A La Guerre Mondiale Sur Le Front Du Caucase (1914-1918)*. Paris: Massis, 1927.
- Kurat, Akdes Nimet. *Türkiye ve Rusya*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Manvelichvili, Alexandre. *Histoire de Georgie*. Paris: Nouvelles Éditions de la Toison d'or, 1951.
- Nassibian, Akaby. *Britain and the Armenian Question 1915-1923*. New York: St. Martin's, 1984.
- Nesibzade, Nesib. *Azerbaycan Demokratik Respublikası*. Bakû: Elm, 1990.
- Pasdermajian, G. *Why Armenia Should Be Free? Armenians Role In The Present War*. Boston: Hairenik Pub. Co., 1918.
- Pomiankowiski, Joseph. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü 1914-1918, I. Dünya Savaşı*. çev. Kemal Turan. İstanbul Kayıhan Yayınları, 1990.
- Rasim, Ahmed. "Ahmed Rasim Bey Kafkasya'da (2)." *Tasvir-i Efkâr*, 17 Haziran 1334/1918, No. 2488.
- Resulzade, Mehmed Emin. *Azerbaycan Cumhuriyeti, Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*. Bakû: Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, 1990.
- Sarı, Mustafa. *Türkiye – Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Selvi, Haluk. "Anadolu'dan Kafkasya'ya Bir Ermeni Çete Reisi: Antranik Ozanyan." *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyillarda Türkiye ve Kafkaslar*. Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 2003.
- Stein, B. E. *Russkiy Vapros na Parijskoy Mirnoy Konferetsii (1919-1920)*. Moskova: Гос. изд-во политической лит-ры, 1949.
- Swietochowski, Tadeusz. *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1988.

Şahin, Enis. “Türkiye’nin Kafkasya Politikalarında Ermeni Faktörü (1914-1918).” *Sekizinci Askerî Tarih Bildirileri Semineri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar*. Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 2003.

Şahin, Enis. *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*. Ankara: Atatürk Kultur, Dil, ve Tarih Yüksek Kurumu, 2002.

Vratzian, Simon. *Armenia and the Armenian Question*. Translated by. James G. Mandalian. Boston: Hairenik, 1943.

Zürrer, Werner. *Kaukasien 1918-1921*. Düsseldorf: Droste, 1978.

Yayın Geliş Tarihi: 04.05.2018

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Yayına Kabul Tarihi: 23.07. 2018

Sayı: 60, Yıl: 2018, Sayfa: 145-173

ISSN: 1303-068X

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):

Tunç, Salih. "Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Maurice Bompard'ın Balkan Savaşları Döneminde, Şark Vilayetlerinde Ermeni Hareketleri ve İslahât Meselesine İlişkin Bir Raporu." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 60 (2018): 145-173.

Araştırma Makalesi

FRANSA'NIN İSTANBUL BÜYÜKELÇİSİ MAURİCE BOMPARD'IN BALKAN SAVAŞLARI DÖNEMİNDE, ŞARK VİLAYETLERİNDE ERMENİ HAREKETLERİ VE İSLAHÂT MESELESİNE İLİŞKİN BİR RAPORU

(A REPORT BY MAURICE BOMPARD, FRANCE'S AMBASSADOR TO
ISTANBUL, ON THE ARMENIAN ACTIONS AND THE ISSUE OF REFORM
AT THE EASTERN PROVINCES DURING THE BALKAN WARS)

Doç. Dr. Salih TUNÇ*

Öz: Osmanlı siyasi tarihine 93 Harbi olarak da geçmiş bulunan 1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı'ndan sonra İmparatorluğun geleceğinde en belirleyici gelişmelerden birisi de Balkan Savaşları olmuştur. 93 Harbi sonrasında anlaşma ve mutabakatı (uzlaşma) değil, anlaşmazlıkları arttıran yönüyle öne çıkan Berlin Antlaşması'yla birlikte imparatorluk, bir taraftan toprak erozyonuyla karşı karşıya gelirken, diğer taraftan da ittifak-ı anasır (Osmanlı birliği) in etkin bir şekilde parçalanması tehdidiyle karşı karşıya kalmıştı. Ortaya çıkardığı sorunlar bakımından 93 Harbi'nden çok daha büyük sonuçları beraberinde getiren Balkan Savaşları ise bir süreden beri imparatorluğun sonunun yaklaştığı yolundaki kanaatlerin büyük ölçüde güçlenmesine yol açmıştır. Rumeli'de toprak, nüfus ve itibar kaybindan başka, kitlesel muhaceret dalgası ile moral çöküş, imparatorluğu daha kolay ve daha fazla müdahale edilebilir vaziyete düşürdü. Bu bakımdan Balkan Savaşları ile birlikte, bir süreden beri imparatorluğa dayatılmaya çalışılan Anadolu ıslahatı meselesinde yeni bir döneme girilmiş oldu. Bu dönem, sadece Ermeni komite ve kurumlarının değil, aynı zamanda Büyük Güçler'in Vilayât-ı Sitte (altı vilayet) için ıslahât düşüncesinden, özerklik

* ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4101-4690>

Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, salihtunc@akdeniz.edu.tr

taleplerine kadar varan ve hatta bölgeye müdahale fikrini gündeme getiren bir süreç olacaktır. Dolayısıyla, bu süreçte Ermeni olayları artık genellikle alışıldığı gibi sadece Rusya ve İngiltere tarafından kullanılan bir koz değil, Fransa ve Almanya tarafından da inisiyatif alma ve nüfuz meselesine dönüştürülmüş bir siyasal araç haline getirilmiştir. Düvel-i Muazzama'nın diğer etkin üyeleri gibi Fransa'da, Osmanlı Asyası'ndaki etkin nüfuzunun yanı sıra, Ermeni olayları ile özellikle Vilayâtı Sitte'de reform meselesine özel bir ilgi göstermiş; gelişmelere ya müdahil olmuş, ya da diplomatik süreci çok yakından izlemiştir. Nitekim dönemin en kıdemli elçilerinden birisi olan Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Maurice Bompard'ın gözlem ve değerlendirmeleri bu tespiti açık bir şekilde kanıtlamaktadır. Raporunu yazdığı tarih itibarıyla yaklaşık 4 yıldan beri İstanbul'da görev yapan bir diplomat olarak, Bompard'ın gözlem ve değerlendirmeleri, Ermeni olaylarına sadece Fransa'nın yaklaşımı konusunda değil, diğer Büyük Güçler'in de bu meseledeki rolleri hakkında detaylı bir fikir vermektedir.

Anahtar Kelimeler: *Ermeni Meselesi, Büyük Güçler, Ermeni Reformları, Fransa, Osmanlı İmparatorluğu*

Abstract: *The Balkan Wars called also as 93 War was one of the most determinant progressions for the Empire. After 93 War, thanks to Berlin Agreement, the Empire came across to both land erosion and the efficient diffussion of Ottoman Union. Balkan Wars which accompanied much bigger results than the 93 War, leded to some opinions about the Empire's end was coming. Except for the loss of land, population and reputation in Rumelia, the moral collapse by the mass of emigration leded to the empire to be intervened easily. That's why a new period about Anatolian Reform Issue started which has been forced onto the Empire for a period of time. This period, not only belong to Armenian Committees and Institutions but also, it was Great Forces, Reform decision for the Six Provinces, their demands for autonomy even included opinion of intervening the province. Thus, the Armenian Issues which was previously used by France and England as an argument, was used as a political tool by taking initiative by Russia and England. France was extremely interested in Armenian Issue and it especially got interested in the Reform Issue in the Six Provinces. It either intervened the developments or closely pursued the diplomatic period. Thus, the most experienced ambassador of the period, Maurice Bompard's observations and evaluation proved this clearly. Bompard's observations and evaluations not only give information about France's approaches but also the roles of Great Forces about this issue.*

Keywords: *Armenian Issue, Great Forces, Armenian Reforms, France, Ottoman Empire*

Giriş:

XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği bakımından oldukça belirleyici etkileri olan gelişmeler dikkate alındığında, sonuçları itibariyle iki önemli olayın diğerlerine oranla daha büyük bir rol oynadığı kabul edilmektedir. Bu olaylardan birisi, 93 Harbi olarak da bilinen 1877-1878 Osmanlı – Rus Savaşı iken, diğeri, çok daha büyük bir felakete yol açmış bulunan Balkan Savaşları'dır. Yaklaşık bir yıl gibi kısa bir süre içinde İmparatorluk, Avrupa'daki toprakların çok büyük bir bölümünü ve nüfusunun önemli bir kısmını kaybetmek durumuyla karşı karşıya kalmıştır. Osmanlı İmparatorluğu açısından her iki yenilginin yarattığı, bir taraftan kitlesel muhacir dalgası, diğer taraftan moral çöküşü o denli yoğun olmuştur ki, bu durum, bir süreden beri imparatorluğun sonunun yaklaştığı yolundaki kanaatlerin büyük ölçüde güçlenmesine yol açmıştır.¹ İmparatorluk açısından her iki felaketin ortaya çıkardığı bir diğer durum ise, Ermeni Meselesi adıyla anılacak olan ve Büyük Güçler için hayati önemi haiz Şark Meselesi'nin yeni bir safhasının yeniden harekete geçirilmiş olmasıdır. Büyük Güçler, 1878'den sonra Şark Meselesi yoluyla her birinin özel ilgi ve nüfuz edinme politikalarına göre meseleyi derinleştirmeye çalışırken, Ermeniler de bir süreden beri hazırladıkları yönde istek ve iddialarını milletlerarası diplomasiye mâl etmek için uygun fırsatı ele geçirmiş oldular.²

1877-1878 Osmanlı – Rus Savaşı gibi Balkan Savaşları'nın da imparatorluk açısından büyük bir hezimetle sonuçlanması, Ermenileri, Osmanlı aleyhine kendi toprak ve politik ihtiraslarını diplomatik çevrelerde ilân etmek ve Bâbîâli'ye karşı cephe almak için cesaretlendirmiştir. Bu itibarla, 1878'den 1913 Yılı'na kadar gelinen süreçte Ermeniler, gerek Bâbîâli ile yaptıkları müzakereler vasıtasıyla elde etmiş buldukları ayrıcalıklı konumları ve vaat edilen reform sözleriyle, gerekse Düvel-i Muazzama'dan gördükleri desteklerle siyasi iddialarını sadece uluslararasılaştırmakla yetinmemişler³, nihaî amaçları doğrultusunda, Güçler arasındaki nüfuz rekabetinin sağladığı avantajlardan da önemli ölçüde istifade etmişlerdir. Bu bakımdan, 93 Harbi sonrası Berlin Antlaşması, Ermeni istek ve iddialarının uluslararasılaştırılması bakımından ne denli önemli bir aşama ise Balkan Savaşları ve sonrası gelişmeler de aynı hedeflerin hayata geçirilmesi için o denli önemli bir mücadele süreci olmuştur. Eçmiyazın Katogigosu, Rus Çarına gönderdiği 22 Aralık 1912 tarihli ve Ermeni sorununun yeniden uyandırılması hususunu içeren muhtıradâ “Balkan

1 A. L. Macfie, *Osmanlı'nın Son Yılları, 1908-1923*, çev. Damla Acar, Funda Soysal (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003), 83.

2 Bayram Kodaman, “Abdülhamit ve Paul Terziyan,” *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, Yayına Hazırlayan: Erhan Afyoncu (İstanbul: TATAV Yayınları, 2001), 107.

3 Kodaman, “Abdülhamit ve Paul Terziyan,” 108.

Devletleri'nin Türkiye'ye karşı açtıkları savaş sayesinde ortaya çıkan şimdiki vaziyeti, Türkiye Ermenileri'nin eskiden beri işlenmiş, hazırlanmış olan hal ve vaziyetlerinin ıslâh ve rahatlaştırılması için de bir yol açtığı" görüşünden hareketle Ermeni varlığını tehdit eden tehlikelere karşı, Rusya'yı tarihi görevine davet etmekteydi.⁴ Bu cümleden hareketle, başlangıcı 1879 yılına kadar giden Anadolu Islahâtı Meselesi'nin yeniden hayata geçirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Anadolu Islahâtı Meselesi, 1879'da İngiltere Elçisi tarafından, Bâbı-âli'ye Anadolu'da uygulanması isteğiyle verilen dokuz maddelik Reform Projesi'nde yer alan hususların tatbiki için, Avrupalı bir müfettiş atanması teklifini içermekteydi. Bölgede bir Genel Valilik ihdasını düşündüren bu tasavvurla İngiltere, ileride Doğu Anadolu'da oluşturulacak özerk veya bağımsız Ermenistan'ı kontrol etmeyi hedeflemişti. İngiltere'nin bu gizli maksadı gerçekte, II. Abdülhamit ve diğer devlet adamlarınca da bilinmekteydi. II. Abdülhamit, Avrupalı devletlerin bir Genel Vali atamak suretiyle, buraları mümtaz bir eyalet haline sokmaya çalıştıklarını ve bunu elde ettikten sonra, Genel Vali'nin yerine Avrupalı bir Prens tayinlerinin çok büyük bir ihtimal olduğunu söylemekteydi. Mabeyn'den Bekir Bey, İngilizler'in Roçildler vasıtasıyla Şam'da Yahudilerin yerleştirilmesinden yararlanarak, orada bir Yahudi Devleti, Arabistan'da bir Arap Hükümeti, Anadolu'da da bir Ermeni Devleti kurmaya çalıştıklarını belirtmişti.⁵ Netice itibarıyla Vilayât-ı Sitte olarak tabir edilen Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin kimi vilayetlerinde reform ya da ıslahat talepleri yolundaki girişimlerin, Düvel-i Muazzama'nın çok boyutlu, büyük siyasi ve ekonomik çıkarlarını ilgilendiren bir emperyalizm sorunu olduğu açıktır. Ermeni olaylarını kendi emperyal niyetleri için bir araç olarak kullanmak maksadıyla sorunları daha karmaşık bir mesele haline getirmeyi amaçlayan Büyük Güçler, 1913 yılı başlarından itibaren özellikle Doğu vilayetlerinde cereyan eden gelişmeleri Türkler'e karşı bir kamuoyu oluşturmak için siyasi ve diplomatik alanlarda kullanmaya yönelmişlerdir. 1913 yılı ilk aylarında Bitlis ve Erzurum gibi yerlerdeki Rus Konsolosları'nın huzur ve güven olmadığı yolundaki raporlarına karşılık, görevden uzaklaştırılmış olan Ermeni Patriği Ormanyan, sürekli Ermeniler lehine reform taleplerinde bulunarak, Büyük Güçler'in Osmanlı Devleti'ne

4 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (İstanbul: Belge Yayınları, 1987), 381.

5 Ali Karaca, "Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesi'ne bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915)," *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Yayına Hazırlayan: Erhan Afyoncu (Tatav Yayınları, 2001), 31. "Politik bir terim olan "Anadolu Islahâtı" tabiri büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğuna karşı uyguladıkları politikanın değiştiğinin, diğer bir deyimle "Şark Meselesi" adı verilen Osmanlı İmparatorluğunu parçalama siyasetinin, Anadolu topraklarına da tatbik edilmeye başlandığının ifadesi" olarak tanımlanması hakkında bkz. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 1986), 1.

karşı politikalarında önemli bir rol oynamıştır.⁶ Balkan Savaşları ile birlikte devletin oldukça sıkışık olan vaziyetinden yararlanmak isteyen Ermeniler, İttihatçılar'ın sorunu çözme noktasındaki iyi niyetli girişimlerine rağmen, Büyük Devletlerin bir şekilde soruna müdâhil olmasını sağladılar.⁷ Böylelikle Anadolu İslahatı Meselesi'nin yeni bir dönemine girilmiş oldu. Bu dönem, sadece Ermeni komite ve kurumlarının değil, aynı zamanda Büyük Güçler'in Vilayât-ı Sitte için islahât düşüncesinden, özerklik taleplerine kadar varan ve hatta bölgeye müdahale fikrini gündeme getiren bir süreç olacaktır.⁸ Dolayısıyla, bu süreçte Ermeni olayları artık genellikle alışıldığı gibi sadece Rusya ve İngiltere tarafından kullanılan bir koz değil, Fransa ve Almanya tarafından da inisiyatif alma ve nüfuz meselesine dönüştürülmüş bir siyasal araç haline getirilmiştir. O nedenle aşağıda ayrıntılı bir şekilde belirtileceği üzere, Düvel-i Muazzama'nın diğer etkin üyeleri gibi Fransa'da, Osmanlı Asyası'ndaki etkin nüfuzunun yanı sıra, Ermeni olayları ile özellikle Vilayâtı Sitte'de reform meselesine özel bir ilgi göstermiş, gelişmelere ya müdâhil olmuş, ya da diplomatik süreci çok yakından izlemiştir. Nitekim dönemin en kıdemli elçilerinden birisi olan Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Maurice Bompard'ın gözlem ve değerlendirmeleri bu tespiti açık bir şekilde kanıtlamaktadır.

Maurice Bompard'ın “Ermeni Sorunu”na İlişkin İlk Değerlendirmeleri

05 Haziran 1909 tarihinde Fransa'nın İstanbul Büyükelçiliği görevine atanmış bulunan Maurice Bompard, 31 Mart Olayları sonrasında cereyan etmiş olan yeni siyasi döneme büyük ölçüde tanık olmuş bir diplomattır. Raporunu yazdığı tarih itibarıyla yaklaşık 4 yıldan beri İstanbul'da görev yapmakta olan bir diplomat olarak, Bompard'ın gözlem ve değerlendirmeleri, Ermeni olaylarına sadece Fransa'nın yaklaşımı konusunda değil, diğer Büyük Güçler'in de bu meseledeki rolleri hakkında detaylı bir fikir vermektedir.

Fransız Diplomat Bompard tarafından, 10 Mayıs 1913'te Dışişleri Bakanlığına sunulan “Ermeni Sorunu” başlıklı 22 sayfadaki raporda, Ermeni olay ve gelişmeleri, imparatorlukta ortaya çıkmış bir “etnik antlaşmazlık” meselesi

6 Zekeriya Türkmen, *Vilayât-ı Şarkîye (Doğu Anadolu Vilayetleri) İslahat Müfettişliği 1913-1914*, (Ankara: TTK. Yay. 2006), 29-30; Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi 1908-1923* (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2005), 178; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. II/III (Ankara: TTK. Yay. 1991), 45.

7 Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)* (Ankara: TTK. Yay. 2001), 24.

8 Taşnaksutyun Komitesi'nin şubelerine dağıttığı beyannâmelerin birisinde (5 Mart 1913)Fransa, İngiltere ve Rusya'nın bazı Şark vilayetlerinde hususi bir idare tesisi hakkında fikir birliği içinde oldukları belirtilmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri, Meşrutiyetten Önce ve Sonra*, Hazırlayan: Mehmet Kanar (İstanbul: Der Yayınları, 2001), 80-83.

olarak tanımlanmış, bütün kış boyunca bir tasavvur halinde bulunan meselenin, ilkbaharla birlikte sorunlu topraklarda yeniden kendisini göstermeye başlayarak, dönüş yaptığını ileri sürmüştür.⁹ Bölgedeki devlet otoritesinin olup-bitenleri bertaraf edip bastırarak yetenekte olmadığı kaydedilen raporda, ortaya çıkan kargaşa ve güvensizliğin devlet otoritesini her zamankinden çok daha fazla zayıflatacağı görüşü dile getirilmiştir. Bompard, bölgede devlet otoritesinin zayıflamasında ve şer faaliyetlerinin bahar aylarıyla birlikte yeniden ortaya çıkmasında en önemli sorumluluğu Kürt aşiretlerinin hareketlerine atfetmekte; onların bir dizi faaliyetlerinin mevcut düzensizlik ve

Bu ortamda Türk Ordusu'nun düşleyip durduğu Osmanlı vatanperverliği ve ittihat-ı anasır düşüncesinin yıkılmış olduğu gerçeğini kabul etmek gerektiğini belirten Bompard, müttefikler bölgedeki zulümleri anlattıkça, Müslüman duygularının büsbütün çileden çıktığı görüşüne yer vererek, bir bakıma Batılılar'ın tahriklerini de dile getirmiş bulunuyordu.

kargaşadan beslenerek, devlet otoritesinin zayıflamasından büyük ölçüde istifade ettiklerini iddia etmekteydi. Buna karşılık, mevcut kargaşa nedeniyle Ermeni milletinin yöneticilerinin de siyasal eylemlerini daha sert bir üslupla yeniden canlandırdıkları görüşüne yer verilen raporda, Büyük Güçler'in Ermeniler adına baskıya yönelme girişimlerinin, onları kolay tatmin olmaz bir tavra sürüklediğine işaret edilmiştir.

Öte yandan yakınlarda Ermeni Patrikliği tarafından yayınlanan "Ermenilerce Meskûn Vilayetlerde Bugünkü Durum" başlıklı fasiküller hakkında da bilgi veren Büyükelçi Bompard, tamamen Ermeni görüş ve düşüncelerini yansıtan bu propaganda yayınında verilen bilgileri de değerlendirmeye

aldığı görülmektedir. Bompard'ın anlatımına göre, bölgedeki Müslüman Kürt çeteleri, daha ziyade Hristiyan köylülere yönelik, cinayet, yağma ve çapulculuk gibi cürümleri işliyorlar, hayvanları ile diğer mallarını gasp ediyorlar ya da tahribatta bulunuyorlardı. Bompard, Patrikliğin yayınında belirtilen olayların dökümüne ilişkin listeyi, yine de uzun bulmamakla beraber, geçen yıl cereyan etmiş olayların iç karartıcı istatistiklerine nazaran, 1913 yazının bir önceki yılı aratacak ölçüde sorunlu geçeceği endişesini taşımaktadır. Gelişmeleri, çok kaygı verici bulan Bompard, giderek artan ve ne organize, ne de çok yönlü olmayan bir dinsel fanatizm korkusunu dile getirmektedir. Bu ortamda Türk Ordusu'nun düşleyip durduğu Osmanlı vatanperverliği ve ittihat-ı anasır düşüncesinin yıkılmış olduğu gerçeğini kabul etmek gerektiğini belirten Bompard, müttefikler bölgedeki zulümleri anlattıkça, Müslüman duygularının

9 Les Archives du Ministère des Affaires Etrangères (Paris){AMAE,}, "Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Bompard'dan Dışişleri Bakanlığına Ermeni Sorunu başlıklı Rapor," *Turquie, Nouvelle Série* (n.s), v.87, 21.

büsbütün çileden çıktığı görüşüne yer vererek, bir bakıma Batılılar'ın tahriklerini de dile getirmiş bulunuyordu.¹⁰ Patriklik yayının söyleminden hareketle, Çukurova (Kilikya) Bölgesi'ndeki durumun, Şark Vilayetleri'ndeki durumdan daha ciddi bir tehlike taşıdığını belirten Büyükelçi, 1909'da bölgede yaşanan trajik olayların etkisinin hâlâ sürmekte olduğu görüşünden hareketle, Saimbeyli (Haçin) ve Kozan (Sis) dâhil olmak üzere bölgede dillendirilen şehir efsanesi misali söylentilere de yer vermiştir. Buna göre "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin özel olarak görevlendirdiği söylenen bazı karanlık kişilerin, Ermeni köylerini ziyaret edip, Müslümanların önde gelenleriyle gizli toplantılar yaparak, Ermeniler'in buldukları yerler hakkındaki tespitlerinden sonra 1909'da malum olaylar cereyan etmiştir". Çukurova'da görülen tehdit ve gözdağının Hıristiyanlar'ın yaşadığı diğer şehirlerde de belirgin olduğuna dikkati çeken Bompard, kimi şehirlerdeki zenaatkâr, dükkancı, satıcı gibi mesleki ustalıklarıyla bilinen Hıristiyanlar'ın, Müslüman unsurlarca baskı altında tutulmaya çalışıldıkları ve bu durumun da her yerde var olan karışıklık hakkında bir fikir verdiği görüşünü dile getirmiştir.

Bompard'ın Raporuna Göre Şark Vilayetlerinde Asayiş Sorunları ve Mahalli Yöneticilerin Tutumları

Fransız Büyükelçi Maurice Bompard, raporunun ilk bölümünde aktarmış olduğu bilgi ve haberleri büyük ölçüde, yukarıda sözünü ettiğimiz ve Ermeni Patrikliği tarafından yayınlanmış olan fasiküllerden edinmişti. Bu dönemde Ermeni komitelerinin de Osmanlı Devleti aleyhine son derece yoğun bir siyasi faaliyet halinde buldukları bilinmesine ve diplomatik bir takip bakımından, gelişmeler yakından izlendiği halde Bompard, sorunun bu boyutunu raporuna yansıtmaktan kaçınmıştır. Fransız Büyükelçi bu şekildeki tarz ve üslûbu ile gerek Çukurova Bölgesi'ndeki, gerekse bazı Şark Vilayetleri'ndeki hadiselerde Ermenileri mazlum göstererek, bütün sorumluluğu bölge insanları ile Osmanlı otoritesinin zayıflığına yüklemek istemekteydi. "Siirt'te tabanca ve tüfeklerini iyice kuşanmış insanlardan oluşan bir grup, Rusya'nın bölgede iyice belirginleşen Ermeni koruyuculuğuna son vermek düşüncesini açıkça ilân ederek harekete geçtiler. Diyarbakır'da ise bir aşiret reisi yaptığı konuşmada hem Ermenileri, hem de Rusları tehdit etti. Bitlis'te ve Erzincan'da geçen nisan ayının ortalarına doğru cereyan eden kavga ve çatışmada pek çok Hıristiyan'ın yaralandığı" belirtilirken, Müslümanlar'dan hiç söz edilmemiş olması, Fransa'nın meseleye yaklaşımı konusunda önemli bir fikir vermektedir. Bompard'ın belirttiği Erzincan hadisesi, bir Ermeni'nin evinde gizlice bomba imali sırasında bombanın infilâk etmesi ile birlikte bir kaç kişinin ölmesi ve

10 AMAE, "Bompard'dan Dışişleri Bakanlığına Ermeni Sorunu Hakkında Rapor," 21/1.

yaralanmasıyla ilgili bir durumdu. Yine aynı şekilde Bitlis'te cereyan eden hadise de, bir Ermeni'nin, bir Müslümanı öldürmesi üzerine şehirde gelişen gerginlikle ilgili idi. Bompard, Ermeni gazetelerinin bu çeşit haberleri tekzip ettiklerini belirtirken, gazetelerin Bâbîâli'nin Ermeniler'e yönelik haksız saldırıların üstüne kalın bir perde örttükleri yolundaki iddialarına itibar etmekteydi.¹¹ Oysa, İstanbul'da yayınlanan "Azadamard" gazetesi, gayet açık bir şekilde Ermeniler'in silahlanmasını hoş görüyor ve kendilerini savunmak amacıyla bu tarz hareket ettiklerini, buna da haklarının bulunduğu iddiasıyla Ermeniler'in maruz kaldıkları en küçük hadiseler bile propaganda amacıyla abartılıyordu.¹²

1913 yılının ilk aylarından itibaren Ermeni Patrikliği ile Ermeni komite ve temsilcileri, başta Rusya olmak üzere İngiltere ve Fransa ile Ermeni hakları adı altında ayrılıkçı girişimlerini yoğunlaştırırken, bir taraftan da özellikle Vilayât-ı Sitte'nin kimi yerlerinde giderek artan şiddet hareketlerine yönelerek bölgede karışıklığın arttırılmasına yönelmişlerdir.

Fransız Büyükelçi bu durumu, "tüm Doğu Anadolu Bölgesi'nde Hristiyan nüfus bir terör ortamında yaşamaktadır", şeklinde aktarırken, "Patriklikle münasebetler çerçevesinde kendilerine aktarılan şifahi bilgi ve anlatılanlar ile vilayetlerde görev yapan kendi konsoloslarının raporlarının bölgeye hâkim olan genel sıkıntılar noktasında uyuştuğunu belirtmişti. Bölgedeki atmosferin her an bir kargaşayı patlatabilecek ölçüde hassas ve aynı zamanda ağır koşulları barındırdığı kaydedilen raporda, bölgede çok daha ağır sonuçlara yol açabilecek tahrik ve çılgınlıktan çekinilmekte olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu cümleden hareketle, bazı vilayetlerde cereyan eden gelişmeleri kendi konsoloslarının rapor ve gözlemlerine dayanarak anlatan Bompard, raporunda şu bilgilere yer vermiştir:

"Diyarbakır Konsolosumuz, şehrin Müslüman mahallelerinde veya yakınlarında oturan Ortodokslarla Yakubiler'in evlerini terk ederek buralardan uzaklaştıklarını ve direnmeye çalışan diğer cemaatlere sığındıklarını belirtmektedir. Siirt'te ise çok önemli ve tehlikeli bir kargaşalığı müteakiben dükkanlar iki gün boyunca kapalı bırakılmışlardır. Bitlis ve Adana'da da aynı durumlarla karşı karşıya kalınmış, Van'da ise tehlikeli tahrik ve olaylar daha sıklıkla cereyan etmektedir. Van Konsolos'u Zarzecki 10 Nisan tarihli raporunda bir Türk'ün tabanca ile yaralandığı ve bu suikastın bir Hristiyan tarafından gerçekleştirildiği şayiasının yayılması üzerine sabahleyin işlerine

11 AMAE, "Bompard'dan Dışişleri Bakanlığına Ermeni Sorunu Hakkında Rapor," 21/1.

12 Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi*, 179.

gitmekte olan tacir, satıcı veya dükkan sahibi Ermeniler, yayılan bu söylenti üzerine vakit kaybetmeksizin yarı yoldan evlerine dönmek zorunda kaldıklarını belirtmiş, nihayet birkaç gün sonra yapılan açıklamadan, bir İranlı'nın bomba imal ederken bir infilak sonucu öldüğü öğrenilmiştir. Şehirdeki gergin durum nedeniyle, kenar mahallelerde yaşayan Hristiyan nüfus derhal kilise ve manastır gibi nispeten daha güvenli dini mekânlara nakledilmişlerdir. Konsolosumuzun ricaları üzerine bu toplu göçe son vermek amacıyla Vali tarafından bir polis karakolu inşa edildi. Zarzecki, huzursuzluk ve kaygının gittikçe artacak boyutta olduğuna dikkat çekmektedir.”¹³

İstanbul Büyükelçisi Bompard, raporunda Şark vilayetlerinde görev yapan mahalli yetkililerin Ermeni olayları karşısındaki tavır ve tutumları hakkında da ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bölgede görev yapan vali ve mutasarrıf gibi üst düzey yöneticiler çoğu kez iyi niyetli girişimlerle bölgedeki karışıklıklara son vermek amacıyla insanları itidal ve sükûnete teşvik ederek, bu hususlardaki tecrübe ve kâbiliyetlerini göstermeleri için yoğun çabalar harcamaktadırlar. Maraş Mutasarrıfı Hilmi Bey, böylesi bir şahsiyettir. Geçen aralık ayında, Hilmi Bey, Başpiskopos Mgr. Nersès'in Süleymanlı (Zeytun)'daki ziyaretine eşlik etti. Özellikle çetecilik faaliyetlerinde oldukları bilinen firariler konusunun tehlikeli bir durum almış olması nedeniyle, durumun hassasiyetini de gözeterek bir “genel af” çıkarılması ya da kaçakların bağışlanmaları yolunda bir düzenlemeye girişilmesi konusunda ortak bir kanaate varmışlardır.

Öte yandan bölgedeki asayiş konularından olmak üzere Dersim Valisi, Sivas Vilayeti'nde faaliyet gösteren Cevad Çetesi'nin ünlü reisini ele geçirmiş, Harput Valisi İzzet Bey'in ise duruma nezaret etmek bakımından birkaç ay süre ile Van'da bulunacağı kaydedilmiştir. Bompard, bölgede görev yapan vali veya mutasarrıfların iyi niyetli çabalarına rağmen yine de, burada görev yapan üst düzey yetkililerin İstanbul'daki siyasi çekişmelerin ya da iktidar çatışmasının mensubu veya muhalifi olma durumlarının, bölgedeki icraat ve başarılarında belirleyici olduğuna işaret etmektedir. Bompard'ın tespitine göre, İstanbul'daki iktidar çekişmelerinden büyük ölçüde etkilenen bu görevliler, mensubu oldukları hizbin veya gurubun güç ve talihine göre bölgede kalabilmekteydiler. Bu bakımdan atanmış olan görevlilerin bölgede çok yararlı ve başarılı icraatlar yapabilmeleri, ancak görevli oldukları yerlerde uzunca bir süre kalmalarına bağlı olduğu halde, çoğu zaman İstanbul'daki durum, onların belirli bir yerde uzun süre kalmalarını engellemekteydi.¹⁴ Hali hazırda Sivas'ta görev yapan Vali, Meşrutiyet'in ilanından sonra şehre atanmış bulunan yedinci validir. Kaldı

13 AMAE, “Bompard'dan Dışişleri Bakanlığına Ermeni Sorunu Hakkında Rapor,” 22.

14 AMAE, “Bompard'dan Dışişleri Bakanlığına Ermeni Sorunu Hakkında Rapor,” 22/1.

ki onlar da, idarî bakımdan yardımcılık seviyesindedir. Onların yardımcılıkları da küçük kaymakamlıklar, müdürler ya da jandarma subaylarıdır. Bölge vilayetlerindeki idarî görevlilerin daha çok vekâlet veya yardımcılık düzeyinde yürütülmesi, Patriklik tarafından eleştirilmekte ve bölgenin geleceği bakımından pek de parlak olmayan üzüntü verici bir etki yaptığını belirtmektedir. Bompard'a göre eşkiyalar bertaraf edilmediği için, hiçbir yerde, hiçbir şekilde başarı elde edilememiş ve bölgede korku, duruma hâkim olmuş gibi görülmektedir. Fransız Diplomata göre bu korku ve endişe bölgeye o kadar hâkim olmuştur ki, kargaşa yaratan kişileri sorguya çekmek bahanesiyle haraç alınması, meşru olmayan yollarla affedilmeleri veya özellikle köylülerin dövülerek ıslah edilmeleri yöntemiyle başarılı bir sonuç alınamayacağı açıktır. Bölgedeki firariler ile asker kaçaklarını araştırmak bahanesiyle mahalli otoritelerin kaba ve baskıcı tutumlarını frenlemeleri gerekirken, bu mümkün olmamaktadır. Yozgat yakınlarında Kızıl Hoca Müdürü Muhsin Bey, askerlere teslim edilmiş beş kadının götürülmesi ve arama tarama yapması, burada çok şiddetli bir öfkeye yol açmıştır. Mart ayında Muş civarında bir köyde devriye karakolunun kaldırılması, önemli miktarda büyük ve küçükbaş hayvan ile birlikte kümes hayvanlarının dahi kaçırılmış olması, köylüye illallah dedirtmiş ve burada protestoya neden olmuştur. Bompard'ın raporunda, bölgede yer yer tezahür eden asayiş olaylarında, güvenliği sağlamakla görevli jandarmanın önemli kusurlarının bulunduğu belirtilmektedir. Bompard bunun nedeni olarak Makedonya'da, Selanik'de bulunan eski jandarma birliklerinin Çukurova başta olmak üzere bölgeye nakledilmiş olduklarını, dolayısıyla, vaktiyle Makedonya'da müttefikler tarafından uygulanan şiddetin kefareti, şimdi bu jandarmaların, bölge Hristiyanları'na ödetirme arzusu içinde olmalarını ileri sürmüştür. Nitekim buradaki olaylarda, Silifke'de, Saimbeyli'de onların sertliklerinden yakınılmaktadır. Fransız diplomatın kanaatine göre “kuvvetle muhtemeldir ki, şayet Abdülhamit Dönemi'nde görüldüğü gibi bir fanatizm hareketi ortaya çıkacak olsaydı, ne kargaşalıkları bastırmaya ve olayların önüne geçmeye çalışan yönetimin yetkili temsilcilerini görmek, ne de onların kargaşa ve olaylarda başarılı olması çok mümkün olabilecekti.”¹⁵

Fransız Büyükelçi raporunda, bölge vilayetlerinde Ermeni komitelerinin kontrolündeki çetecilik faaliyetleri ile neden oldukları kışkırtıcı olayları hiçbir şekilde dikkate almaksızın, “hükümet yanlısı bir idarî anaşiden söz etmesi ve bu tavrın bölgede bizatihi Osmanlı egemenliğini tartışma konusu haline getirecek nispette etkili olduğunu” öne çıkarması, gelişmelerdeki sorumluluğu Osmanlı yönetimine yıkmak ve Düvel-i Muazzama'nın bu konuda geliştirdiği diplomatik temayülü göstermek bakımından ilginç bir yaklaşımdır.

15 AMAE, “Bompard'dan Dışişleri Bakanlığına Ermeni Sorunu Hakkında Rapor,” 22/1.

Bompard'ın raporunda dikkati çeken bir diğer nokta ise, bölgedeki kimi Kürt aşiretleri hakkında da vermiş olduğu bilgilerdir. Buna göre, özellikle ayrılıkçı eğilimli kimi Kürt aşiret reisleri bu düşüncelerinde oldukça ateşli gibi görünmektedirler. Bu yöndeki gelişmeler etkisini, Türk -İran sınırı arasındaki bölgede gösterdiğinden beri Fırat ile Diyarbakır'dan Musul'a kadar olan alandaki nüfus da, asilerin tam ortasında kalmış durumda bulunmaktadır. Geçen nisan ayının ilk günlerinde yaklaşık 5000 adamı ile Maverki aşireti şeflerinden Derviş ile Ramani aşireti şeflerinden Ömer, Hasankeyf civarında kamp kurdular ve böylelikle Fırat vadisindeki trafiği ele geçirerek kervanları ve diğer zenginlikleri yağma etme imkanını bulmuş oldular. Bununla birlikte Kürt aşiret ve beyleri arasındaki anlaşmazlık ve uzlaşmaların bir an içinde bile değişken olabilirliliği oldukça şaşırtıcı bulunmaktadır.¹⁶

Bompard'ın vermiş olduğu bilgiye göre, Barzan aşireti, Osmanlı egemenliğine sadık bir aşiret olarak bilinmektedir. İran sınırındaki aşiretler ile Şemdinân aşiretinden Seyit Taha'ya karşı nehir aşiretlerini yönetmeye çalışmaktadır. Türk -İran sınırındaki kimi aşiretler ile birlikte Şemdinân aşireti de Rusya'dan yana bir temayül içinde bulunmaktadırlar. Şemdinân aşireti ile diğer kimi aşiretlerin Rus yanlısı tutumlarına karşılık, Barzan aşireti de tamamen meşruiyetini ileri sürerek, ısrarla bölgedeki devlet görevlilerinin azillerini istemektedir. Nitekim son aşiret şefleri toplantısında Barzan, Seyit Taha'ya karşı harekete geçmeyi reddetmiş ve bu topraklarda onu takip etmeyeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine Hükümet, iki müdür olayında davrandığı gibi, Cizre ve Midyat Kaymakamları'nı onlara kurban ederek, öfkelerini yatıştırmada acele davranmıştır. Bu uygulamaların ardından ve eski mebus Ali Feyzi Bey tarafından yürütülen bir misyon çerçevesinde, aşiretleri eski düzenine yeniden döndürme konusunda taahhütte bulunulmuştur. Bölgenin Muş, Kiğı ve Silvan gibi yerlerinde kargaşa ve düzensizlik o kadar ileri boyutlara ulaşmıştır ki, hâkim olan dehşet ve korku nedeniyle köylüler ekim işlerini dahi durdurmak zorunda kalmışlardır.

Fransız Büyükelçi Bompard raporunda, Şark vilayetlerinde cereyan eden gelişmelerle ilgili olarak, Diyarbakır'da silahlarını kuşanmış hemen her köşede bulunan Kürtler'den ve bazı çatışma haberlerinden söz ettikten sonra, bu düzensizlikten çıkar sağlayan unsurlara da dikkat çekmiş bulunmaktadır. Buna göre, "daha önce sık sık belirtildiği gibi dinsel karakterde olmayan bu hareket ve kargaşa, kimi Kürt aşiret reisleriyle Ermeni komite ve çetelerinin müşterek işbirliği yaparak Ermeni ajitatörlere sundukları bir fırsat olmaktadır. Fakat gerçeği söylemek gerekirse bu yağmacı aşiretler sadece çalıp-çırpma veya çapulculuk serbestiyetinin arayışı içinde bulunuyorlar. Suç ortaklığına

16 AMAE, "Bompard'dan Dışişleri Bakanlığına Ermeni Sorunu Hakkında Rapor," 23.

karşılamak istenmediği ya da kendilerine müdahalede bulunulduğu zamanlarda, hükümet otoritesine ve yönetime karşı tepkilerini şiddetlendirmekten kaçınmamaktadırlar. Bu aşiretlerin ortaya koydukları eylem ve düşünce ister meşru düzene sadakatla bağlı, isterse ayrılıkçı olsunlar bölgede durum böyledir. Ermeniler de mevcut düzenin kaçılmaz olarak kurbanı olmaktadır”.¹⁷

Maurice Bompard, 1913 yılı Ocak ayından beri, Doğu Anadolu’daki garnizonlara yerleştirilmiş bulunan askerî birlikler hakkında da değerlendirmelerde bulunarak, bu birliklerin görevlerini, layıkı veçhile yapmadıkları yönünde eleştirmektedir. Özellikle bölgeye gelen son taburların Ayastefanos Antlaşması’ndan sonra buraya ulaştırılmış birliklerden oluştuğuna dikkati çeken Bompard, hemen hemen tüm vilayetlerin askeri birlikler bakımından yetersizliğine de işaret ederek, bu durumun vali ve mutasarrıfların icraatlarını yeteneksiz kıldığına ve zaman zaman da olaylara tahammül etmekten başka çarelerinin kalmadığına dikkati çekmiştir.

1912 yılı sonbaharından beri, gerek bölgede cereyan eden gelişmeler, gerekse İstanbul Ermeni Patrikliği’nin sorumluluğunda, Ermeni din adamları tarafından derlenip yayınlanmış yayınlar, cemaat üyeleri arasında çok canlı bir heyecan ve tahrik edici bir tesir uyandırdığı anlaşılıyor. 1913 yılından itibaren olayların artık bir başka yöne doğru yönelmesi nedeniyle Mgr. Arşaruni, Patriklik Metropolitleri’ne tehlike mesajlarını iletirken sürekli müteyakkız olmalarını tavsiye ederken, kendisi de, basın ve elçiliklerle düzenli bir iletişim kurup, Bâbüâli ile sürekli temas halinde olmayı sürdürmüştür.¹⁸ Bu temaslarında Patrik Arşaruni’nin, Bâbüâli nezdinde ısrarlı bir şekilde reformların uygulanması ve Kürtler’in cezalandırılması konusunu dile getirdiği anlaşılmaktadır. Yine bu bağlamda Ermenilerce şikâyet konusu olan gelişmelerle, bitmek bilmeyen taleplerinin, Kamil Paşa Hükümeti tarafından müzakere edilmesi konusunun tehir edilmesi eleştiri konusu yapılmıştır. Bugünlerde Şam ve Beyrut Valileri Arap çoğunluğun bulunduğu Osmanlı vilayetlerinde adem-i merkezîyetçi mahalli komitelerle bölgenin idarî vaziyeti konusunda bazı görüşmelerde bulunmuş olmasını, Büyükelçi Bompard, Şark vilayetleri için emsal teşkil edebileceğini, Van Valisi İzzet Paşa’nın da burada iyi niyetini ortaya koymuş olmasını “Araplar kadar Ermenilere de millî hakları lehine yeni bir düzenlemenin belirtisi” olarak yorumlamıştır.¹⁹

17 AMAE, “Bompard’dan Dışişleri Bakanlığına Ermeni Sorunu Hakkında Rapor,” 23-23/1.

18 AMAE, “Bompard’dan Dışişleri Bakanlığına Ermeni Sorunu Hakkında Rapor,” 23/1.

19 AMAE, “Bompard’dan Dışişleri Bakanlığına Ermeni Sorunu Hakkında Rapor,” 24.

Bompard'ın Raporuna Göre Bâbüâlî'nin Şark Vilayetlerinde İslahat Girişimleri

Osmanlı Hükümeti'nin 4 Ocak 1913 tarihinde bazı Osmanlı vilayetlerinde huzur ve refahı temin etmek ve bu amaçlar doğrultusunda kararlaştırılmış reformların gerçekleştirilmesi için alınmış tedbirler hakkında konsoloslukları bilgilendirmişti. Bahse konu reform projesine göre, evvelâ genel bir sayım yapılacak, köy ihtiyar heyeti ile muhtarların seçimine ilişkin usulde bir değişikliğe ve yeniden düzenlemeye gidilecektir. Ancak yapılacak değişiklik ile nasıl bir düzenlemeye gidileceği konusunda bir açıklamaya yer verilmemiştir. Bunların dışında Van Gölü'nde, küçük de olsa bir kabotaj düzenlemesine gidilmesi, köy bekçiliği müfrezelerinin oluşturulması gibi konular vilayetlerin yetkilerine bırakılırken, bu reformların yetkili bakanlar vasıtasıyla derhal hayata geçirilmesi konusunda karar alınmıştır. Bu kararların yanı sıra, vilayet valilerinin başkanlığında başlıca anlaşmazlık konusu olan arazi meselelerini idarî yolla çözmek amacıyla özel bir komisyon da kurulmuştur. Bu komisyona, Müftü, Bidayet Mahkemesi Reisi, Erkan-Harbiye'den bir subay, iki Müslüman ve iki Ermeni'nin yanı sıra, Ermeni Patriklik temsilcisinin de dâhil olduğu belirtilmiştir.²⁰

Fransa'nın Van Konsolosu Zarzecki'nin verdiği bilgiye göre, Valinin başkanlığında oluşturulmuş olan bu komisyonu, başta ordu komutanı olmak üzere, diğer Osmanlı memurlarının yanı sıra, Ermeni toplumu da şüphyle karşılamıştır. Bununla birlikte Van'daki kargaşalığın yatışması ve sükûnetin sağlanması bakımından bu tedbirleri olumlu bir adım olarak değerlendirmek gerektiği belirtilir.

Öte yandan Osmanlı Devleti, Ermeniler'in çıkardıkları olayları yatıştırmak ve aynı zamanda onların bazı taleplerine cevap vermek amacıyla baştan beri Bâbüâlî ile İstanbul Ermenileri'nin önde gelen yetkilileriyle sürekli görüştükleri ve sorunların çözümü konusunda işbirliği içinde olmaya özen göstermiştir. Bununla birlikte Ermeniler, eski Ermeni Patriği Ormanyan, banker Gülbenkyan, Sivas eski mebusu Dağavaryan Efendi'den oluşturdukları bir komisyonla, reform projelerini içeren bir çalışmaya girişmişlerdir. Bu üçlü komisyon Vilayât-ı Sitte adıyla bilinen altı vilayette yetkili olacak bir genel müfettişin kontrolünde, bir reform komisyonunun kurulmasını önermişlerdir. Komisyon, ikisi Müslüman, ikisi Hristiyan ve iki yabancı üyeden oluşturulacak ve idare heyetine de bir yabancı başkanlık edecektir. Bâbüâlî, dikkate şayan Ermeni şahsiyetlerce oluşturulan bu komisyonu kabul etmeyerek, Ermeni Patrikliği ile cemaatin önde gelen resmî temsilcilerine, bu girişimi uygun görmediğini belirtmiştir. Fransız Büyükelçi, Ermeniler tarafından önerilmiş olan bu komisyon kararının reddedilmiş olmasını, "hedef, siyasi kargaşaya son

20 AMAE, "Bompard'dan Dışişleri Bakanlığına Ermeni Sorunu Hakkında Rapor," 24/1.

vermek ve birikmiş öfkeleri hafifletmek olduğu halde, herkesin bildiği ve nüfuzlu kişilerce öne sürülmüş olan tedbirlerin zararlı olacağı düşünülemez” diyerek tasarıyı Bakanlığına verdiği raporunda olumlu bir dille değerlendirerek, Bâbîâlî'nin vermiş olduğu kararı eleştirmektedir.²¹

Ermeni olaylarının giderek yeni bir boyut kazandığı sırada 23 Ocak 1913 tarihinde İstanbul'da Bâbîâlî Baskını adı verilen bir hükümet darbesi gerçekleştirilmiştir. Bompard, İstanbul'daki iktidar değişikliği ile Ermeni sorununun müzakeresinin şimdilik tehir edildiğini ve bu darbeye birlikte

Ermeni olaylarının giderek yeni bir boyut kazandığı sırada 23 Ocak 1913 tarihinde İstanbul'da Bâbîâlî Baskını adı verilen bir hükümet darbesi gerçekleştirilmiştir. Bompard, İstanbul'daki iktidar değişikliği ile Ermeni sorununun müzakeresinin şimdilik tehir edildiğini ve bu darbeye birlikte iktidarın büyük ölçüde Jön Türkler'e intikal ettiğini belirtmektedir.

iktidarın büyük ölçüde Jön Türkler'e intikal ettiğini belirtmektedir. Ona göre “*Jön Türk iktidarı ile üniterlik sultanı altında muhtariyetçi bütün hak ve taleplerin belirlenmesi için büyük ölçüde Jön Türkler'e intikal ettiğini belirtmektedir.*” oldu. 23 Ocak 1913 tarihli Bâbîâlî Baskını, Bompard'ın raporuna göre reformların uygulanması süreci bakımından tam anlamıyla bir inkıtâ sürecinin başlamasına neden olmuştur. Buna göre genel olarak Doğu Anadolu'da görev yapan valiler uzun süreden beri devam eden reformları hatırlatacak ölçüde, ortamı iyileştirici adımlar atarken ve önemli inisiyatifler kullanmaya başlamışken, 23 Ocak Olayı'ndan sonra, bu çalışmalarını durdurmak veya görev değişikliklerine maruz kalmışlardır. Bu cümleden olmak üzere, Van'da İzzet Paşa,

arazi komisyonu çalışmalarını ilkin durdurmayı kabul etmiş, ancak sonra da azledilmiştir. Bitlis'te Ali Paşa aynı akıbete uğramış, ancak reformları yürütmesi için görevi Mazhar Bey'e bırakmıştır. Bompard, Mazhar Bey'i, 1911 Arnavutluk olaylarındaki idarî üslubu ile sınanmış bir yönetici olarak tarif etmektedir. Sivas Valisi de diğer valiler gibi azledilmiş ve halefi Muammer Bey, ilk icraat olarak bir kısım halkı tedirgin edecek yeni bir iskân söyleviyle “vatanın felaket ve talihsizliklerden geçmesine neden olan kimilerinin bu felaketi hissetmediklerinden” söz etmiştir. İstanbul'da oluşturulmuş olan komisyon da çalışmalarını durdurmak zorunda kalmıştır.²²

21 AMAE, “Bompard'dan Dışişleri Bakanlığına Ermeni Sorunu Hakkında Rapor,” 24/1.

22 AMAE, “Bompard'dan Dışişleri Bakanlığına Ermeni Sorunu Hakkında Rapor,” 24/1. Bâbîâlî Baskını'ndan sonra, İttihat ve Terakki yönetimiyle özellikle Taşnakların ilişkilerinin daha da bozulduğu, “Taşnak Mebusların, Jön Türkler'in otoriter yöntemlerini protesto etmek için, 1 Şubat 1913'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin düzenlediği Ulusal Güvenlik Toplantısı'nı gösterişli bir şekilde terk ettikleri” belirtilir. Bkz. Arsen Avagyan-Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki, İşbirliğinden Çatışmaya*, Çevirenler: Ludmilla Denisenko-Mutlucan Şahan (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005), 117.

23 Ocak 1913 Bâbüâli Baskını'ndan sonra, Ermeni Patriği'nin Osmanlı yönetimine karşı Ermeni cemaatinin hak ve taleplerini savunma rolünü yeniden tek başına üstlenmek durumunda kaldığını iddia eden Bompard, Patriğin bütün girişimlerine Bâbüâli tarafından ya ilgisizlikle ya da Sadrazam veya Dâhiliye Nazırı tarafından önemsenmez ve küçümseyici bir tavırla karşılık verildiğini ileri sürmüştür. Mgr. Arşaruni'nin girişimleriyle Ermeni Ulusal Meclisi 4 Mayıs'ta Galata Kilisesi'nde geniş katılımlı bir toplantı yapmış, bu toplantıda, daha önce Bâbüâli'ye sunulmuş, fakat sonuçsuz kalmış olan girişimlerine ilişkin bir dizi hak ve talepleri içeren mektup yeniden değerlendirilmiştir. Bundan sonra da, Bâbüâli ile müzakereleri yürütecek olağan üstü bir komisyonun oluşturulması yoluna gidilmiştir. Olağanüstü komisyon eski mebus Zöhrap Efendi (liberal), Onarigiyan Efendi (Taşnak), Kalfayan Efendi (Hınçak), Tekeyan Efendi (demokrat) ve Movsezyan Efendi(muhafazakar)'den oluşmaktadır. Fransız Büyükelçi raporunda, detaylı bir açıklamaya yer vermemekle birlikte Patrik Arşaruni ile komitacı Ermeni temsilcileri arasında özellikle izlenecek siyaset tarzı konusunda görüş ayrılıklarının bulunduğu ve Patriğin istifasını sunmak yoluyla daha da ileri gitme güç ve düşüncesine sahip olduğunu vurgulamaktadır. Bompard'a göre bu durumda bu kavga, Ormanyan'ın ya da halen Diyarbakır Başpiskoposluğu görevini yürütmekte olan Zaven Efendi'nin bu önemli göreve gelmesini gerektirecektir. “Bundan sonra Ermeni siyasetinde daha enerjik ve daha kararlı bir hareketin belirtilerini görmemek için kör olmak gerekir” ifadesini kullanan Bompard, beşli komisyonun bugüne kadar Patriklik tarafından Bâbüâli'ye sunulmuş olan taleplerle, şikâyet konularını özetleyen rapor üzerine çalışmasını, kararlılığın bir işareti olarak görmektedir. Patrik Arşaruni'nin “La Turquie” gazetesinde yayınlanan mülakatındaki açıklamaları, olağanüstü komisyonun çalışmalarından esinlenmiş bir düşüncüyü yansıttığını belirten Bompard, Arşaruni'nin şu sözlerini rapora kaydetmiştir:

“Biz, Ermeni özerkliği isteklerini ve ayrılıkçı düşünceleri beslemek söylentisi ile suçlanmaktayız. Bu, hiç de doğru bir şey değildir. Biz sadece hayrımıza olan şeyleri ve hayatımız ile onurumuzu korumak istiyoruz. Ermeniler, hükümet otoritesinin zayıflamasından cesaret bularak yağmacı özelliklere sahip Kürtler tarafından ezilmekte ve zulüm altında inlemekte olan bir millettir”.²³

Arşaruni, Bâbüâli'nin onları sürmek dâhil, en sert şekilde cezalandırması gerektiğini, Kürtler'in bölgedeki çoğunluğunun yapay bir çoğunluk olduğunu ve bu durumun da kendilerinin maruz kaldıkları zulüm ve göçlerden ileri geldiğini belirterek ısrarla reform talep ettiklerini kaydetmiştir.

23 AMAE, “Bompard'dan Dışişleri Bakanlığına Ermeni Sorunu Hakkında Rapor,” 25/1-26.

“İlk reformlar, yabancı subayların gözetimi altında çok sayıda jandarma birimlerinin kurulmasıyla başlamalıdır. Vilayât-ı Sitte’ye dâhil yerlerde etkili ve başarılı olunabilecek şekilde idarî olarak yeniden bir düzenleme yapılmalıdır. Bu idarî reorganizasyon, Avrupalı uzmanların kontrolü ve sürekli işbirliğiyle yapılması gerekir. Nihâî olarak arazi sorununu da sonuca bağlamak gereklidir. Kürtler tarafından gasp edilenler, Ermeniler’e yeniden teslim edilmeli ve hükümet zararları tazmin etmelidir... Zararların tazmini, uyuşmazlık ve gecikme gibi başka sorunlara yol açacağı için mahkemeler yoluyla değil, idarî yollarla gerçekleştirilmelidir...”²⁴

Bu açıklamalar, Türk basını tarafından eleştirel yorumlarla kamuoyuna duyurulmuştu. Gerek Türk basını ve gerekse resmî mahiyetteki yayınlarda yansıtılan düşünce, Patrik Arşaruni’nin açıklamalarına olduğu gibi Patriklik raporunun da ihtiyatla karşılanacağına işaret etmekteydi. Tanin gazetesi sorunu ağır ve aciliyet gerektiren bir konu olduğuna itiraz etmemekle, meşrutiyetten beri problemin çözümüne yönelik ciddi bir reformun yapılmadığını kabul etmekle beraber, sorunun çözümü için savaşın sonunun beklenmesi gerektiğini vurgulamaktaydı. Hakkaniyetli bir barışın sağlanması, müşterekliğin yeniden inşâsı, jandarmanın takviye edilmesi ve adli teşkilatın yeniden düzenlenmesi gerektiği gibi sorunlar Tanin gazetesinin öne çıkardığı konular olmuştur.²⁵ Ancak, ülkenin hükümler hakları, istiklâli ve itibarı bakımından yabancı uzmanlardan oluşan kontrol kurumlarına izin verilmeyecektir. Bununla birlikte ihtiyaç duyulan, gerçekte bir kontrol değil, bir takım ıslahat çaba ve çalışmalarında yabancıların metotlarıdır. Tanin, Ermeniler’e, “Türkler ile Kürtler’in saygınlığına ve izzet-i nefsine hakaret etmekten tamamen vazgeçmesini nasihat ederek, hasım olan yoldaşlarına göre değil, onlara muhalif olarak Türkler ve Kürtler’in yanında yer almaları gerektiğini hatırlatmıştır.²⁶

Öte yandan, İstanbul’da yayınlanan bir Fransız gazetesi olan Stamboul ise “olaylarda çeşitli şekillerde mağdur edildikleri iddia olunan Ermeniler’in zararlarının tazmini için Hükümetçe, 100.000 Türk Lirası tutarında ödemede bulunulması kararını sayfalarına taşımıştır. Bompard’ın gazeteye dayanarak aktardığı bilgilere göre, ayrıca reform programı için üç Müslüman, üç Hristiyan ve üç İngiliz’den oluşan bir komisyonun kurulmasına karar verildiği

24 AMAE, “Bompard’dan Dışişleri Bakanlığına Ermeni Sorunu Hakkında Rapor,” 26. Patrik Arşaruni’nin Bâbü’l ile 1913 yılındaki ilişkileri için bkz. Davut Kılıç, *Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2008), 259-260.

25 AMAE, “Bompard’dan Dışişleri Bakanlığına Ermeni Sorunu Hakkında Rapor,” 26. Tanin’de yer alan değerlendirmeler için bkz. Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi*, 182.

26 AMAE, “Bompard’dan Dışişleri Bakanlığına Ermeni Sorunu Hakkında Rapor,” 26/1.

belirtiliyorsa da, bu kararın Sadrazam tarafından uygun görülmediği anlaşılmaktadır.²⁷

Bompard'ın raporunda dile getirdiği ve Türklerle Ermeniler arasındaki bir diğer önemli sorun da arazi meselesi idi. Raporda, ısrarla üzerinde durulan arazi meselesi sadece Kürtler ile Ermeniler, ya da Müslümanlarla Hristiyanlar arasında değil, bölgenin iktisadi ve sosyal düzeninin getirdiği şartlar itibarıyla, Müslümanlar'ın kendi aralarında olduğu gibi, Türk ve Kürtler'in de Ermenilerle arasındaki arazi meselesi yüzünden bir ihtilaf söz konusu idi. Ne var ki, Ermenilerle, onların arkasında yer alan Batılı Devletler, bu meseleyi sadece Ermeni arazilerinin gaspı şeklinde takdim etme çabası içinde olmuşlardır.²⁸ Fransız Büyükelçi de, bölgede meşru ve hızla mesafe kat eden reformların icrası, barış ve sükûnetin temini için arazi meselesinde bölgenin genel şartlarını dikkate almaksızın Ermeni propagandasının taleplerini dile getirmiş ve onların isteklerinin öncelikle karşılanması gerektiği konusunda Bakanlığını bilgilendirmiştir. Ermeniler'in ısrarla Kürtler'in bölgeden kovulması ve en sert şekilde cezalandırılmaları yolundaki taleplerini şaşırtıcı bulmayan Bompard, bölgeye yeniden dönmeyi düşünen Ermeniler için maddi destek verilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Bompard, bu meseleyle ilgili olarak “sonuçta tüm Avrupa, bölgeye özel bir Avrupa kontrolünü ısrarla istemektedir” şeklindeki ifadeyle zihinlerde tasavvur edilmekte olan projeyi de ifşâ etmiş olmaktadır.

Bompard'ın Raporuna Göre Bâbüâli'nin Ermeni Politikaları ile Şark Vilayetlerinin Nüfusuna İlişkin Değerlendirmeler

Fransız Büyükelçisi Maurice Bompard, uzun bir süreden beri İstanbul'da bulunmakla birlikte, olayların gerçek anlamda yatışmasına ve sorunların çözümüne vesile olacak bir katkı sağlamak yerine, Türk-Ermeni olaylarından Fransa olarak elde edebilecekleri nüfuz ve menfaat meselesine hedeflenmiş bir diplomasi planının hazırlayıcısı rolünü oynamıştır. Bu nedenle Bompard, Bâbüâli'nin gerek Ermeni olaylarına ilişkin yaklaşımlarında, gerekse sürekli gündemde tutulan reform girişimlerinde, hakkaniyetli bir sonuca gitmekten ziyade, Fransa'nın bu sorundan elde edebileceği azami menfaatin hesabı içinde olmuştur. Fransız Büyükelçi'nin bu tutumuna rağmen, bahse konu sorunda Osmanlı Hükümeti eleştirilmekte ve Bâbüâli'nin, Büyük Güçler arasında bir görüş ayrılığı ve bölünme yaşanması için gizli bir takım niyetlere sahip olduğu” suçlamasına yer verilmekteydi. Osmanlı Devleti'nin özellikle Doğu Anadolu

27 AMAE, “Bompard'dan Dışişleri Bakanlığına Ermeni Sorunu Hakkında Rapor,” 26/1.

28 Arazi meselesine ilişkin tartışmalar için bkz. Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi*, 155-156.

Bölgesi'nde, Rusya'ya karşı koymak amacıyla Fransa'yı tedirgin edecek şekilde yalnızca İngiltere'ye müracaat etmesi ve reform projeleri konusunda onlarla müzakerelerde bulunması, Bompard'ın şikâyet konularının başında gelmekteydi. Bâbîâli'nin bu siyasetini Büyük Güçler'in siyaseten bölünmesi niyetinin bir ifadesi olarak değerlendiren Bompard, İmparatorluğun iç meselelerde, bütün müdahaleleri reddetmek ve sadece nasihatları dinlemek gibi bir politika takip ettiğini belirtmiştir.²⁹

Maurice Bompard, Ermeniler'in özellikle Avrupa kontrolünde ve Avrupa hukukuna boyun eğmiş bir Türk yönetimini tercih ettiklerini belirterek yakın zamanlarda Van'da görevli konsoloslara verilmiş bir mahzardan söz etmiştir. Bu müşterek dilekçede Türk egemenliği şaşırtıcı bir üslup ile eleştirilmekteydi.

“...Ermeniler'in bölgede Türk egemenliği altında kötü şartlarda yaşadıkları, tanrıların öfkelerini yatıştırmak için yapılan adak törenleri misali kendilerinin de kurban seçildiklerini, bundan sonra daha da ağırlaşacak şartlarda Türk barbarizminin boyunduruğu altında olan Ermeniler'in kaderlerine üzüldükleri, Balkanlı dindaşlarının nasıl medeni dünya tarafından özgürleşmesi sağlanmış ve Balkan milletleri imrenilecek şekilde yükseltilmişse, Ermeniler'in de böyle bir yükseltilmeye ihtiyaçları olduğu hatırlatılmaktaydı...”³⁰

Bompard'ın raporunda açıklanan mahzarda, yüzyıllardan beri Osmanlı egemenliği sayesinde yaşama şansı bulmuş, din ve kültürlerini büyük bir serbestiyetle yaşamış olan Ermeniler, geçmişi adetâ tümüyle unutmuşçasına, Türk egemenliği, başta Hıristiyanlar olmak üzere diğer millet ve dinlere karşı hoşgörüsüz ve barbar bir yönetim anlayışının aracı olmakla suçlanmış, bu sistem içinde bir ilerleme ve uygarlaşma yeteneğini geliştirmenin mümkün olamayacağı belirtilmiştir. Bundan böyle Avrupa'nın, Türkiye'nin hiçbir taahhüt ve vaadine inanmayacağı, Türkiye'nin Ermeni sorununun gizlenmesi ve Avrupa kamuoyunun yanıltılması için yoğun çaba harcadığı, Şark vilayetlerinde organize olmuş ve Avrupa'nın gerçek kontrolü altında bir idarî düzenleme ile Ermeniler'in bölgeye yerleştirilmeleri istenmekteydi.

Fransız Büyükelçi, Van'da görevli konsoloslara sunulan mahzarda ekli “*Ermeni Vilayetleri İçin Geçerli Olacak Temel Prensipler*” başlıklı broşür için “*Türk Hükümeti kendisine sunulmuş olan tekliflerden kaçmaya çalışsa da, komitelerin propagandaları, Ermeni taleplerini tamamen ortaya koyma ihtiyacını karşılayacak ve tüm dikkatlerin bu meseleye toplanmasını sağlayacak bir etüt*” olduğuna işaret etmiştir. Yine Bompard'ın değerlendirmesine göre, bu mahzarın fasıl başlıkları ile başlıca açıklamalar

29 AMAE, “Bompard'dan Dışişleri Bakanlığına Ermeni Sorunu Hakkında Rapor,” 26/1.

30 AMAE, “Bompard'dan Dışişleri Bakanlığına Ermeni Sorunu Hakkında Rapor,” 27.

Patrikliğın yayınladığı beyannâmelerle aynı olmakla beraber, ortaya konulan sonuçlar Patriklik beyannâmelerinden daha cesur bir dille açıklanmıştır. İlginçtir, en hafifinden bütünüyle otonomist düşünceleri öngören bu mahzar için Bompard, “hiç de Avrupa'nın garantisi altında otonom bir Ermenistan kurulması amacına yönelik bir açıklama değildir” ifadesine de yer verebilmiştir.

Bompard, bir taraftan Van'da görevli konsoloslara sunulan mahzarı özerk bir Ermenistan projesi olarak değerlendirmekten kaçınırken, diğer taraftan, Ermeniler'in millî ve entelektüel yaşamını geliştirmek için nasıl adımlar atılması gerektiğini ve Avrupa'nın “Türk tiranlığı” altında ezilen Ermenilere ne şekilde yardımcı olması gerektiği hakkında düşüncelerini de açıklamaktaydı. Ermenistan olarak tabir ettiği Vilayât-ı Sitte'ye dâhil edilebilecek muhtemel yerlere ilişkin görüşlerini açıklayan Bompard, 1878'den sonra bölgenin nüfus dengesinin Müslümanlar lehine yapay bir şekilde bozulduğu eleştirisinde bulunmuştur. Bölgenin genel nüfusu ile bu nüfusu oluşturan millet ve cemaatlere ilişkin sayısal değerler hakkında da bilgi veren Bompard'ın, Kızılbaş Türkmenleri dahi farklı bir kategori içerisinde değerlendirerek Müslümanlar'dan ayırt etme gayreti, verdiği sayısal değer ve oranlar hakkında kuvvetli bir şüpheyi düşündürmektedir. Aynı bakış açısıyla, Vilayât-ı Sitte'ye dâhil vilayetler için gösterdiği oran ve sayısal değerleri verirken de, Ermeniler'i üstün gösterme gayreti ve bu verilerin kaynağını belirtmeksizin, bilgilerin, Van Konsolosluğu'na teslim edilmiş önemli bir araştırmadan alındığı yönündeki açıklamaları, nüfusa ilişkin bilgilerin güvenilirliğini daha da ihtiyatlı hale getirmektedir.³¹

Bompard'ın Raporuna Göre Ermeni Mahzarında Belirtilen Diğer Reform Talepleri

Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Maurice Bompard, Ermeniler'in göçler ve sistematik baskılar nedeniyle nüfuslarında belirli oranda sayısal bir azalma olduğu görüşünden hareketle, bu durumun süratle düzeltilmesi için Ermeni Patrikliği'nin gerekli tedbirleri alması, Büyük Güçler'in de Ermeniler'e destek olmaları gerektiğini düşünmekteydi. Bu bakımdan bölgedeki durumun Büyük

31 AMAE, “Bompard'dan Dışişleri Bakanlığına Ermeni Sorunu Hakkında Rapor,” 28.Vilayât- Sitte'nin nüfus durumu hakkında geniş bilgi ve tartışmalar için bkz. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisi'nde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı*, 162-169; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 1990), 18-19; *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Hazırlayanlar: H. Özdemir, K. Çiçek, Ö. Turan, R. Çalık, Y. Halaçoğlu (Ankara: TTK. Yayınları, 2005), 42-50; Türkmen, *Vilayât-ı Şarkıye İslahât Müfettişliği*, 29-30. Şark Vilayetlerindeki nüfusa ilişkin Rus Kaynakları hakkında bkz. Şahin Doğan, “Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)” (Yüksek Lisans Tezi, KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), 62.

Güçler ve Ermeniler lehine gelişmesi için, mahzarda belirtildiği üzere, Şark vilayetlerine Sultan'ın onayı ile Büyük Güçler tarafından beş yıllık bir dönem için Avrupalı bir genel vali atanması düşüncesini olumlu karşılayan Bompard, valinin idarî yetkisine bırakılacak vilayetlerin tek bir vilayete dönüştürülmesi isteğini de yerinde bulmaktaydı. Bompard'ın da desteklediği Ermeni planına göre, böyle bir idarî tasarruf yoluyla devletin vilayete müdahale yolları kapatılacak ve aynı zamanda İmparatorluğun egemenlik iradesini fiilen etkisiz bırakacak bir idarî oluşumla adetâ devlet içinde devlet yaratılmış olacaktı.

Ermenilerin amaçladığı idarî sisteme göre, biri yasama konularıyla, diğeri ise idarî meselelerde yetkili olmak üzere umumi meclis adı verilen iki heyet oluşturulacaktır. Vali her iki heyete de nezaret edecek, umumi meclis eşit sayıda Müslüman ve Hıristiyanlar'dan oluşturulurken, üyeler, genel oylama ile belirlenecektir. Umumi Meclis bütçeyi hazırlayacak, hesapları kontrol edecek, vergileri oylayacak, borçlanmaları sonuçlandıracak ve Hükümet tarafından başkalarına verilmiş arazi imtiyazlarını uyumlu bir şekilde çözmekle yükümlü olacaktı. Vilayetin icraî ve idarî heyetlerinde, önemli hizmet teşkilatlarının yöneticileri yer alacak, ayrıca bu heyetlerde çeşitli dini cemaatlerin temsilcileri ile Avrupalı teknik danışmanlar da bulunacaktır.³² Düşünülen vilayet sisteminin idarî, adlî ve malî bütün görevlileri Müslüman ve Hıristiyanlar arasından eşit sayıda seçilmeleri, prensip olarak nüfusun farklı unsurlarıyla orantılı bir şekilde askerî birlikler oluşturulması ve yapılacak öneriler dikkate alınarak öncelikle sayısal azlık ile meşgul olunması gibi konular özenle belirtilmiştir. Bunların yanı sıra, Hıristiyanlar'ın yabancı dilleri öğrenmeleri kolaylaştırılarak, yetenekleri ölçüsünde çeşitli görevlere getirilmeleri ve onların geliştirilmeleri sağlanacak ve Hıristiyanlar'ın en azından eşitlik haklarına dayalı olarak Ermenice okumaları yolu açılacaktır. Barışın temini için seyyar askerî birliklerin oluşturulması, Avrupalı subayların komutasında yarısı Müslüman, yarısı Hıristiyanlar'dan müteşekkil bir jandarma ve polis müfrezesinin kurulması, Kürt saldırılarına karşı köyleri savunmak amacıyla köy/kır bekçiliğinin uygulamasına geçilmesi ve Hamidiye Alayları olarak bilinen Kürt Hafif Süvari Alayları'nın ortadan kaldırılması da, önerilen sözde ıslahat projeleri arasında bulunmaktaydı. Böylelikle bir taraftan bölgede asayiş sorunu ve kontrol edilemeyen büyük bir kargaşa yaratılacak, diğeri taraftan da bölgedeki kimi vilayetlerin Osmanlı egemenliğinden çıkarılması hesabı gerçekleştirilmiş olacaktı.³³

32 AMAE, "Bompard'dan Dışişleri Bakanlığına Ermeni Sorunu Hakkında Rapor," 28/1.

33 Raporla eleştirilen Hamidiye Hafif Süvari Alayları'nın kuruluşu ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987), 33-65. Anadolu Islahâtı Umum Müfettişi Şakir Paşa ile Müşir Zeki Paşa'nın Hamidiye Alayları'nı oluşturmaları hakkında bkz. Ali Karaca, *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1839-1899)* (İstanbul: Eren Yayınları, 1993), 173-182.

Öte yandan arazi meselesi konusunu bir mağduriyet söylemiyle sürekli gündemde tutan Ermeniler, Vilayât-ı Sitte'de sayısal azlık sorunlarını çözmek için de bir göç dalgasını özendirmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bunun için, bölgenin iktisadi ve sosyal düzenini dikkate almaksızın, sürekli olarak haksızlıklara uğramış Ermeniler'e toprak verilmesi talep edilerek, yerleşik bir Ermenistan kavramını zihinlere hâkim kılmayı amaçlamışlardır. Bu amaç doğrultusunda, Müslüman göçmenlerinin, zihinlerindeki Ermeni vilayetlerine girişlerinin yasaklanması ve köyler ile kasabalarda mukim ya da yeni iskân edilecek olan Ermeniler'e yönelik vergi reformu ile malî düzenlemelere gidilmesi istenmiştir. Talep edilen birçok düzenlemenin yanı sıra, Bompard'ın ifadesine göre "devlet dilinin yanında mahalli dil başlığı altında Ermenice'nin dâhil edilmesi", bölgedeki Ermeni hareketlerinin masum bir haklar talebinden ziyade, bu hareketin ayrılıkçı bir eğilimi amaçladığını açıkça kanıtlamaktadır.³⁴

Maurice Bompard, reform projelerini hayata geçirmeye çalışan Ermeni liderleri ile Ermeni komitelerinin, Avrupa'nın yardımı olmaksızın bir ıslahat programı üzerinde Bâbîâli ile uzlaşmasının mümkün olamayacağı kanısını taşımaktadır.

Ermeniler, Van konsoloslarına sundukları talepleriyle ilgili mahzarın sonunda, Osmanlı egemenliğine karşı Avrupa'ya müracaat edilmesi konusunu savunurlarken, seksen yıldan beri kendilerine vaat edilen reformların hiçbir şekilde gerçekleştirilmediğini iddia etmişlerdir. Ne 1839 Tanzimat Fermanı, ne 1856 İslahat Fermanı, ne 1876 Kanun-ı Esasisi, ne Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi ve ne de 1908 Meşrutiyeti Ermeniler'e vaat edilen reformların hayata geçirilmesini gerçekleştirebildiği anımsatılarak, reformların uygulanması konusunda İngiliz ve Fransız Dışişleri Bakanları'nın 1905'te önerdikleri "Vilayât-ı Sitte'de özel yönetim oluşturulması" teklifinin haklılığının kanıtlandığı ileri sürülmüştür.³⁵

Bompard'ın Raporuna Göre Ermeni Olayları karşısında Büyük Güçler'in Politikaları

Maurice Bompard, reform projelerini hayata geçirmeye çalışan Ermeni liderleri ile Ermeni komitelerinin, Avrupa'nın yardımı olmaksızın bir ıslahat programı üzerinde Bâbîâli ile uzlaşmasının mümkün olamayacağı kanısını taşımaktadır. Ermeniler'in de aynı kanaatte bulduklarını kaydeden Bompard, Ermeni şeflerinin, şayet Avrupa'ya müracaat edilmeyecekse ve önemli başkentlerde

34 AMAE, "Bompard'dan Dışişleri Bakanlığına Ermeni Sorunu Hakkında Rapor," 28/1.

35 AMAE, "Bompard'dan Dışişleri Bakanlığına Ermeni Sorunu Hakkında Rapor," 29.

harekete destek vermeye hazır Batılı temsilcilere şans verilmeyecekse, bu çabaların yararsız olacağı görüşünü paylaştıklarını belirtmiştir. Bununla birlikte, Ermeniler'in taleplerinin karşılanmaması halinde, Berlin Antlaşması'nın 61.maddesinde belirtilen özel koşullar gereği, garantileri altında bulunan reformların icrâsı için Büyük Güçler'den yardım ve destek isteyecekleri belirtilmiştir. Bompard'a göre Ermeniler, Balkan Milletleri'nin bağımsızlıklarına kavuşma biçimlerine öykündükleri için özellikle Üçlü İtilâf içindeki umutlarına yatırım yapmaktadırlar. Bu itibarla, "haklı davalarının dikkate alınması ve taleplerinin güçlü bir devlet tarafından dinlenmesi için, her şeyden evvel hatırlayacakları devlet elbette Fransa olacaktır. Ermeniler'in samimi yaklaşımlarına rağmen, bu son yıllarda İngiltere, çıkarıcı politikaları nedeniyle onlara fazlasıyla hayal kırıklığı yaşatmıştır". Fransa'nın, İngiltere'nin tam tersine, 1895-1896 olayları sırasında, temsilcileri vasıtasıyla Ermeniler'in yardımına hazır bulduklarının çok yakından bilindiğini ve halen hafızalarda canlı olduğunu kaydeden Bompard, geçen sonbaharda da Fransız Ulusal Meclisi Kürsüsü'nden Kabine Başkanı'nın yaptığı açıklamaların, tüm Osmanlı Hristiyanları için bir umut uyandırdığını belirtmiştir.³⁶ Bompard, Bogos Nubar Paşa'nın girişim ve talepleri konusunda ise, "Ermeniler desteğimizi kazanmış olmalarına rağmen, taşıdıkları kaygılar nedeniyle Avrupa'daki girişimlerini sürdürmektedirler" açıklamasıyla yetinmektedir.³⁷

Raporunda, Ermenilerle Rusya'nın ilişkileri konusuna da yer veren Bompard, Ermeniler'in, Rusya'dan daha fazla bir beklenti içinde bulunduğunu belirterek, Rusya'nın diğer Büyük Güçler'in samimiyetine sığınarak Bâbiâli üzerinde zorlama ve baskı vasıtalarına sahip bulunduğunu açıklamıştır. Erzurum, Diyarbakır ve Van Konsolosları'nın raporlarında not edildiği gibi, Müslümanlar tarafından korkutulmuş Hristiyanlar tarafından koruyucu olarak görülen Rusya'nın, Osmanlı milletleri arasındaki çekişmelerde sıklıkla yardıma çağrıldığı hatırlatılmaktadır. Bompard'ın anlatısına göre aynı konsoloslar, Berezowski gibi resmî ve yarı resmî zevat olan Rus ajanlarının faaliyetlerine işaret ederek, Kafkasya'da, Ermeniler'in tahrikâmiz yolculuklarını sıklıkla zikretmekteydiler. Van'da Taşnakçı ileri gelenlerden eski mebus Vramyan

36 AMAE, "Bompard'dan Dışişleri Bakanlığına Ermeni Sorunu Hakkında Rapor," 30. Ayrıca, Fransız Siyasal Sisteminin III. Ve IV. Cumhuriyet Dönemleri'nde Kabine Başkanı tabiri kullanılmaktadır. *Le Robert Micro*, édition: Alain Rey (Paris: Nouvelle édition, 1998), 1049.

37 Oysa Bogos Nubar Paşa, 7 Ekim 1912 tarihli Tiflis Toplantısı'ndan sonra Eçmiyazın'de yapılan toplantıda Katogigos tarafından Avrupa Kamuoyu ve Hükümetleri nezdinde Ermeni ıslahatları konusunda girişimde bulunmak amacıyla görevlendirilmiş ve bu hususta Victor Berard ile birlikte Paris'te konferanslara katılmıştır. Bkz. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c.2/3, 22-23, Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi*, 178; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri(1879-1918)*, Hazırlayanlar: Uğurhan Demirbaş vd. c.I, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2002), 195-197.

“Tiflis Parolası”nı kabul ederek topyekûn şiddetten yana bir eğilim belirlemiş durumdadır. Bompard, Ermeniler Büyük Güçler’in nezdinde reform girişimleri için müracaata yönelmiş iken Rus Hükümeti’nin Ermeni Dini’nin en yüksek prestijli kişisi olan Eçmiyazin Katogigosu’nu yetkilendirmiş olması, Rusya’nın bu sorunu inisiyatifi altına alma düşüncesini yansıttığını belirtmektedir. Rusya’nın, Osmanlı İmparatorluğu’nun parçalanması ve iyice zayıflaması sürecinde etkili olmak isteyen bir ülke olarak, Ermeni hareketinin lehine çalıştığını belirten Bompard, böylelikle Kafkasya’da hoş gitmeyecek bir şekilde tahriklerle kendisini hissettirmekte olduğunu vurgulamıştır.³⁸

Bompard, Rusya’nın Sırp, Yunan ve Bulgarlar’ın işgal etmiş oldukları toprakların paylaşılması konusundaki müzakere ve uzlaşma güçlüklerini tecrübe etmiş, onları en azından ortak bir hareket için bir araya getirebilme başarısını göstermiş bir devlet olarak, Kürtler ve Ermeniler arasındaki derin husumeti nasıl çözebileceği konusunun belirsiz olduğuna dikkati çekerek, bölgenin özelliği nedeniyle problemin karmaşıklığını vurgulamıştır. Rusya’nın stratejik bakımdan Türk- İran sınırını belirleme konusunda erken davranmak amacıyla, bölgedeki Kürt aşiretleriyle gizli bir mutabakatı sağladığı anlaşılmaktadır. Şemdinân aşiretinden Seyit Taha, Bedirhaniler’den Abdülrezzak, halihazırda Hoy’a sığınmış ve Simko eşkiyası da bir Kürt otonomisi için cesaretlendirilmiştir. Bu aşiret şefleri özerklik faaliyetleri için, Ruslar tarafından verilen nişan ve para yardımlarıyla ödüllendirilmişlerdir.³⁹ Bompard’ın değerlendirmesine göre, bu şartlarda Bâbîâli’nin Ermeniler için köklü bir reform projesine yönelmeye ve onlara derinliğine bir taahhütte bulunmaya büyük bir olasılıkla hazır olması mümkün değildir.⁴⁰

Maurice Bompard, İngiltere, Rusya ve Fransa’nın Ermeni Olayları karşısındaki genel tutumları hakkında bilgi verdikten sonra, diğer Büyük Güçler’in aynı mesele hakkındaki siyaset ve tutumlarını da değerlendirmiştir. Bompard’ın düşüncesine göre Avusturya ve İtalya bu sorunla hiç ilgilenmemekte ve hatta ilişkisini kesmiş durumdadır.⁴¹ Almanya ise tam tersine, Rusya’nın çekincelerini kavramış gibi görünerek, sorunu kendi hesabına kullanmaya çaba

38 AMAE, “Bompard’dan Dışişleri Bakanlığına Ermeni Sorunu Hakkında Rapor,” 30/1.

39 Abdülrezzak ile birlikte bazı Kürtlerin Osmanlı İmparatorluğu’na karşı Ruslarla işbirliği ve temin ettikleri menfaatler için ayrıca bkz. *Erdal Aydoğan, İtihat ve Terakki’nin Doğu Politikası 1908-1918* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2005), 180-187.

40 AMAE, “Bompard’dan Dışişleri Bakanlığına Ermeni Sorunu Hakkında Rapor,” 30/1.

41 Münir Süreyya Bey, “...bu devletlerin Ermeni meselesinde sıkı bir politika izlememişlerse de İngiltere, Fransa ve Rusya’nın politikalarına cidden karşı çıkacak hiçbir şey yapmadıklarını, çoğu zaman da, Osmanlı Devleti aleyhine bu üç devletin kötü niyetli siyasetlerine yatkınlık gösterdiklerini” belirtir. Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi, (1877-1914)*, Hazırlayanlar: Uğurhan Demirbaş vd. (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları, 2001), 103.

sarf etmektedir. Almanya'nın olaylara neden olmak gibi bir çekinceye sahip olmaksızın, olur-olmaz vaatlerle dolu bir politika izleyerek, Ermeniler'e güven verdiğini belirten Bompard, Almanya'nın siyasi ve ekonomik amaçlarla Ermeniler'in sempatisini kazanmaya çalıştığını kaydettikten sonra şu görüşlere yer vermiştir:

*“Son yıllara kadar Ermenileri hiçbir şekilde tanıyıp bilmeyen Almanya, bu bölgede kendine pek güven veren bir politik icraat olarak Bağdat Demiryolu girişimi sırasında, güneyde Çukurova Bölgesi (Kilikya) 'nde onlarla temas kurmuştur. Almanya, Ermenilerle temas kurar kurmaz, nüfuzunu bu bölgede inşâ etmek amacıyla, bölge Ermenileri'ni himaye etme önerisinde bulunmuştur. Hali hazırdaki savaş boyunca, gemilerini hemen hemen aralıksız olarak Mersin'de bulundurmıştır. Alman subayları sık sık seyahatte bulunarak, onların üzerinde adetâ titremişler ve böylelikle Ermeni Patriğine büyük bir güven vermişlerdir. Son zamanlarda dâhilde daha öncelikli bir hareketi yeşertmiş gibi görünüyorlar. Diyarbakır Konsolosumuz 5 Mayıs tarihli mesajında Musul'daki Alman Konsolosu'nun Diyarbakır'a geldiği, Vali'den Siirt ve Silvan'ı ziyaret etmek istediğini belirtmiştir. Kargaşalığın bulunduğu bölgede, daha fazla huzursuzluk çıkmasından çekinilmektedir”.*⁴²

Almanya'nın Musul Konsolosu'nun seyahatini, zamanlaması kötü seçilmiş bir gezi olarak tanımlamakla beraber, seyahat gerekçesinin arazi satın alınması şeklinde açıklanmış olmasını inandırıcı bulmayan Bompard, gerçek gerekçe her ne olursa olsun, bu yolculuğun Ruslar'ın geleneksel nüfuz alanında Alman aksiyonunu göstermesi bakımından önemli olduğunu açıklamıştır.⁴³

Öte yandan Ermeni cemaatinin bazı önde gelen şahsiyetleri, Büyükelçi Bompard'ı ziyaret ederek, ona önemli ve yararlı bulduğu bazı bilgileri vermişlerdir. Buna göre, Bompard'ı ziyarete gelen hatırı sayılı şahsiyetler, Bernstein Sosyalist Milletvekili ile Dr. Lepsius'un himayelerinde Berlin'de “Proarménien Komitesi”nin oluşturulduğu ve komiteyle birlikte İstanbul'daki Alman Elçiliği'nin de Ermeni davasını üstlendiği belirtilmiştir.

Maurice Bompard, Ermeniler'in Bâbiâli'ye kararlarını benimsetmek ve davaları konusunda Avrupa'yı iknâ etmek için çeşitli Büyük Güçler'in karşılıklı

42 AMAE, “Bompard'dan Dışişleri Bakanlığına Ermeni Sorunu Hakkında Rapor,” 31/1.

43 İstanbul'daki Rus Büyükelçiliği Baş Drogmanı Mandelstam, “Almanya'nın 1913 yılında Ermeni sorununa müdâhil olduğunu, diplomaside her ne kadar tehlikeli özerkliklere karşı Türkiye'yi savunma işini üstlenmişse de, Ermeni toplumunun güven ve memnuniyetini kazanma arzusu nedeniyle bir hayli tedirginlik içinde bulunduğunu belirterek, Alman kolonizasyon politikalarının çok önemli ekonomik çıkarlar vaat eden Türkiye Asyası'na yönelmiş olması hasebiyle ikili bir siyaset izlediğini” kaydetmiştir. Bkz. André Mandelstam, *Le Sort De L'Empire Ottoman* (Paris: Librairie Payot & Cie , 1917), 70.

rekabet ve menfaat çatışmalarından yararlanmaya çalıştıklarını, bu amaçlarında başarılı olamamaları veya istekleri belirsiz bir teminata bırakılması halinde, sertlikten yana olanların tahriklerinden çekinilmesi gerektiği uyarısında bulunmuştur. Bompard raporunun sonunda, Ermeniler'in talepleri karşılanmazsa, komitacıların bir ayaklanma başlatmaları ve toplu katliamların tahrik edilmesi durumunda, huzur ve barış ortamının yeniden sağlanması için bir yabancı müdahalesinin kaçınılmaz olabileceğini ileri sürmüştür.⁴⁴

Sonuç ve Değerlendirme

Osmanlı İmparatorluğu'nda, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren iç ve dış siyasi, sosyal ve özellikle diplomatik meselelerinde etkin bir şekilde öne çıkan başlıca konulardan birisini oluşturan ayrılıkçı eğilimli Ermeni hareketinin, bir emperyalizm sorunu olarak ortaya çıktığı bilinen bir gerçektir. Özellikle 1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı'nın kaybedilmesiyle, birbiri peşi sıra belirginleşen sorunlardan birini oluşturan Ermeni milletine ilişkin ıslahât talepleri ile imparatorluğun parçalanmasına yol açacak gelişmelerin Bâbîâli'ye kabul ettirilmesi amaçlanmıştı. Zira belirttiğimiz dönemde, Büyük Güçler veya Düvel-i Muazzama adı verilen emperyalist devletlerin, Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasında, çok önemli çıkarları bulunmaktaydı. Düvel-i Muazzama'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çıkarları zaman zaman kendi aralarında gerilim ve çatışmalara yol açmışsa da, genel olarak sorun, nüfuz rekabeti ile sınırlı ise veya telafisi mümkün olabilecek bir karşılığı öngörmekteyse ciddi çatışmalardan kaçınmışlar ve bir şekilde sorundan mümkün olan en iyi çıkarı elde etmeye çalışmışlardır. Bu bakımdan 1878 Berlin Antlaşması'ndan sonra, Osmanlı diplomasisinde sürekli meşguliyet konusu olan Ermeni meselesi de, böyle bir siyasi hesabın sonucunda devletlerarası bir sorun niteliğine dönüşmüştür.

Ermeniler'in kendi doğal taleplerinden ziyade, büyük ölçüde, Büyük Güçler'in imparatorluk üzerindeki çıkar hesaplarından kaynaklanan Ermeni meselesiyle yakından ilgilenen devletler, imparatorluğun çözülmesi sürecine paralel bir şekilde konuyu, bir insanlık ve Hıristiyanlık sorunu gibi takdim etmeye çaba göstermişlerdir. Başlangıçta, diğerlerine oranla daha güçlü bir şekilde Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerinde İngiltere ve Rusya arasında bir emperyalizm sorunu olarak ortaya çıkan mesele, zaman içerisinde diğer devletlerin de öncelikli konusu haline gelmiştir. Balkan felaketinden sonra da, ıslahat projelerinden daha ileri giden bir ayrılıkçılığı, güçlü bir şekilde ön plana çıkarma eğilimi taşıyan ve tümüyle enternasyonalize olmuş bir Ermeni hareketi ile karşı karşıya kalınmıştır.

44 AMAE, "Bompard'dan Dışişleri Bakanlığına Ermeni Sorunu Hakkında Rapor," 31/1.

Diğer Büyük Güçler'e oranla, çok uzun bir süreden beri özellikle Osmanlı Asyası'nın bazı bölgelerinde önemli bir nüfuzu olan Fransa, XIX. yüzyıldan beri bölgedeki nüfuz ve etkinliğini diğer Güçlerle paylaşmak durumunda kalması ve kimi yerlerde mevcut üstünlüğünü sarsabilecek rakiplerin belirmesi üzerine, Ermeni meselesine en fazla sahip çıkan devletlerden birisi olmuştur. Fransa, imparatorluğun son dönemde karşılaştığı en büyük felaketlerden birisi olan Balkan Savaşları'yla birlikte Ermeni sorununda eskisinden çok daha etkin şekilde aksiyoner bir rol oynamaya başlamıştır. Nitekim İstanbul'da uzun bir süreden beri görev yapan Büyükelçi Maurice Bompard'ın Ermeni olayları ve sorunuyla ilgili yazışmaları, Fransa'nın bu meselede ne ölçüde yer aldığı ve izlediği siyasetinin yönüne ilişkin önemli bir fikir vermektedir. Nitekim Bompard'ın, çalışmamızda değerlendirdiğimiz "Ermeni Sorunu" başlıklı raporu, bu sorunun, bir ıslahat ya da nüfuz meselesini de aşan, imparatorluğun parçalanması ve bir paylaşım meselesi olduğunu göstermektedir. Bu mesele aynı zamanda, yakın gelecekte Osmanlı Asyası'nın paylaşılmasıyla ortaya çıkacak siyasal boşluğun nasıl doldurulabileceği sorusunu da cevaplandırmaya yönelik ilk tecrübe gibi görünmektedir. Zira Fransız Büyükelçi, Ermeni olay ve hareketlerini imparatorlukta patlak vermiş bir "etnik anlaşmazlık" olarak tanımlayarak, sorunun çözümünü özerk ya da müstakil bir Ermenistan'ın yaratılmasında görmüştür. Ermeni meselesine ilişkin gelişmelerde Ermeni komitacılarının tedhiş ve yıldırma girişimleri, konsolos yazışmalarında dahi pek gizlenemeyen çetecilik faaliyetlerine rağmen, bu mesele ile ilgili tüm değerlendirmeler, Ermeni kaynaklarının bakış açısıyla analiz edilmiştir. Ermeni Patrikliği tarafından yayınlanmış, vilayetlerdeki Ermeni kiliseleri ile komitacılarının verdikleri güvenilirliği şüpheli bilgilerle hazırlanmış propaganda ve kamuoyu oluşturmaya yönelik fasikülleri de referans olarak kullanmış olan Bompard, sorunu büyük ölçüde Türk egemenliğiyle ilişkilendirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda artık "ittihat-ı anasır" düşüncesinin büyük ölçüde yıkılmış olduğunu düşünen Bompard, özellikle Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki bazı vilayetlerde, yoğun bir kargaşalığın hâkim olması nedeniyle bölgedeki Kürtler'i büyük ölçüde bertaraf edecek düzenlemelerin yapılması gerektiği düşüncesini savunmuştur. Çoğunlukla kullanmış bulunduğu bir tabir olarak Kürt-Ermeni olaylarının, sona erdirilebilmesi için, Ermenilere yönelik reformların yanı sıra, bölgeye özel, idarî bir yapılanmaya gidilmesi, bu idarî yapının yabancıların kontrolü altında bulunması, bölgenin güvenliğine yabancı subayların nezaret etmesi ve yine bölgeye özel, adlî ve malî reformların da vazgeçilmez bir gereklilik olarak gösterilmesi, Şark vilayetlerinin de Makedonyalıştırılmaya çalışıldığının bir işareti olarak değerlendirmek gerekir.

Maurice Bompard, raporunda özellikle 23 Ocak 1913 tarihli Bâbîâlî Baskını'nda sonra göreve gelen kabinelerin Ermeni politikalarına karşı yoğun

eleştirilerde bulunmuştur. Hali hazırdaki savaşta büyük hezime uğramış, tarihi başkenti Edirne'yi kaybetme tehdidinde maruz kalmış bir imparatorlukta Ermeniler'in ıslahat taleplerinin Bâbîâli tarafından mümkün olduğunca ihtiyatla karşılanması son derece haklı nedenlere dayandığı halde, Bompard, Osmanlı Hükümeti'nin bu tutumunu "Türk egemenliğinin zorbalığı" olarak tanımlamaktan kaçınmamıştır.

Fransız Büyükelçi'nin raporunda değerlendirdiği bir diğer mesele ise, Ermeni sorunuyla ilgilenen Fransa, Rusya ve İngiltere'nin yanı sıra, artık Balkan hezimetleriyle birlikte Almanya'nın da bu meseledeki tavrını açıkça ortaya koymuş bulunmasıdır. Almanya, Balkan Savaşları'na kadar genel olarak Ermeni meselesinde ikili ya da çok belirgin olmayan bir politik tavır içindeymiş gibi bir siyaset izlerken, savaş sonrasında Ermeni hareketlerine destek veren bir siyaseti sergilemesi, sorunun devletlerarası ilişkilerde ulaştığı mesafeye işaret etmektedir.

Öte yandan Bompard'ın raporunda dikkati çeken bir diğer husus, bölge nüfusunu oluşturan çeşitli cemaat ve milletlerden sadece Ermeniler için ısrarlı bir şekilde ıslahat talebinde bulunulmuş olmasıdır. Bu çerçevede, "Hıristiyanlar'ın eşitlik haklarına dayalı olarak Ermenice okuma yolunun açılması ve devlet dilinin yanına mahalli dil başlığıyla Ermenice'nin de dâhil edilmesi" şeklindeki talepler, Ermeni sorununun ayrılıkçı karakterini gösterdiği gibi yerleşik bir Ermenistan'ı yaratma amacını da kanıtlamaktadır.

Sonuç olarak, çalışmamızda değerlendirdiğimiz bu rapor, sorunları diplomasinin zarif hüneleriyle çözmekten ziyade, ihtilâfları daha da karmaşıklaştıran devrin emperyal ruhunu yansıtan bir diplomatın Osmanlı İmparatorluğu'nun milletler meselesine ilişkin tamamen oryantal bir bakış açısını yansıtmaktadır. Dolayısıyla bugün, XXI. yüzyılın ilk çeyreğini idrâk ederken, hâlâ benzeri problemlerin gündeme getirilmesi ve bu problemlerde yine belli ülkelerin, en hafifiyle diplomasininin, belirgin bir şekilde etkinliği, bu coğrafya üzerindeki siyasetlerin, günümüzde farklı dinamikler üzerinden devam ettiğini göstermektedir.

Hali hazırdaki savaşta büyük hezime uğramış, tarihi başkenti Edirne'yi kaybetme tehdidinde maruz kalmış bir imparatorlukta Ermeniler'in ıslahat taleplerinin Bâbîâli tarafından mümkün olduğunca ihtiyatla karşılanması son derece haklı nedenlere dayandığı halde, Bompard, Osmanlı Hükümeti'nin bu tutumunu "Türk egemenliğinin zorbalığı" olarak tanımlamaktan kaçınmamıştır.

KAYNAKÇA

1-Arşiv Belgeleri

Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivleri (Quai d'Orsay-Paris) {AMAE}.

Les Archives du Ministère des Affaires Etrangères (Paris){AMAE},
“Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Bompard'dan Dışişleri Bakanlığına
Ermeni Sorunu Başlıklı Rapor,” *Turquie, Nouvelle Série* (n.s), v.87, 21-
30/1.

2- Makale ve Kitaplar

Avagyan, Arsen- Minassian, F. Gaidz. *Ermeniler ve İttihat ve Terakki,
İşbirliğinden Çatışmaya*. Çevirenler: Ludmilla Denisenko-Mutlucan Şahan,
İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005.

Aydoğan, Erdal. *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918*. İstanbul:
Ötüken Yayınları, 2005.

Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılâbı Tarihi*. Ankara: TTK. Yay.1991, c.II/III.

Doğan, Şahin. “*Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni
Faaliyetleri (1914-1918)*.” Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü
İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

*Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri, Meşrutiyetten Önce ve
Sonra*. Hazırlayan: Mehmet Kanar, İstanbul: Der Yayınları, 2001.

Ermeniler: Sürgün ve Göç. Hazırlayanlar: H.Özdemir, K Çiçek, Ö.Turan,
R.Çalık, Y. Halaçoğlu, Ankara: TTK. Yay. 2005.

Halaçoğlu, Yusuf. *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*. Ankara: TTK.
Yay. 2001.

Karaca, Ali. *Anadolu İslahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1839-1899)*. İstanbul: Eren
Yayınları, 1993.

Karaca, Ali. “Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesi'ne bir Çözüm Projesi ve
Reform Müfettişliği (1878-1915).” *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*.
Yayına Hazırlayan: Erhan Afyoncu, 9-90. İstanbul: TATAV Yayınları, 2001.

- Karacakaya, Recep. *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi 1908-1923*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2005.
- Kılıç, Davut. *Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2008.
- Kodaman, Bayram. "Abdülhamit ve Paul Terziyan." *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, Yayına Hazırlayan: Erhan Afyoncu, 105-114. İstanbul: TATAV Yayınları, 2001.
- Kodaman, Bayram. *Sultan II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987.
- Küçük, Cevdet. *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 1986.
- Macfie, A. L. *Osmanlı'nın Son Yılları, 1908-1923*. Çeviren: Damla Acar, Funda Soysal. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.
- Mandelstam, André. *Le Sort De L'Empire Ottoman*. Paris: Librairie Payot & Cie, 1917.
- Münir Süreyya Bey; Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi, (1877-1914)*. Hazırlayanlar: Uğurhan Demirbaş Ali Osman Çınar, Mücahit Demirel, Seher Dilber, Recep Karacakaya, Nuran Koltuk Ümmihani Önemlioğlu. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları, 2001.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*. Hazırlayanlar: Uğurhan Demirbaş, Ali Osman Çınar, Mücahit Demirel, Seher Dilber, Recep Karacakaya, Nuran Koltuk Ümmihani Önemlioğlu, Ali Mesut Birinci, Ayhan Özyurt. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2002, c.I.
- Le Robert Micro*. édition: Alain Rey. Paris: Nouvelle édition, 1998.
- Süslü, Azmi. *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 1990.
- Türkmen, Zekeriya. *Vilayât-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) İslahat Müfettişliği 1913-1914*. Ankara: TTK. Yay. 2006.
- Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları, 1987.

Yayın Geliş Tarihi: 19.06. 2018

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Yayına Kabul Tarihi: 26.07.2018

Sayı: 60, Yıl: 2018, Sayfa: 175-202

ISSN: 1303-068X

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):

Özbey, Ali Ulvi. "Ermeni Meselesinde Batılıların ve Batılı Misyonerlerin Etkisi."

Ermeni Araştırmaları, Sayı 60 (2018): 175-202.

Araştırma Makalesi

ERMENİ MESELESİNDE BATILILARIN VE BATILI MİSYONERLERİN ETKİSİ

(INFLUENCE OF THE WEST AND THE WESTERN
MISSIONARIES ON THE ARMENIAN QUESTION)

Dr. Öğr. Üyesi Ali Ulvi ÖZBEY*

Öz: 18. yüzyılda başlayan milliyetçilik akımları dünyanın birçok bölgesinde kendini hissettirdiği gibi Osmanlı imparatorluğunda da azınlıklar arasında hızlı bir şekilde yayılarak İmparatorluğun zayıflamasına neden olmuştur. Bu anlamda milliyetçilik fikrinin daha çok bir soruna dönüşme hadisesinin yaşandığı azınlık olarak Ermeniler boy göstermiştir. Özellikle Batılı devletlerin ve bu devletlerin vatandaşı olarak misyonerlerinin konuya müdahil olması sorunu dallandırıp budaklandırarak çözüme engel teşkil etmiştir. Bu noktada çalışmamızda, Ermeni meselesinin Batılı devletler ve misyonerleri bağlamında ele alınıp tarihsel ve toplumsal yönleri irdelenerek izah edilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni meselesi, Ermeniler, Batılı devletler, Misyoner, Osmanlı imparatorluğu.

Abstract: The nationalist movements that started in the 18th century felt itself in many regions of the world spread among the minorities in the Ottoman Empire and caused the Empire to weaken. In this sense, Armenians have emerged as the minority in which the idea of nationalism turned into a problem. Especially, the intervention of the Western states and their missionaries as citizens of these states has hampered the problem by making it difficult to solve it. In this point, we aimed to explain the Armenian issue in the context of Western states and missionaries and to explain the historical and social aspects of the Armenian issue.

Keywords: Armenian issue, Armenians, Western states, Missionary, Ottoman empire.

* ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7880-8312>

Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, aliulviozbey@hotmail.com

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan çok önceleri başlayan Türk-Ermeni ilişkileri uzun yıllar boyunca toplumsal açıdan münferit olayların dışında gayet kardeşçe bir tarihsel süreç izlemiştir. İmparatorluk topraklarında yaşayan azınlıkların belki de diğerlerine nispeten daha rahat ve sorunsuz yaşayanları gene Ermeniler olmuştur.

“Ermeni Meselesi” denilen olgu, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin sosyal, kültürel, idari ve siyasi statülerinden kaynaklanmamıştır. Bu meselenin temelinde, suni olarak oluşturulan ve “Şark Meselesi” olarak adlandırılan uluslararası emperyalist bir stratejinin güçler dengesi politikası yatmaktadır¹. Zir emperyalist devletlerin ötelere beri hayalini kurduğu toprak kazanma ve sömürü elde etme çabaları Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasıyla birlikte bir fırsata dönüşmüştür. Bu fırsatı yeraltı ve yerüstü zenginliklerine çevirmeyi bekleyen Batılı devletler gerekli araçları kullanmak üzere harekete geçerek kendi aralarında bile rekabete girip sürtüşmeler yaşamıştır. Toprak paylaşımında çoğu zaman anlaşmazlığa düşen sömürü devletleri azınlık politikalarını yarışı kazanmada kullanmakta bahis görmemişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başladığı dönemde, hemen her konuda Avrupa'nın müdahalesi baş gösterince, Türk-Ermeni ilişkilerinde bir bozulma, kötüleşme devri başlamıştır. Batılıların, özellikle misyonerin din adamı kisvesinde Osmanlı içine kadar soktuğu kışkırtıcı ve ajitörlerin faaliyetleri ile Ermenileri dini, kültürel, ticari, sosyal ve siyasi açılardan² uzun yıllar boyunca kardeşçe yaşadıkları toplumdan ayırtmaya başlamıştır.

Anadolu'da meydana gelen 1915 olaylarını “soykırım” olarak uluslararası topluma ve Türkiye'ye kabul ettirme çabaları 1970'li yılların ikinci yarısında başlamıştır. İlk Türkiye'ye karşı Ermeni örgütlerin terörizm eylemleriyle başlayan kampanya, sonrasında üçüncü ülkelerin parlamentolarında kabul edilen kararlarla devam etmiştir. Ermeni lobisi, soykırım iddialarını uluslararası topluma kabul ettirme ve Türkiye üzerinde baskı oluşturma yönünde bugüne kadar önemli ilerleme sağlamıştır³. Batılı devletler soykırım iddialarını her yıl

1 Ülkü Ağırtaş, “Ermeni Meselesi (1918-1923),” *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no.7, (2007): 3.

2 Kürşat Selim Şenol, *1915 Ermeni Tehciri Sosyo-Ekonomik Boyutlarıyla* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2006), 77.

3 A. Oğuz Çelikkol, “Ermeni ‘Soykırım’ İddiaları, Amerikan Kongresi ve Türkiye,” *Bilge Strateji* 7 (2015): 17.

kendi parlamentolarında ya da senatolarında gündeme getirmeyi alışkanlık haline getirmiş kamuoyunu bu şekilde yönlendirmeyi kendilerine görev haline getirmişlerdir. Özellikle Ermenilerin sayıca fazla oldukları bölgelerde seçim zamanları oy kazanmak adına Ermeni Meselesini seçim malzemesi olarak kullanmaktan geri durmayan azımsanmayacak oranda siyasi mevcuttur.

Osmanlı tarihinde azınlıkların kısıktırılması, yönlendirilmesi, lojistik desteğin sağlanması en başından beri batılı devletlerin silahsız öncü grupları olan misyonerler tarafından karşılanmıştır. Kendi devletlerinin menfaatlerini güçlendirme adına gönüllü hizmette bulunan misyonerlerin belki de en büyük hasat mevsimleri azınlıkların Osmanlı Devleti'ne ayaklanmalarında görülmüştür. Yunanlılarla başlayan bağımsızlık hareketleri sonrası toprakların tamamına dağılmasında etkili olan misyonerlerin başkaldırı ve ihtilal girişimlerinde de isimlerini listenin başında görebilmekteyiz.

Ermeniler ve Ermeni Tarihine Genel Bakış

Genel olarak tarihçiler ve diğer sosyal bilimler alanında çeşitli çalışmalar yürüten akademisyen ve uzmanlar arasında Ermeni tarihine dair ortak görüşler çok yüksek bir yüzdeliğe sahip değildir. Ermeni tarihinden söz eden ve hemen hepsi kiliseye bağlı olan ilk tarihçilerin birçoğu, Ermenilere yabancı olan milletlerdendir⁴ şeklinde bir ifade literatür taramaları yapıldıktan sonra pek de yabana atılacak bir durum sayılmaz.

Ermeniler, Anadolu'nun "yerli" ahalisi olmayıp buraya dışardan gelmişlerdir. Nerden ve nasıl geldikleri halen tartışılan Ermeniler, tarihte Kafkasya, Anadolu ve İran bölgelerinde dağınık bir şekilde yaşamışlardır. Bu dağınıklıkları nüfus oranlarına da yansımış ve hiçbir bölgede diğer halklara karşı çoğunluğu sağlayamamışlardır. Bu yüzden; tarihteki Ermenilerin, krallık veya prenslik adı altında meydana getirdikleri siyasal yapılanmalar her zaman "vassa" statüsünde kalmıştır⁵.

Genel ortak kanı Ermenilerin, Nordik ve Alpin ırkları karışımı bir halk topluluğu olduğu yönündedir. Yani Ermeniler, yerli ve göçmen Hint-Avrupalı unsurların karışımından meydana gelmişlerdir. M.Ö. VI. asırda Yunan kaynaklarında "Armen", Fars kaynaklarında "Armina" adı ile zikredilmektedirler. Armen ve Armina kavramlarının dışında Ermeniler için kullanılan "Armania" kelimesi için Ermeni tarih yazarlarından Karakaşyan bu kullanımın eski Sami dilinden olduğunu ve "Ararat (Ağrı) memleketi"

4 Şenol, *1915 Ermeni Tehciri Sosyo-Ekonomik Boyutlarıyla*, 80.

5 Cafer Ulu, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2012), 42.

manasına geldiğini ve bunun için İranlıların Ermenistan'a, burada yaşadıklarından bu adı verdiklerini ifade etmektedir⁶.

Ermeniler ve Hristiyanlık

Ermenilerin ilk Hristiyanlık devri, Arşaguniler Hanedanı'na mensup Kral Arşam'ın oğlu Kral Apkar'ın Hristiyanlığı kabul dönemidir. (MS 30) Ancak, Kral Apkar'ın vefatından sonra Ermeniler tekrar eski Ateşperestlik inancına geri dönmüşlerdir. Ermenilerin Hristiyanlığı kesin olarak kabul ettikleri tarih ise MS 301'dir ve Kral Dırtad'ın hükümdarlığı döneminde, Krikor Partev'in öncülüğünde gerçekleşmiştir. Başta kral olmak üzere devlet-ordu ve millet bütünlüğü içinde Hristiyanlığı topyekün kabul etmiş olan ilk millet, kesinlikle Ermeniler olmuştur. Aziz Krikor'un öncülüğünde Hristiyanlığı kabullenen Ermeniler, onun adını Lusavoriç (Aydınlatıcı) olarak değiştirmiştir. Bu sebeple, Uğapar Havariler Kilisesi olarak bilinen Ermen kilisesi, aynı zamanda Lusavoriçagan adıyla da anılır ki bu durum günümüze kadar varlığını sürdürmüştür⁷.

Osmanlı Ermenilerinin büyük çoğunluğu Gregoryen Ermeni Kilisesi'ne bağlı olmakla birlikte Katolik ve Protestan Ermeniler de mevcuttu. Osmanlı Devleti içerisindeki Ermeniler gerek misyonerlik faaliyetleri sonucu gerekse özellikle 19. Yüzyılda Avrupalı devletlerin vatandaşlarına sağlanan ticari ve ekonomik imtiyazlardan yararlanmak için gregoryen Kilisesi'nden ayrılp Protestan ve Katolik mezheplerine bağlanmaya başlamışlardır⁸.

Bununla birlikte birçok eserde Gregoryan tabiriyle anılmalarına rağmen bunun doğru bir tanımlama olmadığını belirten Levon Panos Dabağyan 'Türkiye Ermenileri Tarihi' isimli çalışmasında:

“Türkiye’de neşredilen başlıca ansiklopediler dahil, Ermeniler ile alakalı diğer ciddi kaynakların hemen birçoğunda Ermeni Kilisesi yanlış bilgilerle okuyuculara aktarılmaktadır. Mesela Ermenilerin mezhep adı çoğunlukla Gregoryan olarak geçer, dahası Ortodoks, Katolik ve protestan gibi değişik mezheplere vardırıan kaynaklar da mevcuttur. Halbuki gregoryan yakıştıması başta olmak üzere hemen hepsi yanlışdır gerçi Katolik ve protestan mezheplerine geçen ermeniler olmuştur ve hatta Bizans döneminde Ortodoks olanları da mevcuttur.

6 Şenol, 1915 Ermeni Tehciri Sosyo-Ekonomik Boyutlarıyla, 102.

7 Levon Panos Dabağyan, Türkiye Ermenileri Tarihi (İstanbul: Yedirenk Yayınları, 2017), 13.

8 Mahmut Niyazi Sezgin, Ermenilerde Din, Kimlik ve Devlet (Ankara: Platin Yayınları, 2005), 47.

Lakin mezkûr mezheplerin Kadim Ermeni Kilisesi ile hiçbir bağı yoktur sadece hristiynliğin birer koludur. Gregoryan tabirine gelince, bu isim bilhassa siyasi maksatlarla Rus Çar'ı tarafından, 1830'larda Rus Tebaası Ermenilere takılmış bir addır."

ifadelerine yer vermektedir⁹.

Osmanlı'da Millet-i Sadıka Olarak Ermeni Tebaası

Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan Ermeniler beş büyük gruba ayrılmıştı. Birinci sınıf hükümette ve sivil alanda etkili olanlardan oluşurken ikinci sınıfa dahil olanlar tüccar ve finans sektöründe çalışanlardan oluşmaktaydı. Üçüncü grup imparatorluk topraklarına yayılan köylü gruptan dördüncü grup ise genelde dağlık bölgeleri seçen biraz daha özerk yapıya meyilli Ermenilerden oluşmaktaydı son gruba dahil olanlar ise imparatorluk sınırları içinde maddi anlamda hiç de azımsanmayacak oranda varlı sahibi olan papazlar ve üst sınıf din adamlarıydı¹⁰. Ermeniler, uzun süre Osmanlı idaresinde bulunan farklı milletler arasında en rahat yaşayan toplumlardan biridir.

Ermenilere karşı oluşan güven duygusu sadece sarayda ve bürokrasi alanında gösterilmiş değildi. Özellikle Yunan isyanından sonra Osmanlı yönetiminde paşa rütbesine yükselen Ermeniler mevcuttur.

Daima ticaretle ve çeşitli zanaatlarla uğraşmış ve zenginleşmişlerdir. Bankerlik, kuyumculuk ve sarraflık yapmışlardır. Devlet zor duruma düştüğünde zaman zaman Galata Bankerleri olarak bilinen Ermeni, Yahudi veya diğer azınlıklardan oluşan bankerlerden borç paralar almıştı¹¹.

Askerlikten, kısmen de vergiden muaf tutulurken, ticaretle, zanaatta, çiftçilikte ve idari işlerde yükselme fırsatını elde etmişler ve devlete bağlı, milletle kaynaşmış ve anlaşmış olduklarından dolayı haklı olarak "millet-î sadıka", "tebay-î sadıka" olarak kabul edilmişlerdir. Her çevrede Türkçe konuşan, ayinlerini bile Türkçe yapan bu topluluktan devlet kademelerinde önemli görevlere yükselenler, hatta Bayındırlık, Bahriye, Hariciye, Maliye¹² v.b kurumlarda yüksek mevkilerde amirlik yapan Ermenilere rastlamak

9 Dabağyan, 32.

10 Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları*, Çev. A. Bireddinç (İstanbul: Remzi Kitapevi, 2009), 101.

11 Ali Arslan, Halil Bal ve Hasan Demirhan, *Tarihi ve Stratejik Boyutlarıyla Ermeni Meselesi* (İstanbul: İdil Yayıncılık, 2012), 25.

12 Şenol, *1915 Ermeni Tehciri Sosyo-Ekonomik Boyutlarıyla*, 44.

mümkündür. Ermenilere karşı oluşan güven duygusu sadece sarayda ve bürokrasi alanında gösterilmiş değildi. Özellikle Yunan isyanından sonra Osmanlı yönetiminde paşa rütbesine yükselen Ermeniler mevcuttur. Bunların en meşhuru Artin Dadyan Paşa (1830-1901)'dir. Vatan Paşa (1815-1879), Garabet Artin Davit Paşa(1816-1873), Agop Kazazyan Paşa (1833-1891) ise diğer önemli paşalardandır¹³. Türk halkı da Ermenilere güvenirdi. Örneğin, Kayseri ve yöresinde mal alımı satımı sırasında Türkler ile Ermeniler arasında senet alınıp verilmezdi. Birlikte yaşamak hayatın her alanında kendini gösterirdi. Türkler, Ermenilerin Paskalyalarını kutladıkları gibi Ermeniler de Türklerin kurban bayramlarında onlarla birlikte bu ritüele katılırdı¹⁴.

Özet olarak denilebilir ki Anadolu Selçuklu Devleti yönetiminden Osmanlı İmparatorluğu yönetimine geçinceye kadar, diğer Müslüman olmayan toplumlar gibi Ermeniler de daha çok özgürlük ve özerkliğe kavuşmuşlardır. İslam Hukuku'nun kesin hükümleri altında bir azınlık grubu, fakat birçok haklara sahip tebaa olarak yaşamışlardır. O kadar ki bu hak ve özgürlük on dördüncü yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda taht kavgalarına karışacak kadar genişlemiştir¹⁵.

Misyonerlerin Osmanlı Topraklarına Gelişi ve Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nde XIX. Yüzyılda başlayan bağımsızlık hareketleri içinde misyonerlerin ayrı bir yeri vardır. Hem Yunan hem Sırp hem Bulgar hem de Ermeni bağımsızlık hareketlerinde bu misyonerlerin nasıl etkili olduklarını gösteren birçok çalışma vardır¹⁶. Osmanlı'da yaşayan Müslümanları dinlerinden döndürememişlerse de misyonerler, özellikle yukarıda sıralanan azınlıkların ayaklanmalarında, milliyetçi bir ruh kazanıp isyan çıkarmalarında kendi pencerelerinden bakıldığından uluslararası başarılar elde etmişlerdir. Bir yandan kilise ve din adamlarının, diğer yandan batılı devletlerin çıkar politikaları gereği altyapıyı hazırlamalarıyla birlikte komiteler aracılığıyla faaliyete geçirilerek, isyanlar dönemi başlamıştır. Bu isyanların en önemlileri; Anavatan Müdafileri Olayı, Musa Bey Olayı, Erzurum İsyanı, Kumkapı Nümayişi, Merzifon, Kayseri, Yozgat Olayları, Sasun İsyanı, Zeytin İsyanı,

13 Arslan, Bal ve Demirhan, *Tarihi ve Stratejik Boyutlarıyla Ermeni Meselesi*, 33.

14 Dilşen İnce Erdoğan, "Ortak Yaşamdan Çatışmaya Türkler ve Ermeniler: Van Yetimhanesi Örneği (1896-1897)" içinde *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler* (Cilt 2) (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2007): 62.

15 Yavuz Ercan, *Toplu Eserler- I Ermeniler ile İlgili Araştırmalar* (Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2006), 38.

16 Haluk Selvi, "Amerikalı Misyoner George P. Knapp ve Bitlis'te Ermeni Olayları," içinde *Ermeni Ayaklanmaları* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2014), 205.

Sivas İsyanı, Babialı İsyanı, Trabzon İsyanı, Elazığ İsyanı, Osmanlı Bankası Baskını, Yıldız Suikasti ve Adana İsyanlarıdır.¹⁷

Osmanlı topraklarına ilk ayak basan misyoner 1815 yılında Mısır'a gönderilen İngiliz Church of Missonary Society'e bağlı bir papazdır. Bu tarihten birkaç yıl sonra Osmanlı topraklarına yerleşen Amerikan misyonerleri zaman içinde arkalarına Amerika'nın askeri gücünü de alarak, kendilerinden rahatsız olduğu ya da ülke topraklarını terk etmeleri istendiği zamanlarda bile buldukları yerlerden ayrılmamak için direnç göstererek kapitüler hakların da sağladığı ayrıcalıklarla misyonlarını devam ettirmişlerdir. Bu minvalde misyonerler bilerek ya da bilmeyerek buldukları ülkelerde Amerika'nın siyasi ve ticari emellerine hizmet etmişlerdir¹⁸.

Osmanlı Devleti'ni kendi emelleri doğrultusunda, parçalamak isteyen Emperyalist Avrupa devletleri, misyonerleri, siyasi ve askeri güçleri gibi her türlü imkânı kullanarak azınlık milliyetçiliği temelinde hareket ederek emellerine yaklaştırmaya başlamıştı. Bunun ilk göstergesi olarak Balkanlardan başlayan bağımsızlık hareketleri göz önünde tutulduğunda, Sırp isyanı, Mora isyanı ve bunların ardından Doğu Anadolu'da Ermeni meselesinin ilk kıvılcımlarının belirmesi yönündeki kronoloji dikkat çekici ve hızlı bir seyir takip eder¹⁹.

İngiliz yazarlarından William St. Claire'in görüşünce, dünyanın 'teknolojik açıdan geri kalmış bölgelerine' 19. yüzyılda misyonerlerin gönderilmesi Avrupa'nın gittikçe artan güç ve küstahlığının belirtilerinden biriydi. Ona göre misyonerler, 'kültür emperyalizminin saldırgan süvarileri idi'. Bu 'dar görüşlü ve tahammül edilmez (fanatik) adamlar, dünyanın her yerinde ilkel ve basit basit toplumların yok edilmesinde rol oynayacaklardı'. Osmanlı topraklarına gelen bu fanatiklerin ilkleri ise 'Britanya ve Yabancı İncil Derneği'nin üyeleriydiler ve bu dernek 1804'de kurulduktan sonra, İzmir'den başlayarak iç bölgelere İnciller göndermeye başlamıştı²⁰.

Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyan azınlıkların koruyucu ve savunucuları rolüne bürünmüş olan misyonerler, koruduklarını iddia ettikleri kişilere sözde koruma sağlamak için güçlü devletleri duruma müdahale etmeye çağırır ve böylece

17 Ağırtaş, "Ermeni Meselesi (1918-1923)," 32.

18 İsmail Köse, "ABD'li Misyonerlerin Osmanlı Topraklarındaki Faaliyetleri," içinde *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, M. M. Hülalü, M. Şaşmaz, İ. Atnur, T. Karaca, M. Çolak, & R. Karacakaya, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004), 154.

19 Hasan Babacan, *Ermeni Sorunu Üzerine Makaleler* (Afyon: Atay Basımevi, 2007), 33.

20 Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 50.

kimi diplomatik olaylara neden olmuşlardır. Bu misyonerler ve ‘din adamları’, dünyanın hiçbir yerinde, Osmanlı devletinde yaptıkları gibi, emperyalistlerin amaçlarına bu biçimde hizmet etmemişlerdir. Bir süre sonra, Türk-Ermeni çatışmaları sırasında yine bu misyonerler, kendi yöntemlerine tek yanlı raporlar sunarak Ermeni isyancıların kötü eylemelerini kolaylaştırmışlardı. Kimileri kitap ve broşürlerde yayımlanmış bu raporla, sözde ‘Ermeni sorunu’ tek yanlı olarak tüm dünyaya yaymıştı. Tüm dünya ve özellikle ABD ve İngiltere kamuoyu Türkiye’deki durum hakkında misyonerlerden bilgi sağlıyor ve Türkleri onların gözüyle görüyorlardı²¹. Diğer taraftan Hristiyan yazarların kendilerinin de itiraf ettikleri gibi Osmanlı hükümeti, sivil yasalarla idare ediliyordu, hatta 1912 yılında Balkan Savaşı sırasında düşmana yardımcı olan, onların tarafında Türklere karşı savaşan Ermenileri bile affetmişti. Ermeni milletinden olan araştırmacı Mırgan Boyacıyan ki, tüm bunlara rağmen, Osmanlı Devleti’nin adaleti sayesinde bu halkın (Ermenilerin) mutlu yaşadıklarını vurguluyordu²².

Ermeni Toplumu ve Batılı Misyonerlerin İlişkileri Üzerine

Misyonerler, Ermeniler arasında çalışırken ilk yıllarda Protestanlığı ön plana çıkarmadılar. Bundan dolayı da Ermeniler, Protestan misyonerlere yardımcı olup kiliselerini misyonerlere açtılar. Onların bu davranışını misyonerler, Gregoryenlerin Protestanlığa olan ilgisi olarak değerlendirdiler²³. Diğer taraftan uluslararası politikanın bir vasıtası olması dolayısıyla Ermeni Kilisesi ilk önce Rusya daha sonra da İngiltere, Fransa ve ABD tarafından kullanılması Ermeniler için büyük bir fırsat ve şans olarak ortaya çıkmıştı. Daha XIX. yüzyılın başlarında, Rusya, bölgedeki Ermenileri kontrol altına almak için onları tek bir çatı altında toplamaya başlamıştı. Ayrıca bölgedeki diğer Hristiyanlar da Ermeni Kilisesine bağlanmıştı.²⁴ Ermeni kilisesi, Ermenilerin büyük güçlerin tebaası olarak yaşadıkları uzun tarih boyunca, milli ruhun ayakta kalmasını sağlayan belki de en önemli faktör olmuştur. Bu özelliği, kiliseyi, 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren Ermeni milliyetçiliğinin en önemli araçlarından biri olarak ortaya çıkarmıştır. 19.

21 Sonyel, *Osmanlı Devleti’nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, 52.

22 Tenzile Rüstemhanlı, *Ermeni Mezalimi Türk-Müslüman Soykırımı* (İstanbul: Karakutu Yayınları, 2009), 94.

23 Mustafa Çabuk, “1875-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları. Kahramanmaraş” (Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2013).

24 Ali Arslan, “Büyük Güçlerin Ermeni Kilisesine Nüfuzu,” içinde *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, M. M. Hülagü, M. Şaşmaz, İ. Atmur, T. Karaca, M. Çolak, & R. Karacakaya (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 16.

yüzyıl Ermeni milliyetçiliğinin ortaya çıkışında özellikle İstanbul, St. Petersburg ve Nor Nahçıvan kiliseleri çok önemli roller oynamıştır.²⁵

Kendi sınırları içindeki dini/etnik azınlıkları ve kendisine uzak coğrafyaları birer “sorun” olarak tanımlamak, dünyayı tanımak veya anlamak için değil, daha kolay yönetmek ve daha verimli sömürmek için kategorize eden monist, emperyal ve aynı zamanda parçalayıcı ve indirgeyici olan Batı aklının kadim bir geleneğidir. Batı bu geleneği, müdahale ettiği her coğrafya parçasına taşımış ve modernleşme adı altında aslında Batılılaşmaya çalışan hiçbir toplum bu hastalıktan kendini kurtaramamıştır. Bunun en trajik sonuçlarını Osmanlı modernleşmesi üretmiştir. İmparatorluğun klasik döneminde hakları ve sorumlulukları net olarak belirlenmiş saygıdeğer “milletler” olarak kabul edilen gayrimüslim unsurlar Batılılaşma döneminde, Batı’nın hem Osmanlı sistemi hem de söz konusu topluluklar üzerindeki ifsat edici etkisiyle de birer sorun olarak algılanmaya ve adlandırılmaya başlanmışlardır. Bundan dolayıdır ki “Ermeni milleti” kavramı, XIX. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren yerini “Ermeni Gailesi”, “Ermeni Meselesi” ve “Ermeni Sorunu” gibi yeni kavramlara bırakmıştır.²⁶

Ermenilerin Kurdukları Örgütler, Amaçları ve Faaliyetleri

Daha önceleri de Anadolu’da Ermeniler tarafından kurulmuş bazı teşkilatlar vardı. Bu cemiyetlerin önceleri yardım ve dayanışma birlikleri görünmelerine rağmen, daha sonraları komiteciliğe yöneldikleri görülmektedir. Kilikya’yı yükseltmek için kurulmuş olan “Hayırseveler Cemiyeti” ve “Fedakarlar Cemiyeti” bunların ilkleridir. 1860’larda Güney bölgesinde yapılan bu çalışmaları on yıl kadar; Van’da “Araratlı”, Muş’ta “Mektep Sevenler”, “Şarklı” ve “Kilikya” cemiyetleri takip etmiş daha sonra bahse konu olan bu cemiyet ve dernekler “Ermeni Müttehid Cemiyeti” adı altında birleşmişlerdir.²⁷

Ermenilerin kurdukları örgütlerin başında Hınçak, Taşnak ve Emga gibi oluşumlar gelmektedir. Osmanlı’nın birçok değişik bölgesinde bu örgütler teşkilatlanmakla birlikte kuruluşları yurtdışında olmuştur. Mesela Taşanksütyun 1890’lı yıllarda Tiflis’te, Hınçak ise bundan kısa süre önce İsviçre’de kurulmuştur. Bu şekilde dış kaynaklı olup içeride de örgütlenen söz konusu örgütlerin nihai hedefleri bağımsız bir Ermenistan kurmaktır. Bu

²⁵ Sezgin, *Ermenilerde Din, Kimlik ve Devlet*, 67.

²⁶ Nihat Karademir, *Korku ve Umut II. Abdulhamit Dönemi Kürt-Ermeni İlişkileri* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2015), 167.

²⁷ Cemal Anadol ve Nazile Abbashlı, *Gizli Belgelerde Ermeni Terörü ve Basın-Yayın Organlarında 100 Soruda Ermeni Meselesi* (İstanbul: Kuvayi Milliye Yayınları, 2000), 25.

komitelerin esas amacı bir ihtilal çıkararak büyük devletlerin müdahalesini temin etmek ve bu sayede önce özerklik sonra da bağımsızlık sağlamaktır. Bütün takip edilmek istenen yol budur. Çünkü bunun örnekleri daha önce Yunanlılar ve Bulgarlar tarafından yapılmıştır. Onlarda böyle olaylar çıkarmış ihtilaller yapmışlardır. Osmanlı Devleti bu isyanları bastırınca büyük katliamlar yapıyor diye propaganda yapmışlar ve Avrupa'da bu yöntemle kamuoyu oluşturarak büyük devletlerin müdahalesini sağlamışlardır.²⁸

İhtilalci Ermeni örgütler, terör faaliyetlerini Müslüman halkla birlikte, komitecilere yardım etmeyen kendi soydaşları ve dindaşları olan Ermenilere karşı da yürütmüşlerdir. Mesela; Avukat Haçık, Gedikpaşa Kilisesi Başpapazı Dacad Vartabet, tüccar Karagözyan, kandilci Onnik, Apik Uncuyan, polis Markar, Meclis-i Ruhani üyesi Mampre Vartabet, Hacı Dikran, Mıgırdıç Tütüncüyan sokaklarda katledilenlerden bir kısmıdır. Bu saldırılar o kadar ileri bir boyuta vardı ki, nihayet İstanbul'daki Ermeni Patriği Aşıkyan da komitecilerin suikastına maruz kaldı.²⁹

Ermeniler tarafından kurulan örgütlenmeler ve çeteleşmeye giden süreç çoğu zaman artık geri dönüşü olmayan sonuçlar doğurmuştur. O güne dair General Mayewski şu açıklamalarda bulunmuştur:

“ Ermeni çeteleri kimlerdir? Diye sorduğu soruya yine kendi cevap verir: “ Ermeni çetelerini, Ermenilerin yaşadıkları yerlere bağımsızlık veya özerklik getirmeye çalışan veya dinlerini savunanlar olduğunu sanmayınız. Bunların çoğu bir şey bilmeyen şehirli gençler olup ancak ünlü komite elebaşlarının parlak sözleriyle alevlenen fakat en ufak sorunu çözmekten yoksun cahillerdir; çünkü hareketleriyle Ermenileri felakete sürüklemişlerdir. 1895-1896 yıllarında bunlar Müslümanlarla Ermenileri arasında öyle bir açmışlardır ki bu düşmanlık hiçbir şekilde zamanda giderilemez.”³⁰

Hınçak Komitesi

Hınçak, çan sesi, çan, çingirak manasında olup Portakalyan ve gazetesi *Armenia* desteğinde 1887 yılında İsviçre'de Armeni gazetesi yazarlarından Avedis Nazarbekyan ve eşiyle birlikte Kafkasyalı bir grup öğrenci tarafından kurulmuştur. Kurucularından hiçbirinin Osmanlı Devleti'ne ayak basmadıkları

28 Arslan, Bal ve Demirhan, H. *Tarihi ve Stratejik Boyutlarıyla Ermeni Meselesi*, 114.

29 Ulu, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler*, 58.

30 Yunus Emre Deli, *Kafası Karışanlar İçin Ermeni Meselesi* (İstanbul: Divan Kitap, 2015), 83.

bu komite, Karl Marx'ın prensipleri doğrultusunda faaliyet göstermiş ve idarecileriyle üyelerinin büyük bir kısmını Rusyalı Ermeniler teşkil etmiştir.³¹ Louise Nalbandian, Hınçak Komitesini şöyle anlatıyor:

“(Ermeni) Halkın(ın) duygularını harekete geçirmek için tahrik ve teröre ihtiyaç vardı. Halk, düşmanlarına karşı kışkırtılacak ve aynı düşmanın misilleme faaliyetinden yararlanılacaktı. Terör; halkı korumak ve Hınçak programına güven duymasını sağlamak için bir yöntem olarak kullanılacaktı...”³²

Bu ifadelerin ardında Nalbandian cümlelerine şu şekilde devam etmektedir:

“Parti, Osmanlı hükümeti’ni terörize etmek, onun saygınlığını aşağılamak ve devleti yıkmak amacı güdüyordu. Hınçaklar ayrıca, türk hükümeti için çalışan ve kendileri için oldukça tehlikeli sayılan Ermeni ve türk öğeleri ortadan kaldırmayı ve bütün casusları ve bilgi sağlamayanları yok etmeyi hedefliyordu. Bu gibi terör hareketlerini gerçekleştirmeye yardımcı olmak üzere parti, terör hareketlerinde bulunacak özel bir bölüm kurmuştur. Hedefe varmak üzere genel bir isyan hareketinin başlatılması için en uygun zaman Türkiye’nin savaşa girdiği andı³³.”

Cumhuriyet gazetesinin, 31 Birinciteşrin 1935 tarihli haberine göre, Ermeni Hınçak Partisi, Amerika’nın Pravedens şehrinde 9. Kongresini yaparak kendi kendini feshetmeye karar vermiştir. Her ne kadar Hınçak Partisi böyle bir karar aldığını duyurmuş olsa da daha sonraki yıllarda partinin terör faaliyetlerine devam ettiği görülmüştür.³⁴

Taşnak Komitesi

Krisdapor Mikaelyan ve arkadaşları, Kafkasya’da 1890’da Ermeni İhtilal Cemiyetleri Birliğini meydana getirdiler. Başlangıçta; Taşnaksutyun’un propaganda merkezi Paris’ti. Burada Pierre Geillard başkanlığında “Pro-Armenia” isimli bir gazete çıkarılıyor, bütün taraftarları bu gazete etrafında

31 Recep Karacakaya, *Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça* (İstanbul: Bilimevi Basın Yayın, 2005), 112.

32 Gürbüz Evren, *Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları* (Ankara: Ümit Yayıncılık, 2002), 57.

33 Abdulkadir Gül ve Ali Rıza Özdemir, A. *Dersimliler Ermeni mi?* (İstanbul: Alem Yayıncılık, 2014), 40.

34 Ulu, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Ermeniler*, 256.

toplaniyordu. Diğer taraftan; Truşak, Haraç, Alik, Hayrenik ve Razmik gibi komite gazeteleri de Avrupa kamuoyunu hazırlıyordu.³⁵ 1890'da ortaya çıkan bu partinin programı, isyan yoluyla hedefe ulaşmak için ihtilalci gruplar yetiştirmeyi esas almaktır. Parti bir de teşkilat talimatnamesi yapıyor ve bununla doğu ve batı olarak iki büro kuruyordu. Doğu bürosu, Giresun, Harput, Diyarbakir hattının doğusu ile Kafkaslar, Rusya ve İran'ı; batı bürosu ise

Giresun ve Diyarbakir hattının batısı ile Balkanları, Amerika, mısır ve diğer yabancı ülkeleri içine alıyor ve bu büroların çalışma sistemlerini düzenliyordu.³⁶ Taşnak komitesi hakkında K.S. Papazian şu ifadeleri kullanmıştır:

Ermeni meselesi, ilk olarak 1815 yılında Viyana kongresinde "Doğu Sorunu- Şark Meselesi" başlığıyla gündeme gelmiştir. Kongrede Hristiyan Avrupa, Osmanlı Devleti'ni kendi çıkarlarına uygun biçimde ortadan kaldırma düşüncesini gündeme getirmiştir.

"Komitenin programı isyan yoluyla Türkiye Ermenistan'ına siyasi ve ekonomik özgürlük sağlamaktı... komitenin 1892 yılında yapılan Genel Kurulunda kararlaştırılan programın 8. Metodu Hükümet yöneticilerini ve hainleri terörize etmek, 11. metodu ise Hükümet kuruluşlarını tahrip etmek ve yağmalamaktı³⁷."

Ermeni Meselesi (Şark Meselesi) ve Misyonerler

Şark Meselesi, Türklerin Anadolu coğrafyasını Türkiye haline getirmeye başladıkları tarihlerde ortaya çıkmış, 1815 Viyana Konferansı'nda da yine bizzat Batılılar tarafından ismi konulmuştur. İsminden anlaşıldığı gibi, Şark Meselesi Turk Milletinin meselesi değildir. Turk Milletine ve devletlerine (Selçuklu, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti) karşı Batılılar ve son yüzyıllarda da Rusya tarafından takip edilen, temelinde Batı emperyalizminin, Turk düşmanlığının yattığı politikasının ismidir.³⁸

Ermeni meselesi, ilk olarak 1815 yılında Viyana kongresinde "Doğu Sorunu-Şark Meselesi" başlığıyla gündeme gelmiştir. Kongrede Hristiyan Avrupa, Osmanlı Devleti'ni kendi çıkarlarına uygun biçimde ortadan kaldırma

35 Cemal Anadol, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2002), 69.

36 Karacakaya, *Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça*, 134.

37 Evren, *Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*, 66.

38 Ramazan Tosun, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti," *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, no. 14 (2003): 145.

düşüncesini gündeme getirmiştir.³⁹ Ermeni Meselesi'ni Şark Meselesi'nin bir parçası olarak değerlendirip hareket eden batılı güçler, dört bir yandan misyonerlerini onlar üzerine gönderiyorlardı. Ancak bu misyonerlerin her biri Ortodoks olan Ermenileri kendi mezheplerine çekme gayreti içindeydiler.⁴⁰ Ermeni isyanlarının çıkışında etkili olan ve görünmeyen tehlike olarak karşımıza çıkan misyoner faaliyetler Osmanlı topraklarında XIX. Yüzyılda en parlak dönemini yaşadı. İmparatorlukta XIV. Yüzyıldan itibaren Fransa'nın himayesinde Katolik misyonerlerin faaliyet gösterdikleri, onları Ortodoks ve Protestan misyonerlerin izledikleri bilinmektedir.⁴¹ Hristiyan Avrupa, Şark meselesinde Osmanlı Ermenilerini kullanmak için bu toplumun bir kısmını Katolik mezhebine çekti. Daha sonra bunları Batı kapitalizminin Osmanlı ülkesindeki simsarları haline getirerek hem gregoryen Ermeni toplumu hem de devlet içerisinde huzursuzluk çıkarttılar. Bu bağlamda Osmanlı Devleti üzerinde emperyalist emelleri olan diğer ülkeler de Fransa gibi Ermeni toplumu üzerinde yoğunlaşarak kendi mezheplerine çekme gayretine yöneldiler⁴². Raymond H. Kevorkian isimli ermeni asıllı araştırmacı- yazar ortaya koyduğu eserinde o yıllara ait olduğunu ileri sürdüğü günlük ve mektuplarda ifade edilen Anadolu'nun çeşitli illerinde faaliyet gösteren batılı misyonerler hakkında:

“... Malatya'ya geldikleri zaman, şehirde zaten iki misyoner kurumları vardı: Orada bir misyonu ve bir okulu yöneten Fransız Kapusenler ve rahibe olarak orada 1906'dan beri çalışan, Ermeniler tarafından Mayrig “Ana” diye adlandırılan, Danimarkalı Jensine Christine Petersen Oerts Peters (1880-c.1960). O dönemde, orada zaten pastör Dırtad Tamrazyan tarafından yönetilen, küçük bir Ermeni Protestan cemaati bulunuyordu. Bununla beraber yetkililer Jensine Petersen'in misyonerlik yapmasını yasaklamışlardı; buna rağmen kendisi, Malatya Belediye Başkanı Mustafa Ağa'ya dahil olmak üzere, gizli bir şekilde İncil'i dağıtmaya devam etti.”

ifadelerine yer vermiştir⁴³. Zira ismi geçen bu şahıs Osmanlı yönetimi tarafından sadece anaokulunu yönetmek için izin verilen bir kişiydi.

39 Ulu, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler*, 289.

40 Babacan, *Ermeni Sorunu Üzerine Makaleler*, 47.

41 Erdoğan, “Ortak Yaşamdan Çatışmaya Türkler ve Ermeniler: Van Yetimhanesi Örneği (1896-1897),” 105.

42 Kamil Necdet Ar, *Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923)* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2011), 102.

43 Raymond H. Kevorkian, *Soykırımın İkinci Safhası*, Çev.N. Tateosyan, (İstanbul: Belge Yayınları, 2011), 112.

Ermeni meselesi, kendi içinde yaşamakta olduğu iç gerginlikler ve sınırları içindeki Ermeniler 'in de benzer politik taleplerde bulunabileceği riskinden dolayı Rusya'nın çekilmesinden sonra Batı'nın devreye girmesiyle her boyutuyla uluslararası bir sorun olarak gelişmeye başlamıştır. Başını İngiliz diplomatların ve ABD'li misyonerlerin çektiği Batılı aktörler Fransız Devrimi'nin ideolojisini ve Amerikan yaşam tarzını okullarında ve kiliselerinde ağırladıkları Ermenilere yeni ulusal idealler olarak benimsetmişlerdir. Öyle ki bir süre sonra Protestan olmak ve siyasi özerklik talep etmek Ermeniler arasında karşı konulmaz bir moda dönüşünce, geleneksel Ermeni kilisesi de otoritesini korumak için bu yönde bir değişim yaşamak zorunda kalmış ve bu ideolojiye teslim olmuştur⁴⁴.

Misyonerler her fırsatta Osmanlı idaresine olan sadakatlerinden bahsetseler de eylemlerinde bunun tam aksini ispatlayacak girişimlerde bulunmuşlardır. Misyonerlerin faaliyetlerine izin vererek Osmanlı Devleti bilerek ya da bilmeyerek sonunu getirecek, kendine muhalif vatandaşlar yetiştirerek iç depremlerin şiddetini artıracak eylemleri peşinen kabul etmişti. Bu öngörüsüzlük ve akıl tutulmasının bedelini de hem koca imparatorluk hem de arkada kalan Türk nesli ağır bir fatura ile ödedi ve halen ödemeye devam etmektedir⁴⁵.

Osmanlı döneminde Ermenilere yönelik yapılan din alanındaki çalışmalarda misyonerler başrol oynamıştır. Dönem dönem Ermeniler Rusya, İngiltere, Fransa, ABD, İtalya ve Almanya gibi devletlerin etkileri altına girme eğiliminde bulunmuşlardır⁴⁶. Misyonerler sadece bölgedeki iç çatışmayı körüklememişlerdir, ayrıca bu çatışmanın sebeplerini ve sonuçlarını tahrif edip Batı'ya taşıyarak Ermeniler'in Kürtlerle ve devletle yaşadıkları sorunlarda Batı kamuoyunda Ermeniler lehine bir kanaat oluşmasında da önemli bir rol oynamışlardır. Bu dini gruplar Ermeniler'in yurtdışındaki örgütlenmelerine yardım etmiş ve Batıda Ermeniler lehine güçlü bir propagandaya da girişmişlerdir. Bu dönemde bölgede bulunan misyonerler tarafından hazırlanan yayınlar Batılı ülkelerde etkileri halen hissedilmekte olan Ermeni yanlısı peşin fikirli toplumsal algının oluşmasına büyük katkı sağlamıştır. Bu raporlar ayrıca ilgili devletler tarafından kendi iç kamuoylarını bölgede uyguladıkları müdahaleci/empyralist politikanın meşruluğu konusunda ikna etmek için bir manipülasyon aracı olarak kullanmıştır⁴⁷. Bilindiği üzere misyonerler genel olarak sabırlı, çalışkan, feragat sahibi, sır saklamasını bilen kimseler olmak

44 Karademir, *Korku ve Umut II. Abdulhamit Dönemi Kürt-Ermeni İlişkileri*, 174.

45 Köse, "ABD'li Misyonerlerin Osmanlı Topraklarındaki Faaliyetleri," 177.

46 Ulu, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler*, 121.

47 Karademir, *Korku ve Umut II. Abdulhamit Dönemi Kürt-Ermeni İlişkileri*, 65.

gibi çok yönlü hususiyetlere sahip olmuşlardır. Misyonerlik her ne kadar dinî bir mana taşımışsa da misyoner faaliyetleri sadece dinî esaslar çerçevesinde yapılmakla sınırlı kalmamış, yapılan faaliyetler siyasî, iktisadî, içtimaî ve idarî alanlardaki her türlü çalışmaya kapsayacak şekilde oldukça geniş ve çok farklı amaçlara yönelik olarak yürütülmüştür. Hatta gerektiğinde, Roma İmparatorluğu yahut Osmanlı Devleti tarihinde yaşanan bir dizi örnekte olduğu gibi, kurulu düzeni değiştirmeye veya yıkmaya yönelik isyan ve ayaklanmalara rehberlik etmeğe kadar uzanmıştır⁴⁸.

Ermeni Meselesi Bağlamında Batılı Devletlerin Konuya Yaklaşımı ve Politikaları

Bir imparatorluk veya devlet içindeki azınlıkların ayaklanmaları, ayaklanmayı sürdürmeleri, bağımsızlıklarını kazanmaları, o ülkedeki istikrarsızlıkların, iç karışıklıkların devamı genellikle dış destekle mümkündür. İçerde sürekli karışıklıklar olsa da dışardan desteklenmezse ayaklanma zor olur, olsa da başarıya ulaşamaz. Devlet içerde çok güçlü ise, dışardan gelen kışkırtmaları kolayca püskürtür⁴⁹. Ama bunun aksi bir durum oluşmuşsa ayaklanmalar artar ve devlet gittikçe zayıflar. Osmanlı idaresi altındaki Ermeni meselesi olarak bildiğimiz dış mihraklı olaylar silsilesi de tarif edilen ikinci gruba dahil edilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması döneminde ortaya çıkan Ermeni Sorunu'nun sorumluluğu Türkiye Cumhuriyeti'ne ait olmayacağı gibi, Osmanlı İmparatorluğu'na da ait değildir. Bu sorumluluğu o dönemin büyük devletleri olan Rusya, Amerika, İngiltere ve Fransa ile Ermenilerin⁵⁰ kendi aralarındaki sosyopolitik, sosyokültürel, sosyoekonomik ilişkilerinin tarihsel sürecinde aramak gerekir.

1860'lara kadar gerek Batılı devletlerle yapılan antlaşmalarda gerekse İmparatorluğun iç hukukunda Ermenilere ilişkin düzenlemeler yoktu. 1862 yılında onaylanan Ermeni Ulusal Tüzüğü (Ermeni Millet Nizamnamesi); Fransa'nın Katoliklerin, İngiltere'nin Protestanların, Rusya'nın Ortodoksların sözde savunuculuğu ve hamiliğini yapma girişimleri üzerine bu mezheplerin dışında kalan ve en geniş grubu oluşturan Gregoriyen Ermeniler için Osmanlı Devleti tarafından oluşumuna izin verilen bir tasarıdır. 1870'ten sonra ise "Hristiyan Uyrklar" deyimini kalkmış, "Ermeni Sorunu" gündeme getirilmiştir⁵¹.

48 M. Metin Hülagü, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye," *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no.10 (2001): 431.

49 Hasan Kundakçı, *Emperyalizmin Maşası Ermeniler*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2006), 54.

50 Ercan, *Toplu Eserler- I Ermeniler ile İlgili Araştırmalar*, 32.

51 Ar, *Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923)*, 102.

Aslında Ermeni meselesi, Şark Meselesinin bir parçasını oluşturmaktadır. Şark Meselesinin, aktörleri olan emperyalist büyük Avrupa devletleri, çıkarları doğrultusunda Osmanlı Devleti'ni parçalamak için özellikle gayri Müslim tebaa arasında başlayan milliyetçilik ve ayrılık hareketlerini hararetle desteklemişleridir⁵². Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan kurmayı hedefleyen Avrupa devletleri, Ermenilerin dini ve millî duygularını sömürerek, onların komiteler, dernekler, yardım kuruluşları ve kiliselerde örgütlenmelerini ve silahlanmalarını sağlamış ardından da isyanlar çıkarmaları yönünde teşvik ederek, Osmanlı devletini köşeye sıkıştırmaya başlamışlardır⁵³. Aslında belirtilen tarihlerde batılı ülkelerin hepsinin de Osmanlı ülkesindeki Ermenilere sahip çıkmalarının nedeni olarak insan hakları, özgürlükler ve dini sebepler gösterilmektedir. Bunun bir aldatmaca olduğuna şüphe yoktur. Çünkü bu devletlerin hiçbirisinin gerek Amerika'nın kendi bulunduğu kıtada, gerek İngiltere'nin Hindistan ve Uzak Doğu'da, gerek Fransa'nın Afrika ve Orta Doğu'da, gerekse de Rusya'nın Asya ve Kafkaslarda hiç de insan haklarına, özgürlüklerine ve dini azınlıklara veya büyük etnik gruplara anlayış gösterdiği söylenemez. Bu manada Osmanlı Devleti'nin hak etmedikleri şekilde suçlamaları, iç dünyalarındaki hesaplaşmanın⁵⁴ tezahürüdür. Batılı devletler Osmanlı topraklarında istihbarı çalışmalarında özellikle Ermeni ve Rum vatandaşlardan sıkça faydalanmışlardır. FO 371/6506/E 2530 sayılı İngiliz belgesine göre, 1 ve 6 Haziran 1920 tarihleri arasında, Basın Sansür Dairesi ve İngiliz yüksek Komiserliği'nin Ermeni-Rum bölümünde şu çevirmenler çalıştırılmaktaydı: P. Mağakyan, S. Takvoryan, A. Karagözyan, M. Pilavcıyan⁵⁵.

Tercümanlık hizmetlerinin yanı sıra bazı Ermeniler İngiliz hükümetine ajanlık yaparak gizli kalması gereken bilgileri başta İngiltere olmak üzere diğer batılı devletlere sızdırmaktaydı. Diran Yaçibekyan adlı Türkiyeli bir Ermeni, 11 Mayıs 1921'de, Paris'ten, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na bir yazı gönderiyor; eskiden İstanbul'daki Posta Dairesi'nde çalıştığını İngiltere'yi ikinci yurt olarak tanıdığı için, savaş günlerinde yine başkentteki Whittall ve Şirketi Ltd. adlı firmada çalışan Nerses Noradungyan adlı başka bir Ermeni aracılığıyla, İngiltere'ye istihbarat sahasında değerli hizmetlerde bulunduğunu iddia ediyor, şöyle diyordu:

52 Abdurrahman Çaycı, *Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2013), 15.

53 Evren, *Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*, 114.

54 İsmail Mangaltepe, "Ermenilere Yönelik Destek Faaliyetleri," içinde *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, M. M. Hülagü, M. Şaşmaz, İ. Atnur, T. Karaca, M. Çolak, & R. Karacakaya Cilt 10 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 36.

55 Salahi R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumları Yayınları, 2013), 39.

“ tüm savaş döneminde, Britanya'ya oldukça sadık kaldım ve özellikle türkiye'nin savaş ilan ettiği güne kadar olan ilk dönemde bağlılık gösterdim. Savaşın sonucu olarak büsbütün mahvolmuş bir durumdayım. Fransa'da her çeşit yaşam kazancından yoksun ve çaresiz bir durumdayım⁵⁶. ”

Konunun detaylı bir şekilde incelenmesi açısından batılı devletler olarak adlandırdığımız ülkelerin isim isim ifade edilerek politikalarını açıklamak faydalı olacaktır.

Ermeni Meselesinde Amerika Politikaları ve Müdahaleleri

Amerikalı misyonerlerin, Osmanlı coğrafyasında 1820'li yıllardan başlayan ve Birinci Dünya Savaşı'nın çıkış tarihine kadar uzanan süreçteki etkin faaliyet ve çalışmalarının odağını Osmanlı Ermenileri oluşturmuştur. Bunun Osmanlı toplum düzeni ve toprak bütünlüğü üzerindeki yansıması ise olumsuz gelişmiştir. Misyoner kökenli yazarlar, Osmanlı Ermenilerine yönelik çalışmaların siyasi ve devrimci fikirleri bu topluma aşılacak gibi bir hedefinin olmadığını belirterek misyoner faaliyetlerini masum gösterme çabası içine girmelerine karşın, bu faaliyetlerin Osmanlı toplumunu ayrıştırıcı bir etkide bulunduğu açıklık kazanmıştır⁵⁷.

Ermeni meselesinin Amerika'ya taşınmasında misyonerlerin rolü büyüktür. Amerikalı misyonerler Osmanlı İmparatorluğu'na, Müslümanlar dahil olmak üzere, halkı Protestan Hıristiyan yapmak amacıyla geldi. Misyonerlerle Ermeniler arasındaki ilişkilerin en önemli noktasını Amerika'da Türkler'e karşı bir kamuoyu yaratmak oluşturmuştur⁵⁸.

Osmanlı dönemi Amerikalı misyonerlerin Ermenilerle olan ilişkisini Ali Rıza Bayzan eserinde Ermeni patriği Mutafyan'ın diliyle:

“ Amerika, dönemin koşulları gereği uluslararası projelerinde daha çok misyoner örgütleri bir araç olarak kullanmıştır. Nitekim Ermeni Patriği Mutafyan da Cumhuriyet gazetesinden Leyla Tavşanoğlu ile yaptığı söyleşide Ermeni Olaylarında Amerikan misyon örgütlerinin başrol oynadığını vurgulamaktadır.: “ Bir de misyonerliğin yurdumuz tarihine

56 Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, 44.

57 Nuri Karakaş, “Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'daki Faaliyetleri,” içinde *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, M. M. Hülalü, M. Şaşmaz, İ. Atnur, & T. Karaca, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004), 131.

58 Ar, *Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923)*, 125.

yaptığı etki vardır ki bunu görmezden gelmek imkansızdır. Kaba çizgileriyle şöyle anlatayim.”

şeklinde ifade edip şöyle devam ediyor:

”Osmanlı imparatorluğunun gerileme devri 1700’lerdedir. İşte, Pasarofça Antlaşması, sonra Kaynarca Antlaşması ve yıkılış devri yavaş yavaş başlar. Ve yine bu dönemde Batılı tarikatlara mensup olan yabancı rahipler, Anadolu’da gezinmeye başlarlar, Müslüman Türkleri Hıristiyanlaştırmaktır, ama bir de bakıyorsunuz ki Anadolu Hıristiyanlarını da Batılı Hıristiyan mezhepleri döndürmeye ilişkin faaliyetler başlıyor. Burada proselitik faaliyetle misyonerlik birbirine giriyor. Yüzyılımızın başlarındaki o kadar derin yara izleri bırakan üzücü olayları aklımıza getirdiğimiz zaman anadolu’da açılmış olan batılı yabancı misyoner okullarının faaliyetleri de küçümsenemeyecek bir faktördür... Misyonerlik faaliyetleri sonucu açılan okullar yabancıların emellerine hizmet etmiştir.”

Mutafyan’ın bahsettiği yabancı okulları kuran misyoner örgütlerin başında ABCFM gelmektedir.” cümleleriyle ifade etmektedir⁵⁹. Misyoner okulları Gregoryen ve Protestan Ermenileri aynı çatı altında bir araya getirdiğinden iki toplum dini ve sosyal alanlarda daha çok iş birliği yapmaya başladılar. Anadolu’daki Ermeniler arasındaki “Ermenilik bilinci” büyük ölçüde misyonerler tarafından verilmiştir⁶⁰.

Ermeni Meselesinde İngiltere Müdahalesi

Ermeni meselesini Ortadoğu’da takip ettiği yayılcı politikada bir araç, Ermenileri de bir piyon olarak kullanan İngiltere, meselenin ortaya çıkmasında ve milletlerarası bir sorun olmasında önemli bir rol oynamıştır. 1791’den beri Osmanlı Devleti’ne karşı, onun toprak bütünlüğünü muhafaza etmek politikasını takip eden İngiltere, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra imparatorluğun toprak bütünlüğüne dayanan geleneksel politika prensibinden görünüşte ayrılmamakla beraber bu imparatorluğun İngiltere için lüzumlu topraklarına sahip olmak veya hiç olmazsa bunlar üzerindeki İngiliz nüfuzunu kuvvetlendirmek politikasına meyletti⁶¹. Özellikle Karadeniz üzerinden İran, Kafkasya, Orta Asya ve Orta Doğu’ya ulaşmak isteyen İngiltere, öncelikle

59 Ali Rıza Bayzan, *Misyonerin Soykırım Oyunu* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006), 102.

60 Çabuk, “1875-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları,” 98.

61 Karacakaya, *Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça*, 224.

yerel müttefiklere büyük gereksinim duyacaklarını çok iyi biliyorlardı. Ermenilerin yaşam alanı olan bölgelerin, İngilizlerin göz diktikleri transit yollar üzerinde bulunması ve Ermenilerin ticarete yatkın olması, İngiltere'nin seçimini çok hızlı bir şekilde yapmasına neden olmuştur⁶². İngiltere'nin bu seçimindeki en önemli amacı, Rusların güneye inme ve Hint yollarına ulaşma politikalarına karşı, o bölgede kendisine birtakım haklar yaratma doğrultusundadır. Londra kabinesi, Ermenilerin kendi yanlarında yer almaları için yoğun çaba sarf etmiştir. Hatta Fransızlar; Suriye ve Filistin'deki Katolikleri koruma altına aldıklarını gündeme getirdiklerinde, İngilizler hemen Ermeniler lehine adım atmışlardır. İngilizler sahaya hâkim olmak adına bölgeye devamlı Protestan misyonerler göndererek olup bitenlerden haberdar olmak istemişlerdir⁶³.

Osmanlı topraklarında uzun yıllar varlığını devam ettirme gayesinde olan İngiltere'nin asıl politikası, Protestan cemiyetlerle İngiliz milli kilisesini geliştirerek faaliyetlerini yoğunlaştırmak suretiyle bölgedeki içtimai gruplarlar menfaat bağlarını kuvvetlendirerek, iktisadi yatırımları artırmaktı. Bu arada İngiltere, Osmanlı Devleti'nde Katolik fransa ve Avusturya'nın oynadığı vasilik rolüne de kaygıyla bakarak, kendisi için müdahale politikasına vesile olacak dini dayanağını da hazırlıyordu. Böylece İngilizler Osmanlı topraklarında Protestan bir cemaat oluşturup, kendi hesabına bunların hamiliğine soyunarak emperyalist emellerine ulaşmayı amaçlıyordu⁶⁴.

Osmanlı topraklarında uzun yıllar varlığını devam ettirme gayesinde olan İngiltere'nin asıl politikası, Protestan cemiyetlerle İngiliz milli kilisesini geliştirerek faaliyetlerini yoğunlaştırmak suretiyle bölgedeki içtimai gruplarlar menfaat bağlarını kuvvetlendirerek, iktisadi yatırımları artırmaktı.

Ermeni Meselesinde Fransa Politikaları ve Müdahaleleri

Fransızların Ermenilere olan destek faaliyetlerinin başlangıcı XVI. Yüzyıla kadar uzanmaktadır. 1535 yılında yapılan "Uhûd-ı Atika Antlaşması" ile ayrıcalıklar elde eden Fransa, Osmanlı Devleti'ne misyonerler göndererek Ermenileri Katolikleştirme faaliyetinde bulunmuştur. 1581 yılındaki bir raporda Osmanlı Devleti'nin gerilemeye başladığı belirtilmekte ve azınlıkların durumu anlatılmaktadır⁶⁵. Fransa, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerle

62 Evren, *Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*, 102.

63 Mangaltepe, "Ermenilere Yönelik Destek Faaliyetleri," 113.

64 Selami Kılıç, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), 167.

65 Mangaltepe, "Ermenilere Yönelik Destek Faaliyetleri," 131.

ilk ilgilenen, bu ilgisini Anadolu toprakları üzerinde kurmak istediği iktisadi nüfuz alanları bakımından devam ettiren, Orta Doğu ve Akdeniz’de denge sağlamak için bu unsuru uzun yıllar kontrolü altına alan devletlerden biridir⁶⁶. Zira diğer Avrupa ülkeleri gibi Fransa da tek bir ülke toprağını arzu etmemiş hedeflerini bütün coğrafyaya yayma hayallerini sürdürmüştür. Bununla birlikte Osmanlı Devleti tarafından çeşitli iddialarla göz altına alınan dindaşlarını da diğerleri gibi koruyup⁶⁷ kollama yoluna giden Fransa gerekli gördüğü durumlarda sefaretî aracılığıyla gözaltına alınanları serbest bırakabilmiştir. 1604 yılında, kapitülasyonlarda yapılan değişiklikler, Fransızlara bekledikleri ve daha rahat hareket etmelerini sağlayacak bir olanak sunmuştur. Osmanlı topraklarındaki Katolikleri koruma görevi. İşte bu noktadan sonra sömürgeci yayılcılığın birer neferi olarak çalışan misyonerler sahneye çıkmaya başlamış, Ermenilere yönelik propaganda çalışmaları artmıştır. Misyonerlerin İstanbul’da kurduğu ilk okul olan “Saint Benoit” Osmanlı topraklarında faaliyet yürüten ilk yabancı okul unvanına sahiptir⁶⁸. Misyonerlerin aracılık edip Fransa’ya eğitim için gönderilen Ermeni gençleri, buradaki bilim ve düşünce adamları, şairler, yazarlar, aydınlarla temasa geçerek Fransız İhtilali sonrasında moda olan bağımsızlık, özgürlük, milli devlet, milliyetçilik, eşitlik, adalet vb. konularda bilgilendirilip Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtılmışlardır. Eğitim sonrası Osmanlı topraklarına dönen bu Ermeni gençleri yaptıkları propagandalarla ayrılıkçı hareketlerin körüklenmesinde öncü rol oynamışlardır. Bu anlamda harekete en çok destek verenler ise hiç şaşkırtıcı olmayan Ermeni zenginlerle Fransız basın yaygın organları olmuştur⁶⁹.

Günümüzde Ermeni sorununu uluslararası platformlarda en çok tartışan, Türkiye’yi soykırımı iddiaları ile suçlayan ülkelerin başında Fransa gelmektedir. 1535 yılında, Kanuni Sultan Süleyman’ın tanıdığı, 1604, 1673 ve 1740 yıllarında da genişletilen kapitülasyonlar, Türklerin Fransızlara verdiği önemi ifade eden en önemli kanıtlar olmasına karşın, Fransa, Türklerin kendilerine sağladıkları olanakları ve duyduğu güveni kötüye kullanarak, Osmanlı devleti sınırları içinde gelişen isyan hareketlerini desteklemiş, Osmanlı vatandaşı Katoliklerin koruyuculuğu rolüne soyunarak, özellikle kutsal yerler konusundan söz sahibi olmaya çalışmıştır⁷⁰.

66 Karacakaya, *Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça*, 182.

67 Karacakaya, *Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça*, 184.

68 Evren, *Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*, 287.

69 Mehmet Deri, *Türkiye’de Azınlıklar ve Azınlık Okulları* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2009), 49.

70 Evren, *Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*, 293.

Ermeni Meselesinde Almanya Müdahalesi

Amerikalı ve İngiliz misyonerlerin dışında Ermeni olaylarının turmanışında etkili olan diğer bir unsur ise Alman misyonerlerin yürüttükleri faaliyetlerdir. Almanya geleneksel sömürgeci ülkelere oranla, üretim teknolojisi yanında, siyasal ve ekonomik yayılma konusunda da daha modern ve değişik yöntemler izlemekteydi⁷¹. Kuruluş amacı Müslümanlar arasında İncil'i yaymak olarak belirtilmesine rağmen, Alman Doğu Misyonu'nun asıl faaliyeti, Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilere maddi ve manevi destek sağlamaktır⁷². XIX. Yüzyılın sonlarından itibaren emperyal politika izlemeye başlayan Almanya; "Deutsche Orient-Mission (Alman Doğu misyonu) ve "Deutsche-Armenische Gesellschaft (Alman-Ermeni Cemiyeti)" başta olmak üzere çeşitli misyoner kuruluşlarının yoğun bir Ermeni propagandası yürütmesine rağmen Ortadoğu politikalarında, Osmanlı Devleti'ne ters düşmeyecek stratejiler tercih etmiştir. Bağdat demiryolu Alman politikalarında çok önemli bir yer tutmaktadır. Bu hat aracılığıyla Anadolu üzerinde egemenlik kurmayı planlayan Almanya, özerk bir Ermenistan'ı kendi çıkarlarına aykırı bulmaktadır⁷³.

Alman yazar Rohrbach, Almanya'nın Ermeni politikasını şöyle yorumluyordu:

"Ermenistan'ın coğrafi durumu Anadolu egemenliğinin anahtarıdır. Altı ilin birleşmesi, bu bölgeyi Rusya'nın eline geçirir. Rusya Ermenistan'a egemen olunca, Küçük Asya ve İran Körfezi'nden tüm ticaret ve önemli yollara gelecekte egemen olması demektir. Akdeniz'e doğru olan yerler onun eline geçer. Bu da Ermenistan'ın Rusya'nın eline geçmesinden daha korkunç bir şey olamaz. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nu siyasal düşüncelerle sürekli koruyacağız. Ancak Ermenistan'ı Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı olarak kabul edebiliriz⁷⁴."

Bugün Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde bulunan birçok belgede Osmanlı Devleti'nin almış olduğu "zorunlu göç" kararından, bu kararın uygulanmasından, Brest-Litovsk ayrı barışının yapılmasından Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya'nın sorumlu olduğu vurgulanmakta⁷⁵ yaşanan üzücü olayların gelişmesinde ve tedbirlerin yetersiz kalması noktasında Almanya kendi belgeleriyle alenen suçlanmaktadır.

71 Kılıç, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya*, 143.

72 Kılıç, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya*, 145.

73 Mehmet Okur, "Büyük Güçlerin Ermeni Sorununa Etkisi ve Ermeni Politikaları, içinde *Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909)* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2014), 28.

74 Evren, *Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*, 170.

Amerika'daki Ermeni propagandasının ve Türk düşmanlığının en önemli kaynaklarından biri ve belki birincisi de Amerikan misyonerleri ve Amerikan Protestan kilisesi olmuştur. Amerika, Osmanlı Devleti'ne iki koldan girmiş bir koldan misyonerler gönderilirken diğer taraftan tüccarlarını yollamıştır. Her grup da Boston'dan gelip İzmir'e ayak basmıştır. Boston kenti o gün bugündür Amerika'da Türk düşmanlığının en önemli yuvalarından biridir. Bugün de Ermeni propagandasının sözde “bilimsel” yayın organı “American Review” dergisi burada yayınlanır ayrıca propagandanın işlevsel gücünü yürüten beyin takımı ve teorisyenleri de Boston'da yaşamaktadır⁷⁶.

Ermeni Meselesinin Rusya Boyutu

Ermenileri bir araç olarak kullanmayı amaçlayan Batılı misyonerler, önce kiliseye etki etmek istiyorlardı. Ermeni milliyetçiliğini koruma konusunda büyük devletler arasında Rusya her zaman önde gitmiştir. Ermeni dini okullarında ve misyonerlerin kurdukları kolejlerde Ermenistan, onun coğrafyası ve tarihi öğretiliyordu. Burada, aynı zamanda Türk düşmanlığı tohumları da ekiliyordu⁷⁷.

Yeniden bir Ermenistan Krallığı kurma düşüncesi, ilk kez 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı sırasında, Ermenileri cesaretlendirerek, kendi yanlarına çekme politikasının bir parçası olarak, II. Katerina tarafından Rusya'nın koruması altında “Ararat Krallığı” kurma projesiyle ortaya çıkmış, ama bu proje hiçbir zaman uygulanma şansı bulamamıştır⁷⁸.

Akdeniz ve Hindistan'a ulaşma emellerinden vazgeçmeyen Rusya, XIX. Yüzyılda bu hedeflerini gerçekleştirmek üzere engel gördüğü Osmanlı Devleti'ni bölmek ve rahatça Mezopotamya'ya, oradan da Akdeniz'e inebilmek amacıyla, Ermenileri kullanarak harekete geçmiştir. Batıda Fransızların yaptığı gibi Ruslar da Doğu'da eskiden beri canlı tutulan Ermeni milliyetçiliği duygularını uyandırma stratejisini kullanmışlardır⁷⁹.

Rusya, komşu olduğu Osmanlı Devleti topraklarını bir tür doğal gelişme alanı olarak gördüğünden Ortodoks Rumların yanı sıra Gregoryen Ermenilerle de

75 Kılıç, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya*, 162.

76 Bilal N. Şimşir, “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine,” içinde *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, M. M. Hülagü, M. Şaşmaz, İ. Atnur, T. Karaca, M. Çolak, & R. Karacakaya, Cilt X, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 57.

77 Tenzile Rüstemhanlı, *Ermeni Mezalimi Türk-Müslüman Soykırımı* (İstanbul: Karakutu Yayınları, 2009), 94.

78 Evren, *Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*, 254.

79 Mangaltepe, “Ermenilere Yönelik Destek Faaliyetleri,” 180.

ilgileniyordu. Rus İncil cemiyeti, mezhebi manada Ermeni toplumuna 1813 tarihinde ilk defa ilgi göstermeye başladı. 1815'te Petersburg'da 15 bin adet Ermenice İncil bastırdı. Bununla yetinmeyen cemiyet daha sonra Osmanlı Ermenilerinin çoğu Türkçe konuştuğundan 1822'de Türkçe olarak İncil bastırıp Ermenilere dağıttı⁸⁰. Daha sonraki dönemlerde etkinliğini artırmak suretiyle elinde bulundurduğu gücü Ermenileri Osmanlı devletine karşı kıskırtmak için kullandı. Bununla birlikte Rusya, Ermenileri muhtar bir topluluk olarak görmek istemiyordu çünkü böyle bir durum idare ettiği Ermenilere kötü örnek teşkil etmekteydi. Nitekim Berlin Antlaşması'ndan sonra bir Ermeni heyeti Rus Çarına ıslahat için aracılık etmesini isteyince Çar, "Sizin işleriniz beni alakadar etmez. İngiltere menfaatlerinizi müdafaa etmeyi üzerine almıştır. İngiliz hükümetine müracaat ediniz." demişti⁸¹. Ruslar bölgeye yerleşene kadar Ermenileri kullanırken, Ermenilerin bir devlet kurmak için özellikle kilise vasıtasıyla yaptıkları yardımlar karşılıksız kalmıştı. Ancak Revan civarına Osmanlı Devleti'nden de Ermenilerin yerleştirilmesi bugünkü Ermenistan için ikinci basamak olmuştur⁸².

İşgal ettikleri yerleri elde tutmak için Hristiyan nüfusu iskân etmeyi temel bir politika olarak uygulayan Ruslar, Anadolu ve İran için büyük stratejik öneme sahip Revan ve çevresine Doğu Anadolu ve İran'da dağınık bir şekilde yaşayan Ermenileri yerleştirme politikasını 1828 yılından itibaren uygulamaya koymuştur⁸³. Ne var ki Türkiye'nin şark vilayetlerinde bir Ermeni devleti için uğraşan Rusya Ermenileri'nin, Rus idaresindeki hâl ve vaziyetleri Türkiye Ermenileri ile kıyas kabul edemeyecek derecede elim idi. Türkiye'de ekonomik müesseselerin başında rahat bir yaşam süren, devletin üst kademelerinde çalışabilen, askerlik yapmayan Ermeniler'e; daima Türkiye aleyhinde çalışan, siyasi bir müessese halindeki Patrikhanelerine, hiçbir kayda tâbi bulunmayan matbuatına, okullarına mukabil, Rusya'dakiler benliklerini kaybetmiş halde bulunuyorlardı⁸⁴.

Rusya, komşu olduğu Osmanlı Devleti topraklarını bir tür doğal gelişme alanı olarak gördüğünden Ortodoks Rumların yanı sıra Gregoryen Ermenilerle de ilgileniyordu.

80 Davut Kılıç, Osmanlı Ermenilerine Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri, içinde *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, M. E. Hülagü, M. Şaşmaz, İ. Atnur, & T. Karaca (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004), 98.

81 Karacakaya, *Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça*, 167.

82 Ali Arslan, "Büyük Güçlerin Ermeni Kilisesine Nüfuzu," içinde *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, M. M. Hülagü, M. Şaşmaz, İ. Atnur, T. Karaca, M. Çolak, & R. Karacakaya (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 16.

83 Ali Arslan, "Tarihsel Süreçte Ermeni Meselesi: Olaylar ve Kavramlar," içinde *Emperyalizm ve Ermeni Meselesi uluslararası Sempozyumu*, M. S. Bilgin, S. M. Erol, M. Alkan, & B. T. Yiğit (Ankara: Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi, 2015), 172.

84 Samiha Ayverdi, *Türkiye'nin Ermeni Meselesi* (İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2007), 76.

Sonuç

Genel olarak Ortadoğu ve bütün İslam coğrafyasında hakimiyeti elinde tutma isteği ve gayreti batılı devletlerin uluslararası politikasında öncelikli hedeflerinden biri belki de en önemlisi olmuştur. Afrika'da, Hint topraklarında, Asya kıtasının büyük bir kısmında sömürülere sahip Avrupa Devletleri bunun korunması için öncelikle Osmanlı gibi güçlü imparatorluğun alt edilerek kontrol altına alınmasından geçeceğini kendi belgelerinde sık sık vurgulamışlardır. Ayrıca İslam'ın ortaya çıkışından itibaren hızla yayılması, zamanla her bakımdan önemli yerlerin Müslümanların eline geçmesi, hatta İslam'ın Hristiyan topluluklar üzerinde etkili olması⁸⁵ misyonerlerin intikam duygularını harekete geçirerek temelinde İslam olan topraklarında faaliyet göstermelerinin diğer bir sebebi olarak gösterilebilir.

Osmanlı Devleti'nde yaşanan gerileme dönemi ile birlikte yaşanan yönetim sorunları, oluşan boşluklar ve kendini hissettiren siyasi boşluklar sonucu hazırda bekleyen misyoner unsurlar harekete geçmiştir. İmparatorluk topraklarına gelen Protestan, Katolik ve Ortodoks misyonerleri yoğun bir propaganda faaliyeti sürdürmüş Müslümanlar üzerinde olumlu etkiye sahip olmamışlarsa da azınlık ve diğer dini gruplar üzerinde istedikleri verimi elde etmişlerdir.

Çalışmamız boyunca Ermeni meselesinin başlangıç noktasına, meselenin çıkış zeminini hazırlayan koşullara, bu zeminin oluşmasında Batılı devletlerin bu meseledeki yerine, yaklaşımlarına ve politikalarına tarihsel bir süreç içinde değindik. Ayrıca Batılı devletlerin öncü gücü olan misyoner unsurların Ermeni Meselesindeki konumunun daha iyi anlaşılması adına tarihsel belgeler ışığında örneklendirilmeye gitme yolunu seçtik.

85 Zeynep İskefeyeli, "Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hristiyanlık, Kilise ve Misyonerler," *Akademik İncelemeler* 2 (2007): 244.

Kaynakça

- Ağırtaş, Ü. “Ermeni Meselesi (1918-1923).” *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4, no: 7 (2007): 15-32.
- Anadol, C. *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2002.
- Anadol, C., & Abbaslı, N. *Gizli Belgelerde Ermeni Terörü ve Basın-Yayın Organlarında 100 Soruda Ermeni Meselesi*. İstanbul: Kuvayı Milliye Yayınları, 2000.
- Ar, K. N. *Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923)*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2011.
- Arslan, A. “Büyük Güçlerin Ermeni Kilisesine Nüfuzu.” içinde, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Ed: M. M. Hülagü, M. Şaşmaz, İ. Atnur, T. Karaca, M. Çolak, & R. Karacakaya, 13-37. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Arslan, A. “Tarihsel Süreçte Ermeni Meselesi: Olaylar ve Kavramlar.” içinde, *Emperyalizm ve Ermeni Meselesi uluslararası Sempozyumu*, Ed: M. S. Bilgin, S. M. Erol, M. Alkan, & B. T. Yiğit, 157-184. Ankara: Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi, 2015.
- Arslan, A., Bal, H., & Demirhan, H. *Tarihi ve Stratejik Boyutlarıyla Ermeni Meselesi*. İstanbul: İdil Yayıncılık, 2012.
- Ayverdi, S. *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2007.
- Babacan, H. *Ermeni Sorunu Üzerine Makaleler*. Afyon: Atay Basımevi, 2007.
- Bayzan, A. R. *Misyonerin Soykırım Oyunu*. İstanbul: IQ Klütür Sanat Yayıncılık, 2006.
- Çabuk, M. “1875-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları.” Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2013.
- Çaycı, A. *Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2013).
- Çelikkol, A. “Ermeni “Soykırım” İddiaları, Amerikan Kongresi ve Türkiye.” *Bilge Strateji*, no: 7 (2015): 17-30.

- Dabağyan, L. P. *Türkiye Ermenileri Tarihi*. İstanbul: Yedirenk Yayınları, 2017.
- Deli, Y. E. *Kafası Karışanlar İçin Ermeni Meselesi*. İstanbul: Divan Kitap, 2015.
- Deri, M. *Türkiye’de Azınlıklar ve Azınlık Okulları*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2009.
- Ercan, Y. *Toplu Eserler- I Ermeniler ile İlgili Araştırmalar*. Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2006.
- Erdoğan, D. İ. “Ortak Yaşamdan Çatışmaya Türkler ve Ermeniler: Van Yetimhanesi Örneği (1896-1897).” içinde, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler* (Cilt 2), Ed: M. M. Hülagü, Ş. Batmaz, G. Alan, & S. Demirci. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2007.
- Evren, G. *Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*. Ankara: Ümit Yayıncılık, 2002.
- Gül, A., & Özdemir, A. *Dersimliler Ermeni mi?* İstanbul: Alem Yayıncılık, 2014.
- Hülagü, M. “Osmanlı’dan Cumhuriyete Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye.” *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10 (2001): 57-99.
- İskefiyeli, Z. “Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hıristiyanlık, Kilise ve Misyonerler.” *Akademik İncelemeler* 2, no: 1 (2007): 231-255.
- Karacakaya, R. *Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça*. İstanbul: Bilimevi Basın Yayın, 2005.
- Karademir, N. *Korku ve Umut II. Abdulhamit Dönemi Kürt-Ermeni İlişkileri*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2015.
- Karakaş, N. “Amerikalı Misyonerlerin Anadolu’daki Faaliyetleri.” içinde, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Ed: M. M. Hülagü, M. Şaşmaz, İ. Atnur, & T. Karaca, 127-144. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.
- Kevorkian, R. H. *Soykırımın İkinci Safhası*. (N. Tateosyan, Çev.) İstanbul: Belge Yayınları, 2011.
- Kılıç, D. “Osmanlı Ermenilerine Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri.” içinde, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Ed: M. M. Hülagü, M. Şaşmaz, İ. Atnur, & T. Karaca, 85-126. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.

- Kılıç, S. *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya*. Ankara: Türk Tarih kurumu Yayınları, 2015.
- Köse, İ. “ABD’li Misyonerlerin Osmanlı Topraklarındaki Faaliyetleri.” içinde, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*; Ed: M. M. Hülagü, M. Şaşmaz, İ. Atnur, & T. Karaca, 145-172. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.
- Kundakçı, H. *Emperyalizmin Maşası Ermeniler*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2006.
- Mangaltepe, İ. “Ermenilere Yönelik Destek Faaliyetleri.” içinde, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Ed: M. M. Hülagü, M. Şaşmaz, İ. Atnur, & T. Karaca, Cilt 10, 29-44. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.
- Okur, M. “Büyük Güçlerin Ermeni Sorununa Etkisi ve Ermeni Politikaları.” içinde *Ermeni Ayaklanmaları Sempozyumu (1894-1909)*, 19-53. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2014.
- Rüstemhanlı, T. *Ermeni Mezalimi Türk-Müslüman Soykırımı*. İstanbul: Karakutu Yayınları, 2009.
- Saray, M. *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2010.
- Selvi, H. “Amerikalı Misyoner George P. Knapp ve Bitlis’te Ermeni Olayları.” içinde *Ermeni Ayaklanmaları Sempozyumu (1894-1909)*, 199-220. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2014.
- Sezgin, M. N. *Ermenilerde Din, Kimlik ve Devlet*. Ankara: Platin Yayınları, 2005.
- Sonyel, S. R. *Osmanlı Ermenileri Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları*. (A. Birerdinç, Çev.) İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009.
- Sonyel, S. R. *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi’nin Türkiye’deki Eylemleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumları Yayınları, 2013.
- Sonyel, S. R. *Osmanlı Devleti’nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Şenol, K. S. *1915 Ermeni Tehciri Sosyo-Ekonomik Boyutlarıyla*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2006.

Şimşir, B. N. “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine.” içinde, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*; Ed: M. M. Hülagü, M. Şaşmaz, İ. Atnur, & T. Karaca, Cilt 10, 45-98. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.

Tosun, R. “Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti.” *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 14 (2003): 143-163.

Ulu, C. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2012.

Çeviri

KARDEŞLER DEĞİL, TAMPON BÖLGELER: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA GENÇ TÜRK YÖNETİMİNİN ASKERİ POLİTİKASI VE PANTÜRKİZM EFSANESİ*

Prof. Dr. Michael A. REYNOLDS**

Bu makale Michael A. Reynolds'un *Past and Present* dergisinde "Buffers, not Brethren: Young Turk Military Policy in the First World War and the Myth of Panturanism" başlığıyla yayınlanan makalesinin Türkçe çevirisidir. (Michael A. Reynolds, "Buffers, not Brethren : Young Turk Military Policy in the First World War and the Myth of Panturanism," *Past and Present*, No. 203, 2009.) Çeviren: Ahmet Can Öktem

Kitlesele milli kimliklerin ve milliyetçiliğin yükselişi çağdaş Avrupa ve diğer birçok bölgenin tarih yazımının kesinlikle en yaygın anlatı temalarından biridir. Akademisyenler kişiler milliyetçi hareketlerin kökenleri, milliyetçi ideolojilerin içerikleri ve milli kimliklerin oluşumları üzerine muazzam ölçüde teorik ve deneysel bir literatür yaratmışlardır. Milliyetçilik bir batı Avrupa olgusu olarak ortaya çıkmış olsa da, resmi bir imparatorluğun çöküşü ve on dokuzuncu ile yirminci yüzyılda ulus devletin dünyada yaygınlaşması onu bir küresel olgu olarak ortaya çıkarmış gözükmektedir. Dahası, milliyetçi anlatının özündeki evrensellik iddiası ona açıklayıcı bir güç vermiş ve milliyetçiliğin yaygınlığı da onu Avrupa'nın ötesindeki bölgelerin tarih yazımını hazırlamak için çekici bir tema haline getirmiştir.

Ancak, zaman zaman milliyetçilik temasının ve gelişiminin başka süreçlere gölge düşürmesine izin verilmiştir ve eleştiriye açık olmayan uygulamasının tarih anlayışımıza zararlı olduğu görülmüştür. Bu durumu açıklamak amacı ile bu yazı Osmanlı tarih yazımındaki en köklü tezlerden birini, sıkça Panturancılık başlığı altında toplanan Pantürkizm ile Panislamizm ideolojilerinin imparatorluğun son yıllarında Rusya konusundaki Osmanlı

* Yorumları, eleştirileri ve tavsiyeleri için Howard Eissenstat, Nobuyoshi Fujinami, Şükrü Hanioğlu, Peter Holquist, Yoshiro Ikeda, Onur Öno, Nader Sohrabi ile Ronald Suny'e teşekkür etmek isterim.

** Princeton Üniversitesi Tarih Bölümü

politikalarını ve kararlarını derinden etkilediği görüşünü incelemektedir.¹ Bu teze göre, yüzyılın başında Osmanlı ile Rus imparatorluklarındaki Müslümanlar ile Türk milletleri arasındaki kitlesel kimliklerin yükselişi Osmanlı liderleri arasında Rus İmparatorluğu'nun Müslüman topraklarına yönelik kuvvetli bir irredantizm oluşturmuştur. Bize söylendiğine göre Panturancı düşüncenin artan nüfuzu 1917-18'de Osmanlıların Kafkaslara, etnik kardeşleri ve dindaşları ile birleşme ve Hazar'dan Rus kontrolü altındaki Türkistan'a bir fetih hareketi başlatarak imparatorluk ihtişamını yeniden ateşlemek amacı ile ordularını göndermeye teşvik etmiştir.

Panturancı tez Osmanlı tarih yazımının en yaygın şekilde tekrar edilen ancak pek de iyi araştırılmamış tezlerinden biridir. Bu teze başvuran araştırmacılar Osmanlı devletinin karar ve davranışlarını anlatmak için, çoğu kez açıklamak istedikleri bu sözde eylemlerin gerçekten meydana gelip gelmediklerini doğrulama yoluna gitmeden, karar vericilerin görüşleri ile bağı bulunmayan dolaylı kanıt ve retorikten yararlanmakta beis görmemişlerdir. Tezi daha titiz bir incelemeye tabi tutmadaki başarısızlık kısmen birincil Osmanlı kaynaklarını kullanma veya ulaşmadaki yetersizlik ile açıklanabilir. Ancak, söz konusu tez ile açık tarihi kaynaklardaki veri arasındaki çelişkiler o kadar fazladır ki bu açıklama yetersiz kalmaktadır. Literatürün geneline yayılmış ulusal kimliklerin merkeziliğine yapılan vurgu ise daha güçlü bir açıklama ortaya koymaktadır. Bu kavramsal zeminde, Osmanlı Müslümanlarının, imparatorluğun son döneminde Rusya'daki kardeşleri ile birleşmek için çaresiz bir savaş vermiş oldukları fikri o kadar sezgisel ve ikna edici görünmektedir ki gerçek bir araştırmaya ihtiyaç duyulmamaktadır.

Bu makale Panturancı tezin savunulamaz olduğunu öne sürmektedir. Makale, Osmanlı devletinin son yıllarında Rus İmparatorluğu'na yönelik politikaları, herhangi bir milliyetçi veya proto-milliyetçi kimlik ideolojisinin değil, somut jeopolitik muhakemeye dayanan makul bir görüşün yönlendirdiğini iddia

1 Aşağıdakiler bu teze başvuran İngilizce kitapların kapsamlı olmasa da anahatlarını içeren kitapların bir listesidir: Taner Akçam, *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide* (New York, 2004); W. E. D. Allen and Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the TurcoCaucasian Border* (1953; Nashville, 1999); Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians* (New York, 2005); David Fromkin, *A Peace to End All Peace: Creating the Modern Middle East, 1914–1922* (New York, 1989); William Hale, *Turkish Foreign Policy, 1774–2000* (London, 2000); Efraim Karsh and Inari Karsh, *Empires of the Sand: The Struggle for Mastery in the Middle East, 1789–1923* (Cambridge, Mass., 1999); Jacob M. Landau, *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation*, 2nd edn (London, 1995); Jacob M. Landau, *The Politics of Pan-Islam: Ideology and Organization* (Oxford, 1990); Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 3rd edn (New York, 2001); Justin McCarthy, *The Ottoman Peoples and the End of Empire* (London, 2001); Alan Palmer, *The Decline and Fall of the Ottoman Empire* (London, 1992); Aviel Roshwald, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, Russia, and the Middle East, 1914–1923* (New York, 2001); Stanford Shaw and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, ii (New York, 1977); Hew Strachan, *The First World War* (New York, 2004); Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History* (New York, 1998).

etmektedir. Bunu gösterebilmek için söz konusu politikalara karar veren liderler, onu şekillendiren diplomatlar, onu gerçekleştirmek için savaşan askerler, gidişatı tartışan politikacıların düşünceleri ve eylemleri incelenmektedir. Rusya'daki Şubat Devrimi ile başlayan ve Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanması ve Osmanlı birliklerinin Kafkaslardan Kasım 1918'de nihai geri çekilişi ile sona eren dönemde Osmanlı'nın Kafkaslar ve Rusya'ya yönelik hedeflerinin evrimi izlenmektedir. Bu dönem Panturanizmin Osmanlı politikasına nüfuz etmesi için en iyi koşulları sağladığında Panturancı tez için önemlidir. Bunun iki sebebi vardır. İlki, bu dönem Osmanlı Müslümanları arasında milliyetçi ve Panturancı duyguları teşvik ettiği ve canlandırdığı söylenen üç yıllık (veya altı, İtalya ve Balkan ülkeleri ile olan savaşları da sayarsak) bir savaştan sonra gelmiştir. İkincisi, Osmanlılara Panturancı amaçlarını gütmek için en cömert anı sunmuştur. Bu dönem boyunca Rusya kaos içindeydi ve Rus hükümetleri devrim ile mücadele etmekteydi ve Kafkaslar etkin bir şekilde savunmasız bırakılmıştı. Geçmiş yıllarda Rusya'nın askeri üstünlüğünün Osmanlı'yı Panturancı amaçlarını gütmekten alıkoyduğunu iddia edebiliyor olsak da, 1917-18'de Osmanlı devletinin davranışları üzerinde böyle bir kısıtlama mevcut değildi. Kısacası, Panturanizmin tesiri ile ilgili bir kanıt bulabilecekseniz, bu ancak söz konusu dönem içinde mümkündür.

1917-18'deki olayların dikkatli bir şekilde yeniden incelenmesi ve Osmanlı iç tartışmalarının, toplumsal münakaşalarının ve diplomasisinin detaylı bir analizi, Osmanlı'nın amacının etnik veya dini kardeşleri ile birleşme olmadığını ortaya çıkarmaktadır. Bilakis, onların ağırlıklı amacı çok daha kesin ve çok daha az hayalperest idi: Rus İmparatorluğu'nu bölerek Rus gücünü zayıflatmak ve kendi sınırları ile Rusya arasında bir tampon bölge oluşturmak. Romanov İmparatorluğu Osmanlıların bildiği en büyük varoluşsal tehdidi meydana getirmekteydi, fakat bu imparatorluğun çöküşü Osmanlı liderliğini Avrasya bozkırlarında imparatorluk şanını yeniden tesis etme ilhamı vermemiştir. Tam tersine, Osmanlılar Rusya'nın zayıflığının geçici olduğuna ve faydalanabilecekleri kısa bir fırsat penceresi bulunduğuna inanmışlardı. Öncelikli amaçları arasında 1878'den sonra kaybedilen toprakları geri almak, bağımsız bir Ukrayna devletinin kurulmasını desteklemek ve Kafkaslarda imparatorluk ile Ruslar arasına coğrafi bir boşluk koymak için bir veya daha fazla tampon bölge oluşturması bulunmaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) meşruluğunu desteklemek ve bölgeyi İngiltere ile Almanya'nın gelecek işgaline karşı emniyete almak gibi diğer hedefler ise ikincil rol oynamışlardır. Panislamizm ile Pantürkizm ideolojilerinin Osmanlı politikalarını yönlendirmediğini tartışmak, bu fikirlerin mevcut olmadığını iddia etmek değildir. Tartışılacağı üzere, Osmanlı yetkilileri Müslüman dayanışması hazırlığı yapmışlardır ve Rusya Müslümanları da zaman zaman ortak din veya

etnik kimliklerini vurgulayacak şekilde Osmanlı'ya yardım çağrıları yapmışlardır. Bilakis, temel argüman, bu ideolojilerin politikaların sebebi değil, araçları olduklarıdır. Osmanlı karar alıcıları ile Rusya Müslümanları temsilcileri farklı şekillerde karşılıklı sempati hissetmiş olsalar da, bu sempatinin işbirliğine dönüşme ihtimali sınırlı idi ve mevcut literatürün belirttiğinden çok daha zayıftır. Benzer şekilde, Osmanlı taarruzunun detaylı bir incelemesi de Osmanlı liderlerinin en üst makamlarında bulunan Ermenilere karşı hissedilen düşmanlığın kuvvetli olabileceğini, ancak bunun da değişebileceğini ve hatta öyle de olduğunu göstermektedir. Bu, böylesi bir düşmanlığın daha büyük bir imparatorluk arzusunun sonucu değil, Anadolu'nun gelecekteki kontrolü konusunda duyulan endişeden kaynaklandığını göstermektedir. Osmanlı'nın Kafkasya harekâtının altında yatan hikayeyi en iyi şekilde anlamak, ortaya çıkan milli kimlik anlatılarının bir değişkeni olarak değil, daha ziyade çok daha farklı küresel bir tarihi temanın, yani modern ülkesel (territorial ç.n.) devletin yayılmasını anlamaktan geçmektedir.

I

İDEOLOJİLERİN KÖKENLERİ

Devam etmeden önce, Panislam, Pantürkizm ve Panturancılık ideolojilerinin kökenlerine ve içeriğine kısaca değineceğim, daha sonra ise tarihyazımının onlara devamlı vurgu yapmasına dair bazı açıklamalarımı paylaşacağım. Panislam, Pantürkizm ile Panturancılık ideolojileri ondokuzuncu yüzyılda, etrafi kuşatılmış Osmanlı İmparatorluğu'nun bir dizi uzun süreli krizlere maruz kaldığı bir dönemde ortaya çıkmıştır. Avrupa'nın Büyük Güçleri tarafından bozguna uğratılmaktaydı ve durmadan toprak kaybediyordu. Liderleri ümitsizce çareler aramaktayken, ağırlıklı olarak Hıristiyan olan topraklarını kaybettikçe daha homojen şekilde Müslümanlaşmakta ve sınır bölgelerinden devamlı bir Müslüman göçmen ve mülteci akınına maruz kalmaktaydı. Bazı Osmanlı Müslümanları için, bu ideolojiler yenilenmiş bir güç vaat etmekte ve imparatorluğun uzayan krizlerinden bir çıkış yolu ortaya koymaktaydı. İdeolojiler İmparatorluğun ötesinde Osmanlı Müslümanlarının birleşebileceği ve bundan güç alabileceği, birbirinden farklı fakat birbiriyle örtüşen siyasi yapıların varlığını ortaya çıkarmıştı. En az bunun kadar önemli olan bir şey varsa o da ideolojilerin, bir nüfusun kimliğinin, aynı zamanda siyasi bir topluluğu da belirlemesi gerektiğine dair, zamanla ortaya çıkmaya başlayan egemenlik normları ile örtüşen varsayımını paylaşıyor olmasıdır. Başka bir ifade ile ideolojiler yavaş yavaş etkisini kaybeden Osmanlı hanedanına yeniden bir siyasi sadakat odağı haline gelmesi açısından çağdaş alternatifler sunmuştur.

Panislam bütün Müslümanlara mezhepsel, etnik ve diğer farklılıkları bir kenara koymayı ve dayanışma ile birlik olmaya çağırmıştır. Üç ideoloji arasında, en az yeni olanı Panislam idi. İslam inananların birlikteliği ile meydana gelmiştir ve birliktelik inancın bir parçasıdır. Panislam'ın yenilikçi yanı, taraftarlarının hissettiği zaruriyet duygusuydu. Müslüman topluluğunu kuvvetlendirme mecburiyetinin, tüm Müslümanların, dinin kalbine işlemiş doktrinsel ve uygulamadaki mezhep farklılıklarını bir kenara koymayı gerektirdiğini öne sürüyorlardı. Sultan Abdülhamit II (1876 ve 1909 arasında hüküm sürmüştür) imparatorluğundaki Müslümanların sadakatini pekiştirmek için, hem de kulları arasında isyancı 'Müslüman fanatiklik' kâbusları tarafından musallat olan Avrupalı sömürgeci güçlere karşı biraz jeopolitik ağırlık elde etmek için meşhur bir şekilde Panislamizmi uygulamayı amaçlamıştı.²

Öte yandan Pantürkizm ile Panturanizm, kavramsal olarak çok daha yeniydiler. Arminius Vambery adlı bir Yahudi Macar Oryantalist her iki terimi bulan kişi olarak tanınmaktadır. 1873'te Adriyatik'ten Çin Seddi'ne kadar uzayan coğrafyada Türk halkların varlığına dikkat çekmiştir. Türk olarak tarif ettiği Osmanlı Devleti o bölgedeki etnik kardeşleri birleştiği takdirde, Rusya'nın gücünü çok daha iyi dengeleyebileceğini öne sürmüştü. Panturanizm Macarlar, Finlandiyalılar ve Estonyalıları ve diğerlerini, Türklerle birlikte Türk etnik kökeni paydaşlığında birleştirme fikrini genişletmiştir. Vambery'nin tahminine göre, bütün bu halklar Orta Asya'daki 'Turan' isimli mitolojik toprağa dayanan ortak kökene sahiptiler. Bu ortak miras üzerinden birleşerek Slavlara karşılık verebilirlerdi. Panturanizmin bu yorumu yirminci yüzyılın büyük bir bölümünde bazı Macar düşünsel çevrelerde bir nebze üne kavuşmuş olsa da, Osmanlı yazarlar Turan kavramını daha ziyade Pantürkizm için eşanlamlı bir kavram olarak kullanmışlardır.³

Müslüman ve Türk birliği kavramlarının rağbet gördüğü başka bir bölge de Rus İmparatorluğu olmuştur. Ondokuzuncu yüzyılın sona ermesinden önce, Rus yayılması Volga, Kırım, Kafkasya ile Orta Asya'nın Müslümanlarının siyasi hayatını ve kuruluşlarını altüst etmiş ve onları tek bir egemen altında toplamıştır. İmparatorluk topraklarında iletişim ve modern eğitimin yayılması Rusya Müslümanlarını birbirleri ile temas haline sokmuştur ve onları yeni kültürel hayat ve siyasi örgütlenme kavramları ile tanıştırmıştır. Kırım Tatarı İsmail Gaspıralı gibi Müslümanlar dil ve kültürde birleşme hedefi

---

2 Panislam konusunda, ilk olarak Landau, *Politics of Pan-Islam*'a bakınız. II. Abdülhamid ile Panislam konusunda, Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği* (İstanbul, 1992), ve François Geogon, *Abdülhamid II: le sultan calife, 1876-1909* (Paris, 2003), 192-214 e bakınız. Panislam'ın farklı bir değerlendirilmesi için, Adeeb Khalid, 'Pan-Islamism in Practice', in Elisabeth Özdalga (ed.), *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy* (London, 2005) e bakınız.

3 Landau, *Pan-Turkism*, 2; Gotthard Jäschke, 'Der Turanismus der Jungtürken: zur osmanischen Aussenpolitik im Weltkriege', *Die Welt des Islams*, xxiii (1941), 2.

doğrultusunda basitleştirilmiş bir Türk dilinin kullanımını savunmuşlardır. Nasıl ki Osmanlılar kendi yaşadıkları krize bir çözüm olarak sınırlarının ötesinde müttefik arayışına girmişlerse, Rusya Müslümanlarının bazıları da karşı karşıya kaldıkları sorunlara çözüm arayışında ilham almak için yüzlerini Osmanlı İmparatorluğu'na dönmüşlerdir. Rusya Müslümanlarının çoğunluğu Türk kökenli olduğu için, Panislam ile Pantürkizm fikirleri kaynaşmış ve uygulamada birbirlerini pekiştirmişlerdir.

Akçura başarılması en muhtemel olan olduğu için Pantürkist seçeneğin seçilmesi çağrısında bulunmuştur. Bilim insanları İstanbul'daki Jön Türk çevrelerinde Akçura gibi göçmen fikir adamlarının ve 1908'deki Jön Türk İhtilali sonrası Ziya Gökalp, Tekin Alp ile Halide Edib gibi diğer fikir adamlarının çalışmalarında ara sıra kullanılan Panturancı sembollerden Osmanlı Müslümanları ile Rusya'daki kardeşleri arasında kuvvetli bir çekimin varlığını sempatinin olduğu varsaymışlardır.

Pantürkizm Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasi tartışmalara 1904'te, Rus İmparatorluğu'ndan gelmiş Yusuf Akçura adlı Tatar bir göçmen Kahire gazetesi Türk'te "Üç Tarz-ı Siyaset" başlıklı bir yazı yayınladığında dâhil olmuştur. Akçura ortak kimliğin bir devlet ile halkını birleştireceği fikrinden hareketle, Osmanlıların üç seçenekten birini seçmesi gerektiğini öne sürmüştür: Bütün imparatorluğun halkını tek bir millete dönüştürecek bir Osmanlılık; Panislamizm ve bütün Müslümanların birleşmesini savunmak; veya 'Orta Asya'dan Karadağ'a kadar' uzanan Türk halkının birliğini amaçlanması. Akçura başarılması en muhtemel olan olduğu için Pantürkist seçeneğin seçilmesi çağrısında bulunmuştur.⁴ Bilim insanları İstanbul'daki Jön Türk çevrelerinde

Akçura gibi göçmen fikir adamlarının ve 1908'deki Jön Türk İhtilali sonrası Ziya Gökalp, Tekin Alp ile Halide Edib gibi diğer fikir adamlarının çalışmalarında ara sıra kullanılan Panturancı sembollerden Osmanlı Müslümanları ile Rusya'daki kardeşleri arasında kuvvetli bir çekimin varlığını varsaymışlardır.

1912'de Balkanlardaki güçler Osmanlıların üzerine hücum etmiş ve birkaç ezici yenilgi yaşatmış, böylece İmparatorluğu Avrupa'da kalan topraklarının neredeyse tamamından koparmışlardır ve yüz binlerce çaresiz Müslüman göçmeni Balkanlardan Anadolu'ya göç etmek zorunda bırakmışlardır. Araştırmacılar bize bunun nihai etkisinin, Osmanlı Müslümanlarının, doğuda Rusya'ya karşı Birinci Dünya Savaşı'na girerek yeni fetihlerle batıdaki

4 Yusuf Akçura, 'Three Policies', trans. David S. Thomas, in Central Asian Monuments, ed. Hasan B. Paksoy (Istanbul, 1992).

kayıplarına telafi aramalarına sebep olacak milliyetçi bir heyecana kapıldıklarını söylemektedirler.⁵ Panturancı hırslar Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa'yı Rus Kafkasya'sına talihsiz bir saldırı emri vermeye teşvik ettiğini, diğer yandan Panislamcı heyecanların ise Bahriye Nazırı Cemal Paşa'yı ise İngilizler tarafından kontrol edilen Süveyş kanalına karşı benzer bir başarısız taarruza teşvik etmiştir. Rus ordusunun Anadolu'ya ilerleyişi Osmanlı yayılmacılığını iki yıl boyunca sınırlamıştır, ancak Rus ordusu Şubat 1917 Rus İhtilali sonucunda dağılınca Osmanlılar Panturancı bir imparatorluğun hayali ile Kafkasya'ya bir hareket için uygun anı yakalamışlardır.

II

PANTURANCI TEZİN KALICILIĞI

Panturancı tez görünüşte üç değerli işlevi yerine getirdiği için devamlılık göstermiştir. İlki Osmanlı İmparatorluğu'nun hanedanlık ve çok etnik yapılı değerler sisteminden Türkiye Cumhuriyeti'nin çağdaş milliyetçiliğine doğru bir bağlantı sağlamaktadır. Osmanlı tarihçilerine göre, Panturancılık 1908'in Jön Türk İhtilali olarak adlandırılan dönemi sırasında ortaya çıkmaya başlayan yeni kitlesel kimlik politikalarının dışavurumu idi ve 1923'te bilinçli şekilde milliyetçiliği seçmiş Türkiye Cumhuriyeti'nin ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır. Modernlikten doğan ve daha olgun bir milliyetçi bilince ve kimliğe dönüşen yeni, kolektif bir siyasi kimliğin ham enerjisinin somut hali olan bir geçiş dönemi bilincini temsil etmekteydi. Panturancı tez, özünde ondokuzuncu yüzyıl sonları ve yirminci yüzyıl başlarındaki milliyetçiliğin merkezi ve evrensel etkisine dair daha umumi bir görüşün sonucudur. Bu sebeple, milliyetçiliğin yükselişi, çok uluslu imparatorlukların çöküşü ve ulus devletin yayılmasına dair daha kapsamlı söylem ile uyumludur.

İkincisi, batı Anadolu'daki Hıristiyanların, ve özellikle Ermenilerin, topyekûn yok edilişlerini anlatmaya yardımcı olmaktadır. En keskin şekliyle bu görüş, Anadolu Türklerinin, coğrafi sebeplerle Rusya'daki kardeşleri ile birleşmeleri amacına engel teşkil ettiğini düşündükleri Anadolu Ermenilerini yok ettiğini ileri sürmektedir. Bu görüşün bir başka şekli ise Panturancılığın düşünsel ile duygusal özüne, katı coğrafi etkenlerden daha fazla vurgu yapmaktadır. Bu görüş, Panturancı yayılmacılığın, Osmanlı'nın lider kadroları arasında olağanüstü azimli ve saldırgan bir dünya görüşünün varlığını yansıttığını, ve dini ve etnik kimliğe dayalı bir yayılmacı hareketi yürütmedeki kararlılığının

5 Osmanlı'nın savaşa katılımı konusunda yeni araştırmalar için bkz. Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914* (Cambridge, 2008).

azınlık nüfuslarını yok etme niyeti ile tutarlı olduğunu öne sürmektedir. Kısmen çelişkili bir biçimde, Panturancı tez soykırım yapıldığını açıklamak için kullanılırken, öte yandan Türk tarihyazımında Mustafa Kemal'in ve kurduğu cumhuriyetin meşruiyetini güçlendiren üçüncü bir işlevi de yerine getirmektedir. Panturancı tez Kemal'in Jön Türk seleflerine ve özellikle eski rakibi Enver Paşa'ya pervasız bir yayılcılık planı atfederek onları itibarsızlaştırmakta ve Kemal'in bilgelliğini ve kısaca 'Yurtta sulh, cihanda sulh' sloganı ile özetlenen başka ülkelerin içişlerine müdahale etmeme prensibini vurgulamaktadır. Bu farklı işlevleri yerine getirme kabiliyeti Panturancı teze uzun bir ömür vermiştir.

Eğer Panturancılığın belirleyici etkisine yapılan geleneksel vurgu doğru ise, bizim en azından, şunlara dair kanıtları tespit edebiliyor olmamız gerekmektedir: geçmişlerini hesaba katmadan açık bir şekilde, ağırlıklı olarak Müslümanlar veya Türklerin yaşadığı bütün muhtemel bölgeleri Osmanlı İmparatorluğu'na katmaya yönelik bir çaba; Rusya Türklerini ve Müslümanlarını kurtarma amacı ile diğer stratejik taahhütleri riske atacak kadar büyük bir oranda kuvvet mevzilemek; Müslüman ve Türk gruplarına onları özgürleştirmek için kayda değer mali ve insan kaynağı desteği verme taahhüdünde bulunulması, veya böyle bir desteğin Müslüman ve Türk olmayan gruplar söz konusu olduğunda verilmemiş olması. Osmanlı'nın hareket tarzına dair kayıtlar Panturancılığın iddia edilen bu etkisini açık bir şekilde göstermekten uzaktır. Panturancı tez için sağlam deliller ortaya koyamamakta, bu tez ile çelişen sonuçları ya yok saymamakta ya da görmezden gelmektedir ve görünüşe göre açıklayabildiği sonuçlar için alternatif hipotezleri göz önüne alamamaktadır.

III

RUSYA'NIN ÇÖKÜŞÜ

1917 ilkbaharında Anadolu'daki Osmanlı ordusu kırılma noktasındaydı. Son iki yılın olağanüstü meşakkatli savaşı orduyu yıpratmış, yormuş ve tüketmişti. Rus ordusu Anadolu'ya girmeye devam ettikçe asker kaçakları ile kan kaybetmeye devam etmiştir. Orduyu ancak önceki kış sırasında bütün askerleri kışlarına dönmeye mecbur bırakan olağandışı şiddetteki hava koşullarının başlaması yok olmaktan kurtarmıştır.⁶ İmparatorluğun geri kalanının durumu

6 Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (Westport, 2001), 120–37; E. V. Maslovsky, *Mirovaya voına na Kavkazskom fronte, 1914–1917 g.* [The World War on the Caucasian Front, 1914–1917] (Paris, 1933), 296–8, 403–11; Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi* [The Turkish War in the First World War], iii (Ankara, 1965), 3–107.

da çok daha iyi değildi. İşgücü kaynakları harcanmış idi, aşırı enflasyon ekonomiyi boğuyordu ve açlık başkent İstanbul'da bile yaşanmakta idi.⁷

Bu sebeple, Mart 1917'de Petrograd'daki ihtilal ile Çar II. Nikolas'ın tahttan çekilme haberleri doğal olarak Osmanlılara umut getirmiştir. Petrograd'da ve Rus İmparatorluğunun tümünde gerçekleşen olayların tam anlamı muğlak olsa da, Rus devletinin en üst seviyelerindeki karmaşanın varlığı, savaşın sona ermesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun hayatta kalma ihtimalini ortaya çıkarmıştır. Sadrazam Talat Paşa bir halk konuşmasında ihtilalin potansiyel önemini kavramış ve 'özgür ve çağdaş Rusya' ile yeni bir iyi ilişkiler çağı ihtimalinden dillendirmiştir.⁸ 1917 yazı boyunca, İstanbul basını barış çağrısı yapan ve 'savaşın devam etmesinin insanlığa karşı suç olacağını' beyan eden yazılar yayınlamıştır.⁹

Rusya Geçici Hükümetinin Bolşevikler tarafından Kasım'da devrilmesi, Osmanlının umutlarını daha da yükseltmiştir. Bolşevik darbesi en azından Rusya'da karmaşanın artacağına işaret etmiştir.¹⁰ Ancak, Bolşeviklerin 'Barışa Dair' adlı bildirgesinin bir anda yayınlanması da hala iyi bir şeye işaret etmekteydi: savaşın bir an evvel sona ermesi. Osmanlı Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey Bolşeviklerin iktidara gelmesi konusunda Meclis-i Mebusan'da bir konuşma yaptığında, iki imparatorluğun da zor durumda olması sebebiyle ve Rusya'nın 'bizim gibi, yıllar boyunca barış içinde reformlar yapabilmek için çalışması gerektiğinden' Rusya ile artık barışın önünde hiçbir engel kalmadığına dair açıklaması büyük alkış almıştır. Gerçekten de muhtemel barışın tetiklediği coşkunun ortasında, bazı vekiller meslektaşlarına Bağdat ile Hicaz'ın halen İngiliz işgali altında olduğunu ve kurtarılması gerektiğini hatırlatma ihtiyacı hissetmişlerdir.¹¹ Hem cephedeki askerler hem de İstanbul'daki basın benzer şekilde 18 Aralık'ta Erzincan şehrinde Osmanlı ile Rus orduları arasında bir ateşkes imzalanmasını kapsamlı bir barış antlaşmasının ilk adımı olarak selamlamışlardır.¹²

7 Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv [Russian State MilitaryHistorical Archive], Moscow (hereafter RGVIA), Reports on the Enemy, Staff of the Commander-in-Chief of the Caucasus Front, 15–25 Oct. 1917 [28 Oct.–7 Nov. 1917]: f. 2320, op. 1, d. 16, fos. 302, 329. Referanslarda, Jülyen ile Rumî takvimlerindeki tarihlerden sonra köşeli parantezlerde Gregoryen eşdeğerleri bulunmaktadır ve Hicri (*anno Hegirae*) yıllarından sonra Miladi (*anno domini*) eşdeğerleri gelmektedir.

8 'Rusya İhtilali Hakkında', Sabah, 6 Apr. 1917.

9 RGVIA, Reports on the Enemy, 5–15 Nov. 1917 [18–28 Nov. 1917]: f. 2320, op. 1, d. 16, fo. 303.

10 Vakit gazetesinin ifade ettiği gibi, 150 milyonluk nüfusu ile Rusya bir edebi tehdit olarak kalsa bile, 'Rusya'daki olayların gidişatı hangi yönde devam ederse etsin', gerçek şudur ki 'Rus devrimi . . . bizi mevcut bir tehlikeden kurtarmıştır' ve 'derin bir iç çekebiliriz'. 'Yarınki Rusya' [The Russia of Tomorrow], Vakit, 27 Nov. 1917.

11 Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, iii, pt 4 (Ankara, 1967), 106–7.

12 Selami Kılıç, Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu (İstanbul, 1998), 77–87.

Bildirgenin Büyük Güçlerin emperyalizmini suçlaması ve işgaller ve savaş tazminatlarının olmadığı bir barış formüle ediyor olması da umudun artmasına zemin hazırlamıştır. Böylesi bir formül eski 1914 Osmanlı-Rus sınırının yeniden tesis edilmesini sağlayacak gibi görünüyordu. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ortaya çıkan zararların tazmini için Rusya'ya verilen 'üç vilayet' Kars, Ardahan ve Batum, yani Elviye-i Selâse'nin geri alınmasını dahi sağlayabilirdi. Fakat bildirge ayrıca milletlerin kendi kaderini tayin hakkını da ilan etmiştir ki bu da yakın zamanda diplomatik bir anlaşmazlığa temel oluşturacaktır.

Tüm cephelerde askere alınmış olan Rus köylüleri, toprakların toplu bir şekilde yeniden bölüştürüleceği beklentisiyle köylerine dönmeye başladıklarından Çar'ın devrilmesi Rus ordusunun dağılmasına da zemin hazırlamıştır.¹³ Sonbahar itibarıyla, Osmanlı karşısında ordunun ancak iskelet bir hali kalmıştır. Her şeye rağmen, 1917 yılı boyunca Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa Rusya cephesine düşük bir stratejik öncelik tanımıştır. Birlikleri Kafkasya'ya değil, oradan *uzağa* konuşlandırmakta istekliydi¹⁴ ve nitekim Kafkasya Ordu Grubu komutanı Vehib Paşa Kafkasya cephesinden herhangi bir kuvvetin erkenden çekilmesine karşı uyarı yapmaya kendini mecbur hissetmiştir.¹⁵ Ne Rus Kafkasya ordusu, ne de Transkafkasya Komiserliği, Rusya İmparatorluğu'nun içeriden yıkılmasının ardından Güney Kafkasya'da ortaya çıkan geçici hükümet, Petrograd'daki Bolşevik hükümetini tanımıştı ve bu sebeple bölgedeki otoritenin sınırları da belirsiz ve değişken kalmıştır. Diğerleri, Osmanlı-Rus ilişkilerinde yeni bir barış çağının ortaya çıkması umutlarında benzer şekilde temkinliydi. İstanbul'un Berlin'deki Büyükelçisi İbrahim Hakkı Paşa'nın uyardığı gibi, Rusya 'her zaman muazzam bir düşmandır ve muhtemelen kısa zamanda eski kuvvetine ve gücüne yeniden kavuşacaktır'.¹⁶

13 Allan K. Wildman, *The End of the Russian Imperial Army*, 2 vols. (Princeton, 1980), 7.

14 Erickson, *Ordered to Die*, 166–71. Rus tarafı Erzincan ateşkesinin kilit bir koşulu olarak Osmanlı kuvvetlerinin Kafkasya cephesinden geri çekilmesinin yasaklanmasında ısrar etmiştir: 'Instruksiya predsedatelyu komissii po vyrabotke uslovii peremiriya' [Instruction to the Chairman of the Commission for Drawing Up the Conditions of the Armistice], in *Dokumenty i materialy po vneshnei politike Zakavkaz0ya i Gruzii* [Documents and Materials on the Foreign Policy of Transcaucasia and Georgia] (Tiflis, 1919), 17. Enver therefore made sure to withdraw two divisions before signing the armistice: Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, 71.

15 Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi, Ankara (bundan sonra ATASE), *Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu*, k. 2897, d. 301/398, f. 3-21, as cited in Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, 94; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, ii, *Kafkas Cephesi Üçüncü Ordu Harekatı* (Ankara, 1993), 425.

16 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri* (1798–1919) (Ankara, 1970), 357–8.

IV

BREST - LİTOVSK: HAYALKIRIKLIĞINDAN ZAFERE

İttifak Devletleri ve Bolşevikler kapsamlı bir barış antlaşması için 22 Aralık 1917’de görüşmelere başlamışlardır. Osmanlı delegasyonu bu Doğu Avrupa şehrine asgari olarak 1914 sınırlarına dönülmesi, azami olarak da 1877 sınırlarının yeniden yürürlüğe konulması hedefleriyle varmıştı. Ellerin zayıf olduğunun farkındaydılar. Devletleri ittifakın küçük bir ortağı idi ve Rusya’nın Anadolu’dan çıkmasını sağlamak amacıyla ilhak olmaksızın barış ilkesine vurgu yapma arzusu, Almanların, işgal ettiği Doğu Avrupa topraklarındaki kontrolünü devam ettirme isteğiyle çakışmakta idi. Gerçekten de Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan, İstanbul’un, Rusya’nın İran’dan çekilmesi talebini desteklerken, Rusya’nın Anadolu’dan çekilmesi talebi konusunda açıkça ikircikli davranıyorlardı.¹⁷ Dolayısıyla, Osmanlı diplomatları 1914 sınırları ötesinde toprak taleplerini sesli bir biçimde belirtmekten çekindiler. Bunun yerinde bir karar olduğu sonradan belli olmuştur.

Bolşevikler bundan kısa bir süre sonra Osmanlıları hayal kırıklığına uğratmıştır. Muazzam ayartıcı söylemlerine rağmen, Brest-Litovsk’taki devrimci temsilciler, 1878’de alınan topraklar bir yana, işgal edilen Anadolu topraklarının geri verilmesine meşruiyet kazandırmaktan bile titizlikle kaçındılar. Sonra 13 Ocak’ta, Petrograd’da “Ermenistan Üzerine” adlı bir bildirge yayınladılar. Lenin ve Stalin tarafından imzalanan bu bildirge “Türkiye Ermenistanı”ndaki Ermenilerin kendi kaderlerini tayin hakkını ve Ermeni milis güçlerinin kuruluşuna yetki veriyordu.¹⁸ Bolşeviklerin bu bildirgesi ve Ermenilerle Gürcülere silah göndermeleri, Rus İmparatorluğu’nun ele geçirdiği toprakları elinde tutmak için planlanan, ve Talat da dâhil olmak üzere Osmanlı delegelerini, herhangi bir şekilde toprak geri vermeye niyetleri olmadığına ikna eden, beceriksizce gizlenmiş bir hamleyi ortaya çıkarıyordu.¹⁹ Rusya bir kez daha “Ermeni kartını” oynuyor gibi duruyordu.²⁰

17 Kılıç, Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, 64; Kurat, Türkiye ve Rusya, 359.

18 Basil Dmytryshyn and Frederick J. Cox (eds.), *The Soviet Union and the Middle East: A Documentary Record of Afghanistan, Iran, and Turkey, 1917–1985* (Princeton, 1987), 463–4.

19 Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, iii, pt 4, 120–1; Kurat, Türkiye ve Rusya, 338.

20 Richard Hovannisian, B. A. Borian’a atıfla, ‘Ermenistan’a Dair’ başlıklı bildirgenin iki sebebi olduğunu iddia etmektedir: Bolşevik hükümetine Rus birliklerini geri çekerken vaziyeti kurtaracak şekilde emperyalizm-karşıtı duruşunu koruma görüntüsü vermek ve Rus İmparatorluğu’ndaki ve başka yerlerdeki Müslümanlar tarafına fayda sağlamak. İlki delillerle desteklenmemesine rağmen en azından mantıklı olsa bile, ikincisi hiç inandırıcı değildir. Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918* (Berkeley, 1967), 98–101; Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia, i, The First Year (1918–1919)* (Berkeley, 1971), 20–1. Kurat’s interpretation that it was an attempt to exploit Russian chauvinism is equally unconvincing: Kurat, Türkiye ve Rusya, 337.

Talat'ın buna cevabı Bolşeviklere karşı bir “Müslüman kartı” oynamaya çalışmak oldu. Petrograd Elçisi Galip Kemalî Bey'den, Petrograd'a kültürel ve ekonomik ilişkiler komisyonunda hizmet etmek için gönderilmiş olan Yusuf Akçura'yı Rusya'daki Müslümanları Rusya Hükümeti'ne karşı Ermenilere olan desteğini kesmeleri amacı ile baskı uygulamaları için harekete geçirmek için görevlendirmesini istedi. Galip Kemalî Bey bunu kabul etse de Rusya Müslümanlarının siyasi bakımdan kötü bir şekilde organize olduklarını ve Rusya'daki iletişim olanaklarının aralarında koordinasyon sağlamak için çok ilkel olduğundan ötürü bu taktiğin tatmin edici bir sonuç getirme ihtimalinin düşük olduğu konusunda Talat'ı uyardı.²¹ Rusya Müslümanlarının siyasi potansiyeli hakkındaki bu karamsar değerlendirme diğer Osmanlı istihbarat analizleri ile tutarlıydı ve Talat'ın soruşturmasından bir şey çıkmadı.

Bolşevikler Brest-Litovsk'da kendi kaderini tayin etme prensibinin olumlu ve olumsuz sonuçlar doğurabileceğini öğrenmişlerdi. Troçki'nin liderliğinde, eğer görüşmeleri yeterince uzatabilirlerse, savaş yorgunu Almanya'nın devrime yenik düşeceğini sonucuna vardılar. Görüşmelerde Troçki konuşma becerilerini ve iğneleyici zekasını kullanarak tartışmaları oyalama fırsatını buldu. Fakat, bıkkın İttifak Kuvvetleri Ukrayna Merkezi Konseyi ile barış antlaşması imzalayarak, yani resmi olarak Ukrayna'yı Rusya'dan bağımsız bir devlet olarak tanıyarak buna cevap vermesi devrimciyi o kadar çok sinirlendirdi ki görüşmeleri keserek Petrograd'a geri döndü.²²

Bolşeviklerin ayrılması Osmanlıları hayal kırıklığına uğratsa da, Kiev'le olan antlaşmayı kendi içerisinde bir başarı olarak gördüler. Talat Ukrayna'nın tanınmasının Bolşeviklerin Büyük Rusya'yı yeniden yaratma çabalarına karşı gerekli bir darbe olacağı konusunda Enver'i Brest-Litovsk'tan mutlulukla bilgilendirdi.²³ Alman bir gazeteciye de açıkladığı gibi, görüşmelerin başarısız olması, sonuçları kadar önemli değildi: “Her ne kadar resmi olmasa da, Sovyet Rusya ile bir bakıma barış yaptık. Bu barış alışılmadık bir şey ama en azından bu şekilde barışa ve güvenliğe ulaşabildik”.²⁴ *Tanin* Talat'ın Ukrayna'nın bağımsızlığının Rusya'nın zararlı etkisinin büyük bir kısmını kaybettiği anlamına geldiği gözlemini tekrarladı. Yeni bir Ukrayna Elçisi'nin İstanbul'a varması üzerine yorum yapan gazete, dört yıl önce Rus Elçisi ayrılırken bir

21 Galip Kemalî Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene* (İstanbul, 1950), 442–3.

22 Department of State, *Proceedings of the Brest-Litovsk Peace Conference* (Washington, DC, 1918), 169–72.

23 ‘Talat Pasha to Enver Pasha’, 1 Feb. 1918, as cited in Emin Ali Türkogeldi, ‘Brest Litovsk Hatıraları’, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi: Dün, Bugün, Yarın*, vol. iii, no. 13 (1986), 48–9.

24 Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, 313.

Rus şehrine döneceğini düşünürken, şimdi İstanbul'un bağımsız Ukrayna'dan bir meslektaşını karşılamasının nefis ironisine dikkat çekiyordu.²⁵

Osmanlı'nın bağımsız bir Ukrayna'nın stratejik önemine gösterdiği takdir yeni bir şey değildi. Savaşın başlamasından önce, İstanbul bağımsız bir Ukrayna kurma amaçlı faaliyet gösteren bir organizasyon olan Ukrayna için Özgürlük Birliği ile birlikte çalışıyordu. Savaş sırasında Osmanlı, Birliğin birçok (başarısız) operasyon başlatmasında ve Osmanlı topraklarında bulunan Rus İmparatorluk Ordusu'nda bulunan Ukraynalı savaş esirlerinin silahaltına alınmasında yardımcı oldu.²⁶ Rusya'daki siyasi krizin 1917'de derinleşmesiyle birlikte, Osmanlı'nın Stockholm Elçiliği - Osmanlı'nın Rus İmparatorluğu hakkında istihbarat toplama ve analiz merkezi - bağımsız bir Ukrayna'nın ortaya çıkmasının fevkalade önemine dikkat çekiyordu. İstihbarat analistleri Ukrayna ve Rusya arasında tam bir ayrışmanın olması ihtimalinin düşük olduğunu belirtse de, eğer böyle bir ayrışma olursa Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu tehdit etme kabiliyetinin oldukça azaltacağına kanaat getirmişlerdir. Analistlere göre Ukraynalılar, Rusya Müslümanlarına göre daha tecrübeli ve daha örgütlüydüler ve Karadeniz ve çevresindeki toprakların jeopolitik haritasını Osmanlı İmparatorluğu lehine esasen yeniden çizebilecek beceriye sahiptirler.²⁷ Dolayısıyla, Stockholm'deki Osmanlı ataşesi Ukrayna'daki bağımsızlık hareketini destekleme girişiminde bulunmuştur.²⁸

V

OSMANLI İLERLEMESİ BAŞLIYOR

Petrograd'da Bolşevikler barış yapmak için Brest-Litovsk'a dönüp dönmemeyi tartışırken Berlin ateşkesin askıya alındığını ilan etmiş, bir ultimatom yayınlamış ve İttifak Devletleri'ne taarruzlarına devam etmeleri için yetki vermiştir. Lenin de Petrograd'a ilerleyen Alman güçleriyle barışın her ne pahasına olursa olsun yapılması gerektiği sonucuna varmıştır. Delegasyonu Brest-Litovsk'a geri getiren Grigory Sokolnikov'du, çünkü Troçki, barışı imzalamak gibi aşağılayıcı bir hareket ile adına leke sürdürmek istemiyordu.

25 Kurat, Türkiye ve Rusya, 369; Hakan Kırımlı, 'Diplomatic Relations between the Ottoman Empire and the Ukrainian Democratic Republic, 1918-1921', in Sylvia Kedourie (ed.), Turkey before and after Atatürk: Internal and External Affairs (London, 1999), 204.

26 Hakan Kırımlı, 'The Activities of the Union for the Liberation of Ukraine in the Ottoman Empire during the First World War', in Kedourie (ed.), Turkey before and after Atatürk.

27 ATASE, Report from Stockholm, 12 July 1333 [1917]: k. 302, d.937/1231, f. 87; Report on Conditions in Russia, 28 June-28 July 1333 [1917]: k. 1843, d. 129/67, ff. 1-24, 1-37.

28 ATASE, Report from the Military Attaché in Stockholm, 10 July 1917 [23 July 1917]: k. 302, d. 937/1231, f. 85.

Geldikten kısa bir süre sonra Sokolnikov daha naoh bazı durumlar olduğunu fark etmiştir. Berlin'in ultiatomuna göre Rusların tam olarak isimleri belirtilmeyen 'Doğu Anadolu illerinden' çekilmesi gerekirken, barış antlaşmasının taslağı Rusları özellikle Kars'tan, Ardahan'dan ve Batum'dan çekilmeye mecbur bırakıyordu.²⁹ ultiatom verildikten sonra bir anlaşmanın şartlarının değiştirilmesi geleneksel protokollere aykırı bir durumdur ve taslak metnin bu şekilde değiştirilmesi Osmanlı diplomasisinin bir zaferini teşkil etmekteydi.

Osmanlı'nın Elviye-i Selâse'yi geri alma çabaları, Aralık ayında, Enver Paşa'nın bir savaş hediyesi³⁰ ile İttihat ve Terakki hükümetinin içerideki meşruluğunu arttırmak için bir fırsat olduğunu hissettiği zaman, ve kendi kaderini tayin hakkı oyununun kurallarının farkına vararak,³¹ üç vilayetin temsilcilerinden oluşan bir 'Kafkasya Komitesi' oluşturulup Viyana'ya ve Berlin'e gönderilerek anavatanlarının Osmanlı İmparatorluğu'na geri verilmesi için lobi faaliyetleri yapılması talimatını verdiğinde başlamıştır. Ocak ayının ortasında, on kişilik komite umutsuz bir biçimde İttifak Devletlerinin hiçbirinin taleplere en ufak bir ilgisi olmadığını³² yazdığında Talat Paşa komitenin Rusya'da herhangi bir başarı elde edip edemeyeceğini sormak için Galip Kemal'i Petrograd'a görevli olarak göndermiştir. Maslahatgüzar şanslarının, Bolşevikler kendi kaderini tayin hakkı retoriğinin gereklerini karşılıyor gözüküyorken düşük olduğunu ifade etti. Bu komitenin kırk beş yıldır Rus yönetimi altında yaşayan bir nüfusun isteklerini güvenilir derecede temsil edebileceği kuşkuluydu, çünkü bazıları sadece Osmanlı olarak yetiştirilmedi fakat aynı zamanda Osmanlı toplumunun en yüksek seviyelerine de ulaşmıştı. Ayrıca, Talat Paşa'ya bir uyarıda bulundu, 'Bizim için asıl önemli soru, kendi ülkemizdeki bazı milletlerden gelecek bu bağlamdaki kendi kaderini tayin hakkı iddialarını dinlememizin gerekip gerekmeyeceğidir'.³³ Nitekim Gürcü prensi Machabelli Berlin'de halihazırda Osmanlı'nın Kars, Ardahan ve Batum

29 ultiatomun metni şurada bulunabilir: John W. Wheeler-Bennett, *Brest Litovsk: The Forgotten Peace, March 1918* (New York, 1939), 255–7, and Department of State, *Proceedings of the Brest-Litovsk Peace Conference*, 176–7.

30 Enver to Zeki Pasha, 20 Dec. 1917, içinde Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, iii (Istanbul, 1992), 372.

31 Almanya İstanbul Büyükelçisi, 1877 yılındaki sınırlara geri dönüş talebini 'Doğu'ya özgü' bir pazarlık olarak gördü ve reddetti. Yine de, Talat Paşa'ya Osmanlı yönetiminin isteklerine yönelik bazı kanıtların İstanbul'un iddialarına yardımcı olacağını söyledi. Dışişleri Bakanı Kühlmann da bu tür kanıtlara duyulan ihtiyacı belirtti. Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire, 1914–1918*, [Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu, 1914–1918] (Princeton, 1968), 168; Tülay Duran, 'I. Dünya Savaşı Sonunda Türk Diplomasisinin İlk Başarısı: Brest-Litovsk Hazırlıkları', *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, xii, nos. 67–8 (1973), 45.

32 ATASE, k. 1867, d. 167/20, as cited in Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, 127.

33 Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene*, 438–9, 442–3.

için iddialarına devam etmesi halinde Lazlar ve Kürtler adına misilleme tehdidinde bulunuyordu.³⁴

Almanya, İttifak Güçlerinin savaş çabalarının ağırlık merkezini temsil ettiği için Brest-Litovsk'daki son söz de onlarındı. Ültimatomun Kars, Ardahan ve Batum'u gözardı etmiş olması bir tesadüf değildi. Başından beri Almanlar, Osmanlı'nın Elviye-i Selâse üzerindeki iddialarını reddetmişti. Kendileri bizzat Rus topraklarının eski işgalcileri olarak, ilhak etmeme ilkesini benimsemek konusunda tereddütlüydüler. Ayrıca, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın gelecekte Kafkaslardan faydalanmak için kendine ait planları vardı ve Dışişleri Bakanı Richard von Kühlmann Osmanlı'nın bölgedeki konumunun güçlendirilmesine karşı çıkmıştı.³⁵ Eski sadrazam ve uluslararası hukuk konusunda bir uzman olan Hakkı Paşa³⁶, Osmanlı Hariciye Nezareti'ne sunumundan sonra ultiatomdaki isteklerin çoğaltılmasının anlaşmaya aykırı olduğunu bildirdi. Yine de Hakkı Paşa sessiz bir şekilde Brest-Litovsk'daki Alman müzakereci Baron von Rosenberg ile konuyu ele aldı ve onu üç vilayetin de Osmanlı'ya ait olduğu ve 'Doğu Anadolu illeri' ifadesinin tam olarak bu vilayetlere karşılık geldiği konusunda ikna etmeyi başardı. Kühlmann Osmanlıların Batum'u almasına karşı uyarılmış olsa da, General Paul von Hindenburg ve Alman büyük stratejisini koordine eden kişi olan General Erich Ludendorff, bu sefer Bolşevikleri daha önceki uzlaşmazlıklardan dolayı cezalandırmak konusunda hevesliydi ve bu yüzden maddenin değiştirilmesine onay verdiler:³⁷

“Rusya devleti Doğu Anadolu vilayetlerinden mümkün mertebe ivedilikle çekilecek ve bu bölgeyi hukuk gereği Osmanlı devletine iade edecektir. Ardahan, Kars ve Batum havalisi aynı şekilde ve gecikmeksizin Rus birliklerinden arındırılacaktır. Rusya devleti bu vilayetlerin milli ve milletlerarası ilişkilerinin yeniden düzenlenmesine karışmayacak ve söz konusu yeniden düzenlemeyi, Osmanlı devleti başta olmak üzere çevre ülkelerle işbirliği halinde gerçekleştirecek olan bölge halkına bırakacaktır.”³⁸

Daha sonra Hakkı ve Rosenberg Avusturyalılar ve Bulgarları da bu değişikliği kabul etmeye ikna etti. Ancak mesele henüz garantiye alınmamıştı. Avusturya-Macaristan tarafı da antlaşmanın imzalanmasında bir gecikmeye yol açmadığı sürece değişikliğe destek verdiler.³⁹

34 Kılıç, Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, 129.

35 Fritz Fischer, Germany's Aims in the First World War (New York, 1967), 551.

36 For a portrait, see Carter Vaughn Findley, Ottoman Civil Officialdom: A Social History (Princeton, 1989), 195–209.

37 Türkgeldi, 'Brest-Litovsk Hatıraları', 52–3; Kılıç, Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu 343–4.

38 Wheeler-Bennett, Brest-Litovsk, 405–6; Dokumenty vneshnei politiki SSSR'de bulunan Rusça metin [SSCB'nin Dış Politika Belgeleri], i (Moscow, 1959), 121.

39 Türkgeldi, 'Brest-Litovsk Hatıraları', 52–3.

İmza için planlanan 3 Mart sabahı, Sokolnikov sözlerine, hiç sakınmaksızın ve hiddetle 4. maddeye üç vilayetin de dahil edilmesinin adaletsiz olduğunu belirterek başlayınca, gecikme tehlikesi ortaya çıktı.⁴⁰ Hakkı Paşa'yı endişe sardı. Eğer Bolşevikler imza atma konusunda tereddüde düştülerse, Osmanlı'nın müttefikleri antlaşmanın kati olarak sonuçlandırılması için kesinlikle değişikliği iptal edecekti. Paşa gerekeni yaptı. Söz aldı ve Osmanlı iddialarını güçlü bir şekilde savunarak bölgenin tarihi, Osmanlı İmparatorluğu'yla ilişkisi ve 1878 yılında Rusya'ya kaybı üzerine ustaca bir ders vererek Sokolnikov'u boşa çıkarttı.⁴¹ Uçurumun kenarında bir şeydi. Bolşevik delegasyonu, Petrograd'a gönderilen telgrafta maddeyi sıkıntılı olarak belirtti, ama Lenin'in her ne olursa olsun imzalamak doğrultusundaki talimatı gereğince antlaşmaya imzalarını attılar. Hakkı Paşa ancak onlar imzayı attıktan sonra rahatlayabilmişti.⁴²

VI

OSMANLI'NIN BREST-LİTOVSK'A TEPKİSİ

Sonraki gün Adliye ve Hariciye Nazırı Halil Bey Meclis-i Mebusan'a Rusya ile barış başarısını ve 'üç sancağımızın' geri alındığını bildirmiştir. Üçüncü bir barış anlaşmasının Romanya ile yakında imzalanacak olması (ilki Ukrayna ile imzalanmıştı) tahmini ile ve Brest-Litovsk barışının İtilaf'ı barışa zorlayıp savaşı hızlıca sona erdireceği umudu ile vekilleri daha da sevindirmiştir.⁴³ Vekiller imparatorluğun şansı için Allah'a şükretmişlerdir. Korkunç İvan ve Osmanlıların 'Deli Petro' olarak hitap ettikleri Çar Büyük Petro'nun yok oluşuna sevinmişler ve Filistin ile Suriye cephelerinde müteakip zafer dileklerini ifade etmişlerdir. Rusya'nın yenilgisini sevinçle karşılamışlardır, çünkü görünüşte savaşın sonunu ve ayrıca Rus tehdidinin ortadan kalktığını göstermekteydi. Bir kişi bile anlaşmanın Osmanlı topraklarının Türkistan veya Elviye-i Selâse'nin ötesinde Kafkasya'ya genişlemek için bir fırsat sağladığını dile getirmemiştir.⁴⁴

Bir delegenin eleştirisi bu konuda oldukça açıklayıcıdır. Hükümeti bir barış anlaşması görüşmesindeki başarısı için tebrik ettikten sonra, Karahisar-ı Sahip

40 Soviet Documents on Foreign Policy, i,1917-1924, ed. Jane Degras (New York, 1951), 48-50; Dokumenty vneshnei politiki SSSR, i, 117-19

41 Türkgeldi, 'Brest-Litovsk Hatıraları', 52; Department of State, Proceedings of the Brest-Litovsk Peace Conference, 183;G. Ya. Sokolnikov, Brestskii Mir [The Brest Peace] (Moscow, 1920), 20-2.

42 Türkgeldi, 'Brest-Litovsk Hatıraları', 53.

43 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, iii, pt 2 (Ankara, 1991), 656-7.

44 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, iii, pt 2 (Ankara, 1991), 658.

vekili ve Rusya İmparatorluğu'ndan gelmiş olan Azeri göçmen Ağaoğlu Ahmet Bey gözden kaçan gerçekleri hükümetin dikkatine sunmaktan kaçınmayacağını anlatmıştır. Başka müttefik güçlerin hükümetleri kendilerinin etnik kökeni veya tipi ile ilişkili milletleri unutmayıp bu milletler adına Bolşevik hükümetinden belirli garantiler temin etmiş iken, örneğin Almanların Estonya, Kurland ve Litvanya için yaptığı gibi, Osmanlı hükümeti Ufa, Kırım ve benzer yerlerde kurulan Müslüman hükümetleri için hiç bir şey yapmamıştır. Halil bey'in bu konularla ilgili hiç bir şey söylemediğini belirterek ve hükümeti görevini yerine getirmekte başarısız olmakla suçlayarak sözünü bitirmiştir.⁴⁵

Ağaoğlu'nun suçlamalarını üzerine alınan Enver Paşa, ona bizzat hitap ettiği bir cevap vererek hükümetin bu sorunu ikinci bir kez çözme gereği duymadığını söyledi. Artık "Ufa, Kazan ve Orenburg'da" hükümetler mevcuttu ve "zaten Bolşevik hükümeti, bütün milletlerin mukadderatının kendileri tarafından tayin edilmeleri esasını kabul ettiği için Kafkasya'da bulunan muhtelif milletler müstakilen bir hükümet teşkil ederek bize müracaat ettikleri halde tabiatıyla biz onları tanımakta bir mahzur görmüyoruz ve bu suretle hemdiniz olan milletlerden maada bize kurbiyyeti dolayısıyla teşekkür edecek olan ve bizimle iyi yaşamak isteyen diğer hükümetlere de her suretle yardım etmekten ve onları tanımaktan geri durmayacağız... Binaenaleyh, zannedersen, Ahmet beyefendinin bu suretle tasavvur eyledikleri mahzur da bertaraf edilmiş demektir,"⁴⁶ diyerek sözünü bitirmiştir. Sonraki gün, Halil Bey Enver'in Ağaoğlu'na olan cevabına 'iki kelime' eklemiştir:

*"Hükümet o husustaki vazifesini de unutmamış, pek iyi tahattur etmiştir. Yarın tarih, Hariciye Nezareti dosyalarını tetkik ederken hükümetin bu husustaki vazifesini unutmamış olduğunu pekâlâ görecek ve takdir edecek; fakat mümkinülicrâ olan şeyler yapılabilir. Elden gelen şeyler yapılmıştır."*⁴⁷

Osmanlı liderliğinin Bolşevik Rusya'nın karakteri ve niyetleri konusundaki fikirlerinde meydana gelen değişime bakılırsa, bu cevaplar, ve özellikle Enver'inki, tamamen açık sözlü değildi ve duygu gizlemeye kadar varıyordu. 1918'de Ocak'ın ortasında Talat ile Enver, Bolşeviklerin Rus olmayan sınır bölgelerinin bağımsızlığı pahasına, merkezileşmiş bir yönetimin tesis edilmesi hedefine bağlılıklarına ikna olmuşlardır. Bırakın onlarla birleşmeyi amaçlamayı, Rusya Müslümanlarının bağımsızlıklarını desteklemek dahi Osmanlı hükümetinin Brest-Litovsk'daki amaçlarından biri olsaydı, o zaman Osmanlı performansı olağanüstü bir başarısızlık olarak değerlendirilirdi. Brest-

45 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, iii, pt 2 (Ankara, 1991), 658.

46 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, iii, pt 2 (Ankara, 1991), 658-9.

47 A Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, iii, pt 2 (Ankara, 1991), 709-10.

Litovsk'un sonucu Bolşeviklere kuvvetlerini yeniden konuşlandırma ve Trans-Bulak Cumhuriyeti ile Rus Müslüman Hareketi dâhil olmak üzere 'içerideki' düşmanlarını ezme olanağı vermiştir. Bu Lenin'in anlaşmayı imzalamasının altında yatan temel mantık olmuştur.⁴⁸

Halil Bey'in savunmasının ilk kısmı – 'mümkünölicrâ olan şeyler yapılabilir' – Ağaoglu'nun suçlamasının bir reddi olabilirdi, eğer ikinci kısmı olmasaydı – 'Elden gelen şeyler yapılmıştır'. Anlaşıyor ki, Almanların aksine, Osmanlıların Bolşevikleri Kazan veya Rusya'nın başka yerlerindeki olayların gidişatını kesin şekilde etkilemek için tehdit edebilecek askeri kaynakları yoktu. Ancak, Halil'in savunmasının ikinci kısmı açık sözlü değildi, çünkü Osmanlıların Brest-Litovsk'ta Rusya'daki Müslüman bağımsızlık hareketlerine destek vermeyi amaçları arasına dahil ettiklerini ve bu hareketleri desteklemek için bir şey başardıklarını veya başarmaya çalıştıklarını öne sürmüştür. Fakat Osmanlı hükümetinin Brest-Litovsk'ta Müslüman bağımsızlık hareketlerini desteklemeyi amaçladığı konusundaki deliller zayıftır. Enver'in talimatı ile, Hakkı Paşa 27 Şubat 1918'de Almanlara Kazan, Orenburg, Türkistan ve Buhara Müslümanlarının haklarının tanınmasını talep etmiştir.⁴⁹ Talep etkili olmamıştır ve geçersiz kılınmıştır. Ne Osmanlılar, ne de diğerleri Brest-Litovsk'taki gündeme Rusya'daki Müslümanların kaderini dâhil etmiştir.

Daha da önemlisi, Osmanlılar farklı Müslüman hareketlerini desteklemeyi düşündüğünde, örneğin Enver Kafkasya Komitesi'nin kurulması sürecini yönetirken veya Talat, Yusuf Akçura'nın Rusya Müslümanlarını kışkırtmakta kullanılabileceğini araştırırken, Osmanlı'nın ilgisinin kıstasları böylesi hareketlerin Osmanlı'nın kaybedilmiş toprakları geri kazanma amacını destekleyip desteklemeyeceği idi, Osmanlı hükümetinin bu Müslümanları bağımsızlığa ulaşmada destekleyip desteklemeyeceği değildi. Kırım'da bir Müslüman devletinin kuruluşunu görmek onların hoşuna gidebilirdi, ancak jeopolitik öneminden dolayı Ukrayna ile ilişkilere öncelik vermişlerdir ve bu sebeple Kırımlı Tatarları desteklemek için yaptıkları çok kısıtlı veya hiçti.⁵⁰

48 Richard Pipes, *The Formation of the Soviet Union* (Cambridge, Mass., 1997), 158–9; Azade-Ayşe Rorlich, *The Volga Tatars: A Profile in National Resilience* (Stanford, 1986), 132–3; Serge A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia* (Cambridge, Mass., 1960), 170–8. Bu Brest-Litovsk olmasaydı Trans-Bulak Cumhuriyeti'nin hayatta kalacağını veya Rus Müslüman hareketinin başarılı olacağı anlamına gelmemektedir. Fakat Brest-Litovsk Bolşeviklerin iç düşmanlarını bastırmalarına olanak vermiştir, Tatar Müslüman hareketleri dâhil olmak üzere.

49 Jäschke, 'Der Turanismus der Jungtürken', 23–4.

50 Kırımlı, 'Diplomatic Relations', 207; Mustafa Balcıoğlu, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyete* (Ankara, 2004), 146.

Osmanlı askeri istihbaratı Brest-Litovsk’u bir başarı olarak değerlendirmişti, özellikle Bolşeviklerin iç isyanlar ile meşgul olacakları ve Kafkasya’da bir tehdit oluşturmayacakları anlamına geldiği için. Haziran 1918’in ortasında Umûr-u Şarkıyye Müdüriyeti’ne yazan Moskova’daki Osmanlı askeri ataşesi birincil önceliğinin Rusya Müslümanları değil, Osmanlı devlet çıkarları olduğunu belli etmiştir. Bir yandan Almanlar ve Ukraynalılar ile, diğer yandan Bolşevikler ile barışın yapıldığını vurguladıktan sonra, şu tavsiyede bulunmuştur:

“Bolşevikler Ukrayna cephesinde kuvvetlerini ihtilalcilere karşı kullanabileceklerdir. Rusya’da Bolşevik idaresinin bekası Hükümet-i Osmaniye için muvafıktır çünkü dahildeki kavgalar dolayısıyla ittifak edilemeyip Kafkasya’dan Türkiye’ye karşı müşkülât icrası [?] mümkün olamayacaktır.”⁵¹

İstanbul, Şam ve başka yerlerdeki nazırlar, bürokratlar, mebuslar ve askeri erkân birbirlerine tebrik ve kutlama mesajları iletirken hükümet dışındakiler de havadisleri mutlulukla karşılıyordu. “Tarihte Brest-Litovsk” başlığıyla *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde çıkan bir yazısında Brest-Litovsk’u öven Yunus Nadi Bey, “...Bir kâbus etkisi yapmış olan Moskof Çarlığı’nın varlığı dünya haritasından koparılıp atılıyor... Bu netice bizim için Rus tehlikesinin çoktan fiiliyâta geçmiş olan zevâlîni ve tarihî bir vesikaya da rabteylemiş demektir. Bu bir rüya değil, bir hakikattir,” diyor ve “en mühim emniyet istinâdgâhlarımızdan” birinin geri alınışını kutluyordu.⁵² Hariciye Nazırı Halil Bey’in sözlerini sahiplenerek *Vakit* gazetesinin sayfalarında “Ardahan, Kars, Batum” manşeti altında aktaran Ahmet Emin (Yalman) Bey, “Moskof tehlikesinin tehdit ve tazyikinden hiç olmazsa bir asır için kurtulduk... Fakat bu mükâfat bizim için bir fütuhât emelinin husulü değil, eski bir haksızlığın tamiri şeklindedir. Biz fütuhât istemiyoruz. Memleketimizi imar ve bu asra layık bir hayata mazhar etmek hussusunda o kadar ağır vazifelerimiz vardır ki, bunları yüzüstü bırakıp, fütuhât emelleriyle vakit kaybetmeyi hatıra bile getiremeyiz,” uyarısında bulunuyordu.⁵³ Kars, Ardahan ve Batum’un bağımsızlık haberleri Şam’da da kutlamalara neden olmuştur.⁵⁴

VII

TRANSKAFKASYA: DAVET YOLUYLA BAĞIMSIZLIK

Bolşeviklerin uyuşmazlığı, Rosenberg’in sempatisi ve Hakkı Paşa’nın çalışkanlığının biraraya gelmesi ile ortaya çıkan tesadüfi gelişmeler, Rusların Elviye-i Selâse’yi teslim etmelerini ve bu bölgenin geleceğinin belirlenmesine

51 ATASE, ‘Information on Conditions in Russia’, 17 June 1334 [1918] : k. 1854, d. 142/121, f. 1-20.

52 ‘Tarihte Brest-Litovsk’, *Tasvir-i Efkâr*, 3 Mar. 1334 [1918].

53 ‘Ardahan, Kars ve Batum’, *Vakit*, 6 Mar. 1334 [1918].

54 Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, 402.

dair referandumlar yapılması ‘hakkının’ Osmanlılara tanınmasını güvenceye almıştır. Başından sonuna yakın bir yarış ve muğlak bir mesele olagelmıştır. Garip bir şekilde, Osmanlılar 1918 Ocak ayında Transkafkasya Komiserliğini Brest-Litovsk müzakerelerine katılması için davet ettiklerinde, bu eyaletlerin geri alınışını kendi gayretleriyle neredeyse engellemişlerdir.

Transkafkasya Komiserliği, Şubat Devrimi ve Çar 2. Nikolas’ın tahtından indirilmesinin ardından ortaya çıkmıştır. Komiserliğin merkezi Tiflis şehrindeydi ve yetki alanı bugünkü Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan cumhuriyetlerini kapsamakta idi. Osmanlı bölge komutanları, temel ihtiyatlarını elden bırakarak, başlangıçta Bolşeviklerin Osmanlıyı bağımsız bir Transkafkasya’yı tanımaya yönelerek kandırmak isteyebileceklerini tahmin etmişlerdir.⁵⁵ Ancak, Ukrayna örneği Enver Paşa’yı imrendirmiştir. Enver Paşa, Komiserliğin yapısından ve hatta varlığından emin olmamakla birlikte, Vehib Paşa’ya bir Kafkasya devletinin oluşmasının ‘ziyadesiyle arzu edildiğini’ ve Kafkasyalılar isterlerse Osmanlıların ‘her biçimde yardımcı olacaklarını’ bildirmiştir. Ukraynalıların yaptığı gibi, onların da tanınmanın sağlanması için Brest-Litovsk’a heyet göndermelerini vurgulamıştır.⁵⁶ Transkafkasya yetkilileri Bolşevik Rusya hükümetini tanımayı reddetmiş olsalar da, inatla Rusya’nın parçası olmakta ısrar ederek İstanbul’dan gelen teklifi hiçe saymışlardır. Bağımsızlığı ret kararı tarihli bir seçim olmamıştır.

Şubat ayında doğu Avrupa’daki Alman hücumu ile birlikte başlayan Osmanlı ordusunun ilerleyişi Transkafkasya Seim’inin yani parlamentosunun, bağımsızlık değil ama barış görüşmeleri yürütmeye yetkili ilan edilmesini teşvik etmiştir. Heyetin Trabzon’da düzenlenecek görüşmelere katılmak üzere hareketinden önce, Brest-Litovsk antlaşmasının haberi ulaşmıştır. 4. madde Transkafkasyalıları şaşkına çevirmiştir. Birçok başkente acil telgraflar göndererek anlaşmayı kınamışlar, ardından, Kars, Ardahan ve Batum’u bir şekilde muhafaza edebilecekleri inancıyla Trabzon’a gitmişlerdir.⁵⁷

Böbürlenen heyetin görüntüsü zayıf bir ilk izlenime yol açmıştır. Altmışbir bahtsız üyeden oluşan heyetin karaya çıkışında bir Osmanlı gözlemci ‘Bu eğer Transkafkasya’nın toplam nüfusuyusa pek küçüklermiş, ama sadece heyetleri

55 A. g. e., 98–102.

56 ATASE, Enver to Vehib, 12 Jan. 1334 [1918]: k. 340, d. 1366, f. 1-48; ‘Pis’mo Komanduyushchego Turetskimi armiyami na Kavkazskom fronte Vekhiba-pashi’ [Letter of the Commander of the Turkish Armies on the Caucasian Front Vehib Pasha], 1 Jan. 1918 [14 Jan. 1918], in *Dokumenty i materialy*, 24–5.

57 Seim 1914 sınırlarının geri dönüşünü garantileyen ve doğu Anadolu’ya özerklik tanıyan ve Türk Ermenistan’ına bağımsızlık tanıyan bir barışı uygun gördüğüne karar vermiştir: ‘“Osnovnyepolozheniya”po voprosu o mire’ [‘Basic Provisions’ on the Peace Question], in *Dokumenty i materialy*, 83–4; Hovannisian, Armenia on the Road to Independence, 125–30; Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia, 1917–1921* (New York, 1951), 87–90.

ise pek fazla olmuşlar' demekten kendini alıkoyamamıştır.⁵⁸ Diploması yeteneklerinin de iyi olmadığı görülmüştür. Ümitsiz ve karışık bir mantıkla, Bolşevik Rusya hükümetini tanımadıkları için Brest-Litovsk maddelerinin onları bağlamayacağını, ancak aynı zamanda Rusya'nın parçası kalmayı sürdüreceklerini ısrar etmişlerdir.⁵⁹ Taraflar Trabzon'da tartışırken, Osmanlı ordusu ilerlemeye devam ederek 24 Mart günü 1914 sınır hattına ulaşmıştır, iki gün sonra ise Enver Paşa'dan 1877 sınırına doğru ilerleme emri gelmiştir.

Üç hafta süren müzakerelerin ardından, Transkafkasya yetkililerinin gönülsüz biçimde sadece Kars ve Ardahan'ın bir kısmını iade etmeyi teklif etmeleri üzerine Osmanlı Heyet Başkanı Hüseyin Rauf Bey (Orbay) ultimatoma vererek, Tiflis'in bağımsızlık ilan etmesini ve Brest-Litovsk anlaşmasını kabul etmesini müzakereleri başlatma koşulu ilan etmiştir. Ancak Seim, kendi dışişleri bakanının teklifin kabulüne dair tüm şiddetli uyarılarına karşın, 14 Nisan'da gururla savaş ilan etmiştir.⁶⁰ Ancak, Transkafkasya savunması varlık gösterememiş, parlamenterlerin ateşli söylemlerine ayak uyduramamış ve saatler içerisinde Osmanlı güçleri Batum'u ele geçirmiştir.⁶¹ Daha sonra Kars ve Ardahan da düşmüştür, Nisan ayı bitmeden Elviye-i Selâse Osmanlı kontrolüne girmiştir.

Seim geri adım atarak İstanbul'un ilk şartını kabul etmiş, Transkafkasya Federasyonu'nu egemen ve bağımsız devlet ilan etmiştir. Barış görüşmeleri Batum'da 11 Mayıs günü devam etmiştir. Osmanlı başmüzakerecisi Halil Bey, Tiflis'in Osmanlı ilerlemesine silahla direndiğini, bu nedenle Kars-Alexandropol-Julfa (Kars-Gümrü-Culfa) demiryolunu talep etme hakkı doğduğunu, Tiflis eyaletinin Akhaltsikhe ve Ahılkelek ilçesini, Gümrü şehri ile birçok ilçesini ve Eçmiyadzin'in bir kısmını talep etmiştir. Demiryolunu çevreleyen bu topraklar, Osmanlı'ya demiryolunun güvenliğini garantileyecek, böylece İngilizlerin giderek daha etkin olmalarından endişelendikleri İran'ın kuzeyine asker gönderebileceklerdi.⁶² Transkafkasya yetkililerinin bir kez daha 'diplomatik kaçış ve çelişkili beyanlara'⁶³ başvurması üzerine, Halil bir ultimatoma daha vermiştir, Osmanlı ordusu da Arpaçayı'nın karşı tarafına geçmiştir. Formalite icabı verilen bir protestodan sonra, Gürcüler durumu kabul etmiş ve Ermenileri direnişlerinde yalnız bırakmışlardır. Ermeni savunması

58 Zurab Avalov, *Nezavisimost' Gruzii v mezhdunarodnoi politike, 1918–1921 gg.* [The Independence of Georgia in International Politics, 1918–1921] (1924; New York, 1982), 34.

59 Kazemzadeh, *Struggle for Transcaucasia*, 94–5.

60 For the rhetoric, see *Dokumenty i materialy*, 166–84. See also Avalov, *Nezavisimost' Gruzii*, 28; Kazemzadeh, *Struggle for Transcaucasia*, 99–100.

61 Allen and Muratoff, *Caucasian Battlefields*, 465; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, ii, 488–9; Avalov, *Nezavisimost' Gruzii*, 33.

62 Kâzım Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu* (Erzurum, 1990), 360–1.

63 Kazemzadeh, *Struggle for Transcaucasia*, 111; Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, 182.

tekrar çökmüş, Osmanlı güçleri Gümrü, Julfa ve demiryolu hattındaki diğer stratejik noktaları ele geçirmiştir.⁶⁴

Osmanlı ilerlemesinden rahatsız olan Almanya gizliden sözde müttefiki aleyhinde Bolşeviklerle işbirliğine başlamıştır. Almanlar, savaşın zafere ulaşması sonrasında, Kafkasların tamamına hâkim olmak üzere Gürcistan'ı ilk adım olarak gördüklerinden, Gürcülere ayrıca yanaşmaya başlamışlardır.⁶⁵ Almanya'nın karşı olduğunun ve ikili oynadığının farkında olan İstanbul, Almanlarla savaşmak pahasına da olsa, Haziran ayında olacağı gibi, Rusya'nın çöküşünün yarattığı fırsattan faydalanmakta kararlı idi.⁶⁶ Bir başka ifadeyle, Osmanlılar Rusya'nın o dönemki zayıflığından mümkün olduğu kadar kazanç elde etmek zorunda idi.

Enver Paşa'nın Mart ayında Meclis-i Mebusan'da yaptığı konuşmada değindiği üzere, Transkafkasya hükümetinin ortaya çıkışı olgunlaşmamış biçimdeydi. Kurucuları üç farklı halk idi. Gürcüler, Ermeniler ve Azeriler, veya o zaman 'Tatarlar'. Transkafkasya elitlerini, demokratik sosyalizme yönelik taahhütleri, büyük ancak demokratik bir Rusya'nın parçası olarak kalma arzuları ve Bolşevizm'den hoşlanmamaları bir arada tutuyordu. Bununla birlikte, Ermeniler bir tarafta, Gürcüler ve Azeriler diğer tarafta olmak üzere aralarında sürtüşmeler mevcuttu. Gürcü sosyalizminin belirleyici bir yönü Ermeni burjuvazisine yönelik kin idi.⁶⁷ Ermeniler ile Azeriler arasındaki gerginlikler 1905 yılında milisler arası açık bir çatışmaya dönüşmüştü. 1918 Mart ayında, Ermenilerin hâkim olduğu Bakü Komünü bu şehri Müslümanlara karşı 'katliam ve terör tabyasına' çevirmişti.⁶⁸ Bu açıdan Ermeniler, Osmanlı ilerlemesi neticesinde felaket tehdidiyle karşılaşacaklarını, komşularından bir destek gelmeyeceğini ve yalnız kalacaklarını biliyorlardı. Bu arada Kafkasya zirvelerinin diğer tarafında "Kuzey Kafkasya Dağlı Müttefikler Birliği" (UAM) adıyla, dağlarda yerleşikler hareketi, özerk bir hükümet kurdu. Bu dağların insanları baş döndürücü bir etnik diziliş halinde ama Sünni İslam etrafında birleşen topluluklardı. Bolşevik güçlerin istilası üzerine, UAM Kafkasya'nın güneyindeki kardeşlerinden yardım istemeye karar vermişti. Tiflis üzerinden Trabzon'a gelen bir heyet birleşik Kafkasya devleti kurulmasını hedefliyordu.⁶⁹

64 Halil Mentеше, Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları (İstanbul, 1986), 229–30; Hovannisian, Armenia on the Road to Independence, 175; 'Nota ottomanskoï delegatsiio propuske turetskoi armii cherez Zakavkaz'e' [Note of the Ottoman Delegation Concerning the Permitted Passage of the Turkish Army through Transcaucasia], 14 May 1918 [27 May 1918], in Dokumenty i materialy, 269–70.

65 Fischer, Germany's Aims in the First World War, 552–4, 558.

66 Kurat, Türkiye ve Rusya, 476.

67 Ronald Grigor Suny, The Making of the Georgian Nation (Bloomington, 1988), 139–40, 144–5.

68 Jörg Baberowski, Der Feind ist überall: Stalinismus im Kaukasus (Munich, 2003), 138.

69 UAM konusunda daha fazla bilgi için, bakınız, Michael A. Reynolds, 'Native Sons: Post-Imperial Politics, Islam, and Identity in the North Caucasus, 1917–1918', Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, lvi (2008).

VIII

ERMENİ KÂBUSLARI

Osmanlıların ana hedefi Rusya'nın gücünün bölgede tekrar ortaya çıkmasını engellemek idiysen, ikinci amacı Ermeni etkisinin, bugün ve gelecek için en aza indirmektir. Ermeni sorunun kabusu özellikle Enver Paşa'nın ve Talat Paşa'nın aklından çıkmamıştır. Bolşeviklerin Ermenistan'a dair Kararnamesi Rusya'nın "Ermeni meselesi"ne yönelik uzun vadeli çıkarlarını ortaya koymuştur; onlar Fransız ve İngilizlerin neye sempati duyduklarını biliyorlardı. Tüm Kafkasya'nın Müslüman ve Hristiyanlarını bir araya getiren tek bir Kafkasya devletinin kuruluşu her iki amacı da tatmin etmek için fırsat sunuyordu. Böyle bir devlet, hem geniş nüfusu, hem de nüfusun yüksek seviyesinden ötürü kuvvetli bir tampon bölge oluşturabilecekti: Osmanlı yetkilileri, Gürcülerin nispeten yüksek eğitim seviyelerinin konfederal devlet için olumlu olarak değerlendirmişlerdir.⁷⁰ Bu durum, Ermenileri daha fazla sayıdaki Gürcü ve Müslümanlardan oluşan geniş bir yapıya dâhil ederek Ermeni etkisini kontrol altında tutabilecekti.

Enver Paşa, bu sebepten de, 1918 Ocak ayında, Gürcülerin ve Müslümanların, arzu ederlerse, Ermenileri de katabilecekleri, Osmanlı'dan toprak talebi bulunmadan ve tercihen Ermeni topraklarını aralarında bölüşebilecekleri biçimde, bir devlet kurmaları düşüncesini desteklemişti.⁷¹ Kafkasya devletinin varlığını desteklemek ve Ermeni etkisini zayıflatmak gerekçeleriyle, Enver Paşa, Trabzon görüşmeleri sırasında, UAM heyetinin Güney Kafkasya devletiyle birleşmesi teklifinin de desteklenmesini emretmişti.⁷² Halil Bey ve diğer Osmanlı yetkilileri, Transkafkasyalıların, UAM heyetinin tek devlet kurulması talebine olumlu yanıt vermeleri için Trabzon ve Batum'da düzenlenen barış görüşmelerinde çaba harcamışlardır. Rusya'da ve genel olarak dünya düzeninde henüz kendi statülerini belirleyememiş oldukları için, Transkafkasyalılar bu talebi cevaplandırmak, evet veya hayır demek için çekimserlerdi.⁷³

70 ATASE, Col. Tevfik to Vehib, 17–18 Apr. 1334 [1918]; k. 2918, d. 496, f. 1-35.

71 ATASE, Enver to Vehib, 9 Jan. 1334 [1918]; k. 2921, d. 511, f. 1-24.

72 ATASE, Enver to Vehib, 14 Apr. 1334 [1918]; k. 526, d. 2054/369, f. 3-2.

73 Haidar Bammate, 'Le Probleme du Caucase', Revue politique internationale, xiii (1920), 213; 'Stenogramma predvaritel' nogo zasedaniya' [Shorthand Record of the Preliminary Session], 9 May 1918, in Soyuz ob'edinennykh gortsev Severnogo Kavkaza i Dagestana (1917–1918 gg.), Gorskaya Respublika (1918–1920 gg.): dokumenty i materialy [The Union of Allied Mountaineers of the North Caucasus and Dagestan (1917–1918), the Mountaineer Republic (1918–1920): Documents and Materials], ed. M. D. Butaev et al. (Makhachkala, 1994), 111–17; 'Telegramma Vekhiba-Pashi o priznanii nezavisimosti Zakavkaz 0 ya' [Telegram of Vehib Pasha Acknowledging the Independence of Transcaucasia], 28 Apr. 1917, in Dokumenty i materialy, 253.

Nisan ayında, Enver Paşa, Ermenilerin Transkafkasya devleti içindeki yeri konusunda daha rahattı, o, böyle bir devlet içinde otonomiye sahip olmalarının kabul edileceğini kaydetmişti. Önemli olan, Gürcülerle ‘Ermeni meselesi’ hususunda işbirliği yapabilmek idi.⁷⁴ Gerçekten de bu konu Kafkasya Müslümanları için önemliydi. Ermeni üstünlüğünden korktukları için, Ermeniler ve Gürcüler arasında oluşabilecek her hangi bir ittifakı önlemenin önemini vurguluyorlardı.⁷⁵ Gürcüler, Ermenilere karşı Osmanlılara uyum sağlamak üzere hazır olduklarını duyurmuşlardır. Sosyalist ve Gürcü olan Transkafkasya Dışişleri Bakanı Akaki Chkhenkeli, Trabzon’da Rauf bey ile yaptığı özel bir konuşmada, Seim’in ‘Türk Ermenistan’ına yönelik özerklik talebini sadece Ermenilerin Transkafkasya’ya anarşi getirerek misilleme yapmalarından endişe duyduğu için desteklediğini, ayrıca Ermenilerin İngilizlerle işbirliğine başlamış olduklarını ifade etmiştir. Ermenileri ‘zararlı unsur’ adlandıran Chkhenkeli, sadece Gürcüler ile Azerilerin işbirliği sonucu kontrol altına alınabileceklerini vurgulamıştır.⁷⁶ Transkafkasya Komiserliği’nin Gürcü Başbakanı Evgeny Gegechkori, Ermenilerin, Osmanlılar ile Gürcüler arasında bölünmesine yönelik öneriye cevaben, ‘Koca Rus ve Osmanlı imparatorlukları bile bu adamlarla baş edemiyordu; benim küçük Gürcistan’ım bu baş belalarıyla nasıl uğraşım’ diye şikâyet ederek Ermenileri aşağılıyordu.⁷⁷

Osmanlı-Gürcü düşmanlığı için ortada ciddi bir temel olmadığına dair Osmanlı subayları Gürcü meslektaşlarının yorumlarını onaylamışlardır, ancak, Batum’un kaderi, Osmanlı-Gürcü ittifakı için ileride bir engel olabilirdi. Gürcüler Batum’un kendilerine ait kalmasında ısrarcıyken, Kuzey Kafkasyalılar da Osmanlılara, bir iyi niyet simgesi olarak, Batum’un Gürcülere bırakılmasını talep etmişlerdi. Bu, Gürcülerle iyi ilişkileri garantileyecek, Bolşeviklerin geri püskürtülmesi için dağlıların ihtiyaç duydukları silah ve mühimmatın kuzeye sevkiyatını kolaylaştıracaktı.⁷⁸ Rauf ile 3. Ordu komutanı Vehib Paşa, Batum’un Gürcülere bırakılması tavsiyesini desteklemişlerdir. Vehib Paşa Batum’un ilhak edilmesinin, Gürcülerin Ermeni tarafına geçmelerine neden olacağı ve ‘devletin bir acıklı çıkmaza sürüklenmekte olduğu’ konusunda uyarıyordu. O, Kafkasya Müslümanlarına güvenilemeyeceğini, Kafkasya’nın er veya geç Rusya’nın eline geçeceği konusunda da uyarıda bulunmuştu.⁷⁹ Buna mukabil, Enver Paşa, Batum’un

74 ATASE, Enver to Vehib, 10 Apr. 1334 [1918]; k. 2921, d. 511, f. 1-209.

75 ATASE, Tevfik to Vehib, 17 Mar. 1334 [1918]; k. 2918, d. 496, f. 1-35; to the ForeignMinisterfromTrabzon, 2Apr.1334[1918];k.2921,d.511,ff.1-189,1-190; Rauf to the Foreign Ministry, 4 Apr. 1334 [1918]; k. 2921, d. 511, f. 1-194.

76 Enis Şahin, Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917–1918) (Ankara, 2002), 336–9.

77 Menteşe, Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe’nin Anıları, 229.

78 Şahin, Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları, 388.

79 A.g.e., 458.

Osmanlıya dâhil edilmesine kesinkes taraftardı. Burası çok kilit bir limandı ve Osmanlıya iadesi önemli bir savaş ödülü olurdu.⁸⁰

1918 yılında Osmanlıların Ermenilerle ilgili rahatsızlıkları iki kaynağa dayalıydı. İlk olarak Ermenilerin Müslümanlara karşı katliam raporları, ve ayrıca, Müslümanlardan gelen korunma talepleri farklı kaynaklardan ve durmaksızın merkeze ulaşıyordu.⁸¹ Bu raporlar ve talepler, Osmanlıları daha hızlı hareket etmeye teşvik etmiş, Ermenilerin insanîyet dışı tutumlarına karşı, iç ve dış kamuoyuna sürekli yönlendirdikleri şikâyetlerine malzeme olmuştu.⁸² Kazım Karabekir, ilerleyişi esnasında karşılaştığı zulümlere dair mahalli Müslümanlara intikamlarının alınacağı sözünü vermiş; “şakiler”, “haydutlar” ve “eşkiya”, “Ermenilere nerede tesadüf edilirse kılıçtan geçirmek üzere süvariye hemen hareket ettiriniz,” diye emretmişti.⁸³ Bununla birlikte farklı zamanlarda hem o hem de Vehib gibi diğer komutanlar, hukuka riayet ederek Rus ve Osmanlı vatandaşlarına eşit davranacaklarına dair hoşgörülü beyanatlar veriyorlardı: “Bila tefrik-i cins ve mezhep kadın ve çocuklara karşı Osmanlıcılığa yakışacak necabet ve şefkatle muamele olunucaktır.”⁸⁴ Bu ikinci davranış biçiminin hangi ölçüde uygulanıp uygulanmadığı belirsizdi. 1918 yılında, Ermenilere nefret gerçekte, ancak bu konu İngilizlerin veya diğerlerinin, Osmanlı’yı doğu Anadolu’dan çıkarmak için Kafkasya Ermenistan’ını üs olarak kullanacaklarının oluşturduğu tedirginliğin yanında ikinci planda kalıyordu.⁸⁵

80 A.g.e., 406, 414.

81 Bu olayların Rus belgelerindeki tasviri için bakınız, RGVIA, Telegram from the Fifth Corps Commander, 31 Dec. 1917 [13 Jan. 1918]: f. 2168, op. 1, d. 506, fo. 7; RGVIA, Telegram from the Commander of the Second Turkestan Corps, 30 Jan. 1918 [11 Feb. 1918]: f. 2168, op. 1, d. 506, fo. 46; RGVIA, Prince Shakhovskiy to the Chief of Staff of the Caucasus Army, 31 Jan. 1917 [13 Feb. 1917]: f. 2168, op. 1, d. 264, fos. 1–3; RGVIA, Dispatch of the Chief of Staff of the Caucasus Army General Major Vyshinsky, 13/14 Nov. 1917 [26/27 Nov. 1917]: f. 2168, op. 1, d. 493, fo. 30.

82 Böylece Vehib, Ermeni katliamlarının ‘düzenlenmiş bir planın’ parçası olduğunu iddia ederek, Rus mevkidaşına ‘insanîyet ve medenîyet’ adına adamlarına ilerlemelerini emrettiğini iddia etmiştir. ATASE, Vehib to General Przhevalsky, undated: k. 2930, d. 5530, f. 8. This phrase does not appear in the similar, but not identical and abbreviated, Russian text, ‘Telegramma Vekhîba-Pashi o perekhode turetskikh voisk v nastuplenie’ [Telegram of Vehib Pasha about the Turkish Forces Taking the Offensive], 30 Jan. 1918 [12 Feb. 1918], in *Dokumenty i materialy*, 47–9. Osmanlı versiyonunun aksine, Rus versiyonu Vehib Paşa’nın ‘artık ebeveynlerinin, çocuklarının, eşlerinin ve akrabalarının yok olmaya mahkûm olduklarını duyan ve anlayan askerlerini sessiz birer şahit olarak zaptedecek vaziyette olmadığı’ uyarısını da içermektedir. Bu şikâyetler sadece başkalarının faydalanması için değildi. Aralık 1917’de Enver Osmanlı ordu karargâhına, geri çekilen Rus kuvvetlerinin ‘devletler ve medenîyetler hukukuna’ aykırı davrandıklarını, göz oymalar, hastanelere saldırma, hasta ile yaralıların uzuvlarını kesme, ve Müslüman Osmanlı vatandaşların mallarını yağmalama gibi zulümler uyguladıklarını bildirmiştir: ATASE, Telegram to the General Headquarters, 28 Dec. 1333 [1917]: k. 511, d. 27/1995, f. 1-1.

83 Muhammet Erat, ‘Kâzım Karabekir’in Nahçıvan ve Çevresindeki Faaliyetleri’, *Kafkas Araştırmaları IV* (Istanbul, 1998), 52; Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, 342–3.

84 ATASE, Karabekir to the Command of the 36th Caucasus Division, undated: k. 3920, d. 86, f. 2-3a; Declaration to Townspeople and Villagers, undated: k. 2908, d. 444, f. 6-4.

85 Büyük Güçlerin kuvvet politikalarının Osmanlı Ermenilerinin katliamındaki rolü için, bakınız, Bloxham, *Great Game of Genocide*.

Ancak Balkan savaşları tecrübesi ve Bulgarlar karşısında alınan yenilgi, Ermenilerle ilgili tahminleri daha kötü hale getirmişti. Talat Paşa, herhangi bir biçimde kurulacak bir Ermeni hükümeti düşüncesine dair korkusunu Mayıs ayında şöyle ifade etmişti:

“Ermenilerin bir hükümet halinde teşekkül etmesine katiyen taraftar değilim; küçük bir Ermeni muhtariyeti beş sene sonra 5 milyon nüfuslu bir Ermeni devleti haline gelecek ve bütün Kafkasya’ya hâkim olacak ve Şark’ın Bulgaristan’ı haline gelecektir; İran’da, Amerika’da bulunan bütün Ermeniler orada içtima edecek ve buyurduğumuz gibi İngiliz ve Fransızlar tarafından her suretle mazhar-ı muavenet olarak ve ileride Hıristiyan Gürcülerle ve pek suhuletle Acemlerle aleyhimize hareket eyleyeceklerdir. Şu halde mümkün olsa çıbanı kökünden temizlemek en hayırlı cihettir; mümkün olmadığına göre, gayet zayıf ve yaşamayacak şekilde teşekkül etmesi zaruridir.”⁸⁶

Enver Paşa mutabık kalmıştı. Üç gün sonra Vehib Paşa’ya yazarak, Ermenilerin, Osmanlı’ya karşı toprak kaybının telafisi amacıyla, Kafkasya Müslümanlarından toprak talebi tekliflerinin tehlikeli olduğu uyarısını yapmış, Talat Paşa’nın korkularını dile getirmiş, ancak bağımsız bir Ermeni devleti fikrini daha da kabul edilemez bulmuştur:

“Bence bu gayet yanlıştır. Eğer bugün Kafkasya’da beş-altı yüz bin kişilik ve kâfi miktarda araziye malik ve küçük bir Ermenistan teşekkül ederse, atide Amerika’dan ve her taraftan gelecek Ermenilerle bu hükümet milyonlarca nüfusa sahip olur ve bizim için şarkta bir Bulgaristan daha vücut bulur ki bu bizim için Rusya’dan daha muzır bir düşman olur çünkü Ermenilerin bütün menafî ve emelleri bizim memleketimizdedir. Binaenaleyh tehlikeyi şimdiden izale için Ermenilerin ufak bir hükümet halinde dahi teşekkül edememesine ve İslamlarla Gürcüler arasında bizim kuvvetlerimizin yardımı ve tesiri en ziyade olduğu şu zamanda inkısam eylemelerine ve İslamların Ermenilere hiçbir hak ve arazi vermemelerinin teminine ve bilakis bugün Ermenilerin elinde bulunup da Müslümanların iskan etmekte oldukları Erivan gibi muntika dahi İslamlar tarafından işgal eyleyerek bu suretle İslam bulunan yerlerin Ermeniler elinden tahlisine hassaten sarf-gayret buyrulmasını tavsiye ederim.”⁸⁷

İşte tam bu zamanda Ermeni güçleri ilk kez geri adım atmamıştır. Karakilise ve Sardarabad’da saldıran Osmanlı birliklerini geri püskürtmüşler ve Osmanlıların emellerini törpülemişlerdir. Vehib Paşa, karargâhı şöyle uyarmıştır:

86 Kurat, Türkiye ve Rusya, 661–2.

87 ATASE, Enver to Vehib, 27 May 1334 [1918]: k. 2919, d. 499, f. 3-31.

“Ermenileri imha kudretinde değiliz. Karakilise’de devam eden üç günlük muharebe gösteriyor ki mevcudiyetleri tehlikede kaldıkça harp ederek ölmeyi tercih ediyorlar. Bir milyon iki yüz bin nüfustan ibaret Ermenilerin çıkaracağı kuvve-i muharebeye [iştirak?] etmemeliyiz. Muhasamata Gürcüler de iştirak ederse bir adım ileri [atılamaz?]... Ermenilerle ve Gürcülerle uyuşmalıyız.”⁸⁸

Osmanlı önceliği demiryolu hattını elinde tutmaktı. Osmanlıların Ermenistan ve Gürcistan ile uzun süreli bir çatışmayı sürdürecektir insani ve maddi kaynakları yetersizdi. Talat ve Enver Paşaların, Ermenistan’ın ikinci bir Bulgaristan olması ihtimalinden kaynaklanan güçlü korkuları bulunmakla birlikte, Osmanlı’nın Kafkasya’nın başka yerlerinde daha acil ve stratejik endişeleri mevcuttu. Hakikaten savaşın sonlarına doğru Enver ve Talat Paşalar, güçlü ve bağımsız bir Ermenistan’ın savunucusu haline gelmişlerdir. Ekim ayında, Azerbaycan’ın Osmanlı özel temsilcisi Alimardan Topchibashev, Talat Paşa, adalet bakanı Halil Bey ve dışişleri bakanı Nesimi Bey ile bir araya gelip Ermeniler konusunda şikâyet edince, her üçü de ayrı ayrı onu azarlamışlar ve Azerilerin Ermeniler ile iş birliği yapmasını istihram etmişlerdir. Talat Paşa, çarlık Rusya’nın dağılmasının savaşın tek olumlu bir sonucunu teşkil ettiğini, bu başarılı neticenin muhafazasının temini için Azerilerin Ermenilerle olan sorunlarını çözmeleri ve onlarla barış içinde yaşamalarının mecburiyet arz ettiğini vurgulamıştır.⁸⁹

IX

BAĞIMSIZ OLMAYA ZORLANIŞ

Ermenistan’ın statüsünün bir federasyonun üyesi mi yoksa bağımsız bir devlet mi olacağı meselesi, Ermeniler veya Osmanlılar tarafından değil de Gürcülerden ötürü karara bağlanmıştır. Zira Gürcüler 26 Mayıs tarihinde, Almanlarla önceden anlaşmalı biçimde, Transkafkasya Federasyonu’ndan ayrılarak bağımsız bir devlet olduklarını ilan etmişlerdir. Gürcüler gecikmeden Almanya ile birçok anlaşma imzalamışlardır, ki bu Gürcistan’ı esasen Alman himayesine sokmuştur (Gürcistan bir Alman protektorası olarak kurulmuştur). Gürcistan’ın Federasyon’dan ayrılması Ermenistan ve Azerbaycan’a başka bir seçenek bırakmadığından bu ikisi de iki gün içinde ayrı ayrı bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Transkafkasya Federasyonu böylece ortadan kalkmıştır.

88 ATASE, Intelligence Summary Regarding the Caucasus, 28 May 1334 [1918]: k. 526, d. 2054/369, f. 50. Allen ile Muratoff, Mayıs sonunda Ermenilerin başarılı savaşlarının, Gürcülerin görüşmelerde savsaklama taktiğine kıyasla, Osmanlı planlarına daha az etki ettiği değerlendirmelerinde yanılıyorlardı: Allen and Muratoff, Caucasian Battlefields, 476.

89 A. A. Topchibashev, Diplomaticeskije besedy v Stambule, 1918–1919 [The Diplomatic Talks in Istanbul, 1918–1919], ed. Gasan Gasanov (Baku, 1994), 9–15.

4 Haziran günü Batum'daki Osmanlı temsilcisi; Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya Cumhuriyetleriyle 'barış ve dostluk anlaşmaları' imzalamıştır. Halil Bey bu vesileden yararlanarak Gürcülere nasihatte bulunma fırsatını kaçırmamıştır. Halil Bey, Batum ve Kars'ta Osmanlı ordusuna karşı boşu boşuna direnmeleri ve o günkü mutsuz durumlarına yol açmalarından dolayı Gürcüleri azarlamıştır. Ancak, Halil Bey Kafkasya'da sağlamca organize olmuş ilerici bir devletin, Osmanlı İmparatorluğu için hayati menfaat teşkil ettiğini, bu devletin Kafkasyalı Müslümanlar ve Gürcülerle dostluk ilişkileri temelinde kurulması gerektiğini kaydetmiştir.⁹⁰ Halil Bey o ilişkilerin pekiştirilmesi adına; bu bölgenin Osmanlı İmparatorluğu'na dahil edilmesini amaçlayan, burada doğmuş Müslümanların iyi düzenlenmiş mektup ve dilekçe kampanyasına rağmen, Gürcülerin Ahıska (Akhaltsikh) ilçesine dair taleplerine razı olmuştur.⁹¹

Bu antlaşmalarla Osmanlılar her imzacı ülkeyi bağımsız devlet olarak tanımıştır. Tabii bu antlaşmalar bu devletlerin egemenliklerine müdahale edecek biçimde kaleme alınmıştır. Mesela, Osmanlılar, Ermeni ve Gürcü ordularının büyüklüğünü kısıtlama hakkını ve İngiltere'ye karşı savaş devam ettiği sürece Transkafkasya demiryolunu kullanma yetkisini muhafaza etmişlerdir. Ancak egemenliği kısıtlayan bu hükümlerin; örneğin, Almanya'nın Gürcistan'dan elde ettiği imtiyazlardan fazla olmadığı ve Osmanlıların Transkafkasya ülkeleriyle ilişkilerinin imparatorluk merkezi ile yeni ilhak edilen eyaletler arasındaki ilişkilerle hiçbir biçimde karşılaştırılmayacağı görülmektedir.

Bu açıdan Osmanlı İmparatorluğu ile Azerbaycan arasındaki ilişkilere dikkat etmek gerekir. Osmanlı politikaları eğer gerçekten Panturancı bir ideoloji ile yönetilseydi, bu durum her şeyden önce Osmanlı'nın Azerbaycan'a yönelik politikasında ortaya çıkardı. Azerbaycan ağırlıkla hem Türki hem de (Şii olmasına rağmen) Müslümandı. Hatta bazı önde gelen Azeriler, Osmanlılara Azerbaycan'ın İmparatorluğa ilhak edilmesini bilfiil önermişlerdir. Ancak Osmanlılar bu düşünceyi hiçbir belirsizliğe yer bırakmaksızın reddetmişler, bağımsız bir Azeri devletini tercih etmişlerdir. Bu sözde 'ilhakçıların' (Rusça: *ilkhagisty*) kafalarındaki saikin dini veya etnik unsurlardan ziyade, sosyalist Azeri Milli Konseyi'nin siyasi gündemine duyulan korkudan kaynaklandığını not etmek faydalı olur.

90 Avalov, *Nezavisimost' Gruzii*, 93.

91 'Postanovlenie delegatov musul' manskogo naseleniya Akhaltsikhskogo i Akhalkalaksogouezdov' [The Resolution of the Delegates of the Muslim Population of the Akhaltsikh and Akhalkalaki Districts], 26 May 1918 [8 June 1918], in *Dokumenty i materialy*, 310–12. Vehib had downplayed the strategic importance of annexing Akhaltsikh for the Ottomans: ATASE, *Intelligence Summary Regarding the Caucasus*, 28 May 1334 [1918]: k. 526, d. 2054/369, f. 50.

İlhakçılar, İstanbul ile birleşildiği takdirde toprakların dağıtılması ve benzeri reformların mümkün olamayacağını değerlendirmişlerdir.⁹²

Bölgenin hâkimi Osmanlı devleti ile en parlak geleceğe sahip olmalarına karşın, Azerilerin ‘Bağımsızlık Eylemi’ diğer iki Transkafkasya cumhuriyetininkiler gibi tonu itibarıyla dikkat çekici bir biçimde yumuşaktı. Gerçekten de, yakında başbakan olacak olan Fathali Khan Khoisky, bağımsızlık hakkında çelişkili duygular taşıyordu. Azeri Milli Konseyi’nin ‘bağımsızlık ilan etmekten geri durması ve [yabancı] güçlerle barış görüşmelerini müzakere etmek üzere tam yetkili bir hükümet kurulması ile yetinilmesini’ önermiştir.⁹³ Bağımsızlık ilanı, Azerbaycan’ın ortaya çıkışını olumlu bir arzuyla güdülenen bir eylem olarak değil de; savaşın, Rusya’nın çöküşünün ve anarşinin nahoş bir sonucu olarak anlatmıştır. Bu hareket Pantürkist veya Panislamcı olmak bir yana, etnik milliyetçi duygulardan da yoksundu. Bağımsızlık kararında; hâkim veya unvana sahip bir ulusa atıf yapılmadan, devlet toprak bağlamında tarif edilmiş ve cinsiyet, din ve milliyet itibarıyla tarafsızlık ilkesi benimsenmiştir. Kararın içeriği; demokrasi ve Şubat Devrimi ilkelerinin Azeri siyasi elitinin muhayyilesi üzerinde o sırada hâlâ güçlü bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur.⁹⁴

X

BAKÜ İÇİN YARIŞ

Gürçistan ve Ermenistan ile imzalanan antlaşmalar ile benzer şekilde, Azerbaycan ile yapılan antlaşmanın dördüncü maddesi, Osmanlılara, iç güvenliği ve düzeni sağlamak üzere, gerektiğinde, Azeri toprakları içinde müdahale yetkisi tanıyordu. Azerbaycan’ın durumunda 4. madde somut bir anlam taşıyordu. Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kâğıt üzerindeki başkenti, ülkenin en büyük şehri, Hazar Denizi’ndeki limanı ve petrol şehri kabul edilen Bakü idi. Ancak, Bakü’ye Bolşevik ve Taşnak grupların uyumsuz koalisyonu

92 Aidyn Balaev, *Azerbaidzhanskoe natsional’noe dvizhenie v 1917–1918 gg.* [The Azerbaijani National Movement in 1917–1918] (Baku, 1998), 207; A. N. Kheifets, *Sovetskaya Rossiya i sopredel’nye strany vostoka v gody grazhdanskoi voyny, 1918–1920* [Soviet Russia and Contiguous Countries of the East in the Years of the Civil War, 1918–1920] (Moscow, 1964), 53; Tadeusz Swietochowski, *Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition* (New York, 1995), 68. Swietochowski sonraki sayfada kendisi ile çelişkiye düşmekte ve Osmanlı İmparatorluğu ve Azerbaycan Cumhuriyet arasında 4 Haziran’da imzalanan barış ve dostluk anlaşmasının ‘Azerbaycan’ı bağımsız bir devlet olarak tanımaktan uzak kaldığım’ söylemektedir. Aslında anlaşma, metnin girişinde açıkça ‘bağımsızlık ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümetini tanımaktadır.’ Metnin tamamı için bkz. Kurat, Türkiye ve Rusya, 662–6; S. ahin, Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları, 700–4.

93 Balaev, *Azerbaidzhanskoe natsional’noe dvizhenie*, 209.

94 A. g. e., 204–5.

hâkim olduğundan, yeni doğmuş cumhuriyet ilk başkent olarak Gence'yi kullanma durumunda kalmıştı. Azerilerin, Bakü'nün kontrolünü ele geçirme isteği aşikâr idi.

Bu konudaki Osmanlı gerekçeleri de karmaşık değildi. Bakü'yü, Azerbaycan Cumhuriyeti'ne geri kazandırmakla, Bolşevik etkisini Transkafkasya'dan atmayı başaracak, Azeri Cumhuriyeti'nin hayatta kalma şansını önemli ölçüde yükseltecek ve Bakü'deki petrol endüstrisini dost bir ülkenin kontrolüne bırakacak idi. Bolşevikler, Beyaz Ruslar, Almanlar ve İngilizler, hepsi Bakü'nün stratejik değerini görmüş, her biri burayı kontrolü altına almak istemiştir. Bahsi geçen grupların hiçbiri, tabiatıyla, Bakü'de ikamet eden topluluklarla özel bir dini veya etnik yakınlık taşıdığı için bu şehri ele geçirmek istememiştir (İngilizler dahil olmak üzere, hiçbiri, ciddi biçimde, buradaki Ermeni topluluğu adına müdahale ettiklerini ileri sürmemiştir). Benzer şekilde, Osmanlı'nın, petrol zengini Bakü'yü ele geçirme arzusunu açıklamak üzere, etnik ve dinsel bağlara başvurmaya ihtiyaç yoktur.

1917 Şubat Devrimi ve Kasım Bolşevik darbesini takiben Rusya'nın kargaşa ve karışıklığa girişi, başta Enver Paşa olmak üzere, bazılarının ümitlerini canlandırmıştır. Kafkasya'daki ve başka yerlerdeki Müslümanların Osmanlı hedefleri doğrultusunda harekete geçebilecekleri umulmuştur. Sınır bölgelerindeki toplulukların emperyal merkezlere karşı ayaklanmaları eski bir fikirdir. Savaşın başından itibaren Osmanlı liderleri, Gürcüler, Ukraynalılar, Rus Kazakları ve hatta Ermeniler de dâhil olmak üzere, Müslüman ve gayri-Müslim yerli toplulukların ayaklanmalarından yararlanmayı ümit etmişlerdir.⁹⁵ Rus İmparatorluğu'nun Rus olmayan halklarının isyan etmeleri, ayrıca, Rus, İngiliz ve Fransız imparatorluklarına karşı dünya Müslümanlarının ayaklanmaları, Almanları genellikle çok heyecanlandıran düşüncelerdi.⁹⁶

1917 sonbaharından itibaren Kafkasyalı Müslümanları temsil eden farklı heyetler Osmanlı askeri birlikleriyle temas kurmuşlardır. Bu heyetler Osmanlıdan askeri yardım bekledikleri için, Kafkasya'yı, siyasi karışıklık içinde ve ayaklanmak için koşulların olgunlaştığı bir bölge olarak tasvir etmişlerdir.⁹⁷ Hâlbuki Osmanlı askeri istihbaratı, Transkafkasya ve Rusya

95 Michael A. Reynolds, 'The Ottoman–Russian Struggle for Eastern Anatolia and the Caucasus, 1908–1918: Identity, Ideology, and the Geopolitics of World Order' (Princeton Univ. Ph. D. thesis, 2003), 204–46.

96 For an overview of German plans to employ Muslim liberation movements, see Donald M. McKale, *War by Revolution: Germany and Great Britain in the Middle East in the Era of World War I* (London, 1998)

97 Hüsameddin Tuğac, *Bir Neslin Dramı* (İstanbul, 1975), 192; Nasır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı* (Ankara, 1996), 41; Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, iii, 361.

Müslümanlarının fazla pasif olduklarına daha önce dikkat çekmiştir. En fazla bir özerklik hareketinin başarı şansı olabileceğini değerlendirmiştir.⁹⁸ Enver Paşa yine de 1918 Şubat ayında bölge Müslümanlarından askeri güç teşkil edilmesini başlatmak ve düzenlemek amacıyla Osmanlı subayları göndermeyi kararlaştırmıştır. Kuzey Kafkasya'daki bu görevi yönetmek üzere ilk tercihi, İkinci Ordu Komutanı Kazım Karabekir olmuştur. Enver Paşa'dan gelen teklifi Vehib Paşa gibi Karabekir de bu fikri sorumsuzca bularak geri çevirmiştir.⁹⁹ Enver Paşa'nın göreve ikinci tercihi olan Osmanlı Şehzadesi Ömer Faruk'u, bölge halkının safahat düşkününü bularak reddetmesi üzerine, Kuzey Afrika'da Osmanlı yanlısı düzensiz grupları yönetme görevinden İstanbul'a dönen kendi kardeşi Nuri Paşa'yı seçmiştir.¹⁰⁰ Nuri Paşa, güçlü bir kurmay subay grubu ile Musul üzerinden 25 Mayıs tarihinde Gence'ye intikal etmiştir. Nuri Paşa, Gence'de 'Kafkasya İslam Ordusunu' kuracaktır.¹⁰¹ Enver Paşa, İslam Ordusunun görevini 5 Nisan günü ortaya koymuştur. Talimatının ilk maddesinde şöyle demiştir:

“Kafkas ordusunun teşkilinde maksat Kafkasyalıların teşkil edeceği ordunun esasını vücuda getirmek ve bu esası tedricen genişletmek ve Kafkas askerlere talim vermek ve Kafkas'ta yüksek İslam menfaatlerini ve hukuk-ı mukaddes-i hilafeti ve Devlet-i Osmaniyye ile revabit-i siyasiyye ve askeriyyeyi tesis etmektir.”¹⁰²

İslam Ordusu'nun varlığı, Osmanlı liderleri arasında ideoloji düzeyinde Panislamist bir eğilimin varlığı bakımında kuvvetli bir kanıt gibi durmaktadır. Fakat daha yakından incelendiğinde bu sonucun geçerli olmadığı görülecektir.

1918 yazında Nuri Paşa, üstlerine yazdığı raporda, oluşturduğu Azerbaycan Milli Ordusu'nun 250 subayından sadece yirmi üçünün Müslüman olduğunu kaydetmiştir.¹⁰³ Kalanı ise, Çarlık Rus Ordusu'nun eski subayları idi. Yani İslam Ordusu'nun hakiki çekirdeği gibi hizmet edecek yapının, öncelikle

98 ATASE, Report to the Directorate of Eastern Affairs of the Ministry of War, 28 June–28 July 1333 [1917]: k. 1843, d. 129/67, ff. 1-34, 1-35.

99 Karabekir, Doğunun Kurtuluşu, 101–3; Ali İhsan Sâbis, Harp Hatıralarım, iv (1943; İstanbul, 1990), 189.

100 Naki Keykurun, Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar, 1905–1920 (Ankara, 1998), 101–2.

101 Yüceer, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı, 72. For more, see Mehman Süleymanov, Qafqaz Ordusu və Azərbycan [The Caucasus Army and Azerbaijan] (Baku, 1999).

102 Emrin tamamı şurada bulunabilir: Yüceer, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı, 189.

103 Bu Nuri'yi haksız yere endişelendirmemiştir. Kendisine Rus subayları ile Osmanlı 5. Tümen subayları arasındaki anlaşmazlıkların raporları ulaştığında, Osmanlı subaylarına Rusların da Bolşeviklerle savaştığını ve kendilerinin iyi bir amaca hizmet ettiklerini belirtmiştir. ATASE, k. 3818, d. 4, f. 27, as cited in Süleymanov, Qafqaz Ordusu və Azərbycan, 154.

gayri-Müslim subaylardan teşkil edildiği ortadadır. Kafkasya heyetlerinin yarattıkları beklentilerin aksine, Güney Kafkasya’da az sayıda Müslüman orduya katılmaya ya da Kafkas İslam Ordusuna yardım etmeye hevesliydi. Umutsuz haldeki Nuri, 28 Mayıs’ta Enver’e, “Gençlerden silahlılarına 30,000 kişi gelmesi beklenirken, bunun yerine ancak 37 kişi gelmiştir.”. Sınırları bozulan İslam Ordusu komutanı, üç gün sonra, “Güney Kafkas İslamları çok söyler az yapar, keyfine düşkün, parayı haddinden fazla seven adamlardır,” diye rapor etti.¹⁰⁴

Enver Paşa’nın Kafkasya planları, çok sayıda bölge Müslümanının Osmanlı güçlerini arttıracak varsayımına dayanıyordu. Niyeti, Müslüman dayanışmasından Osmanlı amaçları doğrultusunda yararlanmaktı, Osmanlı kaynaklarını ve hedeflerini dayanışma uğruna feda etmek değildi. Kayda değer sayıda bölge insanı yönlendirilemediği için, İslam Ordusu hep gücünün altında kaldığı cihetle, bu durum, Nuri Paşa’nın ikide bir Enver Paşa’dan takviye kuvvet rica etmesine yol açmıştır. Enver Paşa, İslam Ordusu’nun güçlendirilmesi için, 5inci ve 15inci tümenlerden takviye unsurlar göndermek zorunda kalmış, ancak Nuri Paşa’nın istediği rakamlar mümkün olmamıştır. İlave taleplerini geri çevirirken Enver Paşa, Bakü’yü almak üzere, elinde mevcut kuvvetleri kullanmasını istemiştir.¹⁰⁵ Osmanlıların, başta Filistin olmak üzere, diğer cephelerde karşılaştıkları güçlükleri öne çıkararak, Enver Paşa’nın Kafkasya’daki Osmanlı güçlerine taahhüdünü, mantıksız bir Panturancı eğilimin kanıtı şeklinde eleştirenler mevcuttur. Gerçek duruma bakıldığında, Enver Paşa’nın Kafkaslara 8,000’den az asker tahsis ettiği, bu sayıdaki asker in ise, başka cephelerde sonucu değiştirmeye yeterli olamayacağı kabul edilecektir.¹⁰⁶

Bu haksız eleştiri, Ludendorff’un Enver Paşa’ya, Bakü’ye ilerlemekten vazgeçerek güçlerini İran ve Mezopotamya’ya konuşlandırması yönünde tekrarladığı uyarılar hatırlatmaktadır.¹⁰⁷ Ludendorff’un ‘tavsiyesi’, Osmanlıların stratejik durumlarından ziyade, Bakü’nün ve buradaki petrolün Osmanlı’nın eline geçmesi endişesiyle ilişkilidir. Dahası, hem Almanlar hem

104 ATASE, TAR Koleksiyonu, k. 1, d. 1, f. 1-116, içinde Yüceer, Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu’nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı, 85.

105 Yüceer, Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu’nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı, 76.

106 Benzer şekilde, Teşkilat-ı Mahsusa, gizli operasyonlar ve özel harp için kullanılan kötü şöhretli ‘Özel Kuruluş’, Kafkasya ve Türkistan’daki birinci kumandan Ruşeni Bey için talep edilen 2,000 altın liradan sadece 500’ünü elde edebilmiştir. Bir yıldan daha uzun bir süre sonra Haziran 1918’de yazan Ruşeni, fonların geri kalanını alamadığından şikayet etmiştir ve 1,600 altın lirayı kendi cebinden ödemek zorunda kalmıştır: ATASE, Letter to the Head of the Directorate of Eastern Affairs, 26 June 1334 [1918]: k. 1859, d. 88/142, f. 1-22.

107 Trumpener, Germany and the Ottoman Empire, 179, 188; Carl Mühlmann, Das deutsch-türkische Waffenbündnis im Weltkrieg (Leipzig, 1940), 197.

de İngilizler, kıt insan kaynaklarını kendileri de Kafkasya dâhil doğu bölgelerine yönlendiriyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun, Almanya ve İngiltere gibi, 1918 yılında, savaşın kaderinin belirleneceği batı Avrupa'daki olayları etkileme imkânları bulunmuyordu. İstanbul sadece uç bölgelerdeki ve yakın komşu alanlarındaki savaşın sonucuna etki edebilirdi. Osmanlı İmparatorluğu, Almanya ve İngiltere'nin aksine, Kafkasya ile ortak sınıra sahipti ve de yüzyıllarca buraları yönetmişti. Alman ve İngiliz askerlerinin, bu bölgeye yönlendirilmeleri, Osmanlı askeri birliklerinin bölgeye ilgi duymalarına oranla, daha büyük bir muamma olarak değerlendirilmelidir.

Kafkasya İslam Ordusu'nun oluşturulmasının Panislamizm ideolojisinden kaynaklandığı yönündeki sav, Osmanlı Devleti içinde gelişmekte olan sekülerleşme ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin laik politikalarının ışığında, daha da zayıflamaktadır. Osmanlı Devleti'nin laikleşme süreci, merkezi hükümetin dini kurumlar ve ulema karşısında gücünü genişlettiği dikkate alındığında, savaş süresince yavaşlamamış, bilakis hızlanmıştır. Osmanlı Devleti bünyesinde, İslami kurum ve prensiplerin gerileyen etkileri göz önünde bulundurulduğunda, İslam inancı ve prensiplerine bağlılığın, Kafkasya İslam Ordusu kurulmasında ilham kaynağı olduğunu savunmak güçtür. Benzer şekilde, yukarıda not edildiği üzere, Azerbaycan Cumhuriyeti prensipleri tamamen seküler nitelikteydi. Azeri elitleri, tüm Rus İmparatorluğu'nun aydın kitleleri gibi, sosyalist fikirlerden derin biçimde etkilenmişlerdi. Gerçekten de, Osmanlı'dan gelen Kafkas kökenli bir hoca İslam Ordusu'na katılma talebinde bulununca, Azerbaycan Milli Güvenlik Bakanı Naki Keykurun, kendisine İslam Ordusu'nda din adamlarına yer olmadığını söylemiştir.¹⁰⁸ Kafkasya İslam Ordusu'nun adı dışında, İslami özellikleri pek azdı.

“İslam Ordusu” adının taşıdığı asıl fonksiyon, ne kadar sığ olursa olsun, sağladığı Osmanlı yüksek komutasından bağımsızlık görüntüsü ve parıltılı yerel halk desteği idi. Kafkasya'da hâkim konumu elde etmek için Berlin ve İstanbul arasında geçen rekabet neredeyse İttifakı bölecekti. Gürcistan'daki silahlı çatışmalarda, Osmanlı güçlerinin Almanları esir alması skandala yol açarak, Vehib Paşa'nın görevden alınmasıyla sonuçlanmıştır.¹⁰⁹ Yine de her iki tarafın diğer örtüşen menfaatleri, açık bir kopuşun önüne geçmiştir. Almanlar, Bolşeviklerle gizli bir anlaşma yaparak, Bakü petrolünün dörtte biri karşılığında, Osmanlıların Bakü'yu almasını engellemeyi taahhüt etmişlerdir.¹¹⁰

108 Keykurun, Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar, 103.

109 Allen and Muratoff, *Caucasian Battlefields*, 476, 478; E. Kaymakam Rüstü, *Askerî Mecmua Tarih Kısmı: Büyük Harpte Bakü Yollarında*. 5 Kafkas Piyade Fırkası (Ankara, 1934) 9, 17; Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, 184.

110 Kheifets, *Sovetskaya Rossiya i sopredel' nye strany vostoka*, 57; Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, 191; *Dokumenty vneshnei politiki SSSR*, i, 443–4.

Ludendorff'un, Osmanlıları daha ileri gitmemeleri için uyarması üzerine, Enver Paşa komutanlarına yolladığı açık emirlerle buna uymuş, ancak, verdiği gizli talimatlarla da gerektiğinde güç kullanmak suretiyle ilerleme emri vermiştir.¹¹¹ İstanbul, İslam Ordusu'nun hareketlerinin sorumluluğunu reddedebilirdi. Bu rekabet çerçevesi içinde, sözde bağımsız ve yerli bir gücün kıymeti vardı.¹¹²

Sultan Vahdettin'in, İslam Ordusu'na Temmuz başında gönderdiği mesaj bu ordunun başka bir yönünü açığa çıkarmaktadır. Sultan Vahdettin, mesajında, askerlerin ana vatanları için ve 'senelerden beri pek müşkilat içinde' Osmanlı Hanedanı uğruna savaşta sergiledikleri cesaret ve kahramanlığı methetmiştir. Padişahın, anavatan ve Osmanlı Hanedanı'na yaptığı atıflar, Kafkasya Müslümanlarını seferber etme projesi niteliğindeki İslam Ordusu'nun, gerçekten, başarılı olamadığını ortaya koymaktadır. Bu ordunun, yerel milislerin ilaveleriyle, Osmanlı ordusunun uzantısı niteliği taşıdığı görülmektedir. Daha da önemlisi, Padişahın mesajında, Pantürkizm veya Panislamizm ideallerine atıf olmadığı gibi, zaferler kazanma algısına da yer verilmemiştir. Padişah Vahdettin, savaş süresince yapılan fedakârlıklara değinir, askerlerden savaşın sonuna kadar kahramanca savaşmaya devam etmelerini rica eder ve muhtemelen savaşın sona yaklaştığını kaydeder.¹¹³ Tekrar edersek, Rusya'nın çöküşü, Osmanlılara, yeni keşif hayalleri müjdelemekten ziyade, savaşın sona yaklaştığı işaretini vermiştir.

1918 yazında, İslam Ordusu ve Osmanlı 5inci tümeni askerleri, kolera hastalığı, susuzluk ve kıtlıktan muzdarip kavrulmuş kırsal alanlar üzerinden yavaşça ilerlemişlerdir. Temmuz ayı sonunda, Bakü Komününe ait karışık Ermeni-Bolşevik birliklerini geri püskürttükten sonra, Osmanlı önderliğindeki güçler Bakü'ye ulaşmışlardır. Bolşevikler panik içinde çekilirken, küçük bir İngiliz müfrezesinin yetişmesi, şehrin moralini yükseltmiş ve ilk saldırı püskürtülmüştür.¹¹⁴ Savaştan, hastalıktan ve firarlardan tükenmiş duruma gelen ve sayıları 3,500'e düşen İslam Ordusu harekâtı durmuştur. Nuri Paşa yardım için yakarmıştır. İngilizlerin Bakü'de yeterli gücü teşkil ederek, Kafkaslara hâkim olabilecek büyük bir Ermeni devletini yaratması endişesi şehrin ele geçirilmesi için ilave bir şevk ortaya çıkarmıştır. Enver Paşa, Bakü'ye ilaveten 5,541 asker ve 191 subay gönderilmesi emrini vermiştir.¹¹⁵ 14 Eylül günü, Nuri Paşa şehre saldırı emri verir ve Bakü düşer. Şehir sakinlerinin hayatları ve malları için verdiği teminatı tamamen ihlal ederek, Osmanlı düzenli birliklerini

111 Rüşti, *Askerî Mecmua Tarih Kısmı*, 107, 117; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, iii, pt 4, 222-3; Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, 93-6.

112 Kheifets, *Sovetskaya Rossiya i sopredel'nye strany vostoka*, 48-9.

113 Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, 91 n. 16.

114 Ronald Grigor Suny, *The Baku Commune, 1917-1918: Class and Nationality in the Russian Revolution* (Princeton, 1972), 326-7; Allen and Muratoff, *Caucasian Battlefields*, 490.

115 ATASE, k. 136, d. 628, f. 72-1, as cited in *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, ii, 584, 587; Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, 114.

geride tutarak, Azerilerin şehre girmesine ve Mart ayındaki katliamların intikamının alınmasına izin verir, bu şekilde tahminen 9,000 Ermeni hayatını kaybeder.¹¹⁶

Çerkez Yusuf İzzet Paşa komutasındaki Osmanlı 15inci Tümeni (gerçekte sayıları 2,200'e düşmüştür)¹¹⁷ Bakü'den Kuzey istikametinde Dağıstan'a doğru yola çıkar. Burada, UAM milis birlikleri ve 500 kadar Osmanlı gönüllü askeriyle birleşerek Derbent şehrini ele geçirir. Galip kuvvetler, 13 Ekim günü, kış aylarında Bolşevikler tarafından uzaklaştırılan UAM hükümetinin dönüşünü kutlamak üzere merasim düzenlerler. Tören konuşmalarında, Panislamist ve Pantürkist konulardan bahsedilmez. Kuzey Kafkasya Başkanı, Çeçen Tapa Chermoev, ilk kararlarında, Osmanlı-UAM ilişkilerinin kardeşlik tarafını değil, siyasi temellerini vurgular, cumhuriyetin liberal prensiplerini öne çıkarır.¹¹⁸ Çoğulculuk temasını vurgulamak üzere, Gürcü ve Rus Ortodoks rahipleri ile Yahudi hahamı, Osmanlı ve Kuzey Kafkas yetkililerin ısrarlarıyla törene katılırlar.¹¹⁹

Chermoev, tarihi, dini ve etnik bağların Osmanlı nezdinde fazla ağırlığı olmadığını bilmektedir. Dışişleri bakanı, Haidar Bammate, özel bir yazışmasında, Osmanlıların Kuzey Kafkasya'ya sempati duymadıklarından yakınır, sadece Enver Paşa'nın ilgisi olduğunu kaydeder.¹²⁰ Destek aramak için İstanbul'da bulunan Azeri Naki Keykurun adeta çılgına dönmüştür. Enver, Talat ve Cemal Paşalar dışında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde hiç kimsenin Azerilere yardım düşüncesini desteklemediğinden yakınmıştır.¹²¹ Bunların desteğinin ise karşılıksız fedakârlık durumları olduğu söylenemezdi. Chermoev ve Bammate, dağlık cumhuriyetin uzun vadede hayatta kalabilmesi için, Alman desteğinin Osmanlı desteğinden daha önemli olduğuna inanmışlar ve Alman lütfunun peşinde koşmuşlardır.¹²² Osmanlıların ayrılışının hemen ardından,

116 Kazemzadeh, *Struggle for Transcaucasia*, 121; Suny, *Baku Commune*, 337; Rüşti, *Askeri Mecmua Tarih Kısmı*, 212–14; Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekati*, 124.

117 Kadircan Kaftı, *Şimali Kafkasya [The North Caucasus]* (Istanbul, 1942), 139.

118 'Prikaz priedsedatelya pravitel'stva Gorskoi respubliki A. Chermoeva' [Order of the Chairman of the Government of the Mountaineer Republic A. Chermoev], 14 Oct. 1918, in *Soyuz ob''edinennykh gortsev*, ed. Butaev et al., 162–3.

119 Süleyman İzzet, *Askeri Mecmua Tarih Kısmı: Büyük Harpte 15 Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'daki Hareket ve Muharebeleri* (Istanbul, 1936), 147; İsmail Berkok, *Askeri Mecmua Tarih Kısmı: Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekati ve Muharebeleri* (Ankara, 1934), 73.

120 *Soyuz ob''edinennykh gortsev*, ed. Butaev et al., 145.

121 Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar*, 101.

122 'Pis'mo diplomaticheskogo predstavatelya Gorskogo pravitel'stva G. Bammatova' [Letter of the Diplomatic Representative of the Mountaineer Government G. Bammatov], 31 July 1918, and 'Pis'mo diplomaticheskogo predstavatelya Gorskogo pravitel'stva G. Bammatova', 31 Aug. 1918, in *Soyuz ob''edinennykh gortsev*, ed. Butaev et al., 143, 152.

Bolşevik-karşıtı Kuzey Kafkasyalılar ve Azeriler, birlikte ve hevesle, bölgedeki diğer büyük güç İngiltere'ye yanaşmışlardır.

Bakü'nün düşmesinden hemen sonra, Enver Paşa, Osmanlı birliklerinin Azerbaycan'dan çekilmesinin başlamasını emretmiştir. Nuri Paşa, benzer şekilde, Yusuf İzzet Paşa'dan Dağıstan operasyonunu hızlı şekilde tamamlamasını istemiş, böylece, 15inci Tümenin Kafkasya dışında görevlendirilmesi öngörülmüştür. Kısacası, Osmanlıların Bakü üzerinden Türkistan'ı işgal edecekleri tezini destekleyen bir kanıt mevcut değildir, ayrıca, Kafkasya taarruzunun gerçekleştirilmesinde, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'da bağımsız devletler kurulmasından öte bir amaç bulunmamaktadır.

XI

ELVİYE-İ SELASE'NİN KADERİ

Osmanlı'nın Elviye-i Selâse meselesini ele alışı ve 1918'de birliklerinin girdiği diğer bölgeleri ele alışı arasındaki fark üzerine bir not düşülmelidir. Osmanlı hükümetinin iç yazışmaları ve Osmanlı basını birbirlerine benzer şekilde devamlı olarak Kars, Ardahan ve Batum bölgelerine 'bizim topraklarımız' veya 'sancaklarımız' olarak hitap ederken, Azerbaycan, Kuzey Kafkasya veya bu üç ilin ötesindeki diğer bölgeler için benzer iddialar ileri sürülmemiştir. Bu üç ilin ele geçirilmesinden neredeyse hemen sonra, Osmanlı hükümeti Brest-Litovsk Antlaşması'nın gerektirdiği gibi bölgenin geleceği konusunda referandum uygulamak için hazırlıklara başlamıştır.¹²³ Referandumun sonuçları Ağustos'ta açıklanmıştı ve ayın sonunda üç ilden bir delege ilhak talep etmek için İstanbul'a gelmiştir. İlhakı ilan eden kararname 28 Ağustos 1918'de yayınlanmıştır.¹²⁴ Referandum yapılmadan önce Osmanlı hükümeti'nin bölgedeki yetkisini yeniden düzenlemeye başlamış olması gerçeği, okullar açmak ve polis faaliyetleri için jandarmalar görevlendirmek gibi faaliyetler, İstanbul'un hiçbir zaman referandumun sonucundan kuşkulanmamış olduğunu ve yeniden ilhak etmede kararlı olduğunu göstermektedir.¹²⁵ Fakat yine not edilmesi önemli olan husus diğer Kafkasya topraklarında kıyaslanabilir bir çabanın gösterilmemiş olmasıdır.

123 Hilmi Uran, *Hatıralarım* (Ankara, 1959), 86, 90; S. Esin Dayı, *Elviye-i Selâse'de* (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma (Erzurum, 1997), 61.

124 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, 'The Annexation of Elviye-i Selâse', 15 Aug. 1334 [1918]: DH_I UM d. 20/19, s. 13/41, f. 15.

125 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 'Decree on the Organization of the Province of Batum by Uniting Batum, Kars and Ardahan', 14 Sept. 1334 [1918]: DH_I UM d. E-40, s. 30, f. 3; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 491-4.

Almanya'nın batı cephesindeki çöküşü bütün İttifak Devletleri için savaşın kaybı anlamına gelmişti. Enver, Talat ve diğer İttihat ve Terakki Cemiyeti elitleri istifa edip Odessa'ya kaçmışlardı ve bir geçici hükümet 30 Ekim'de ateşkes imzalamıştır. Bu arada, birleşik Osmanlı-Kuzey Kafkas kuvveti, Dağıstan'ın ötesinde dünyada meydana gelenlerden habersiz olarak, Hazar kenarından Kuzey'e son hedefi Port-Petrovsk'a (Makhachkala) doğru ilerlemiştir. Şehre girerken soğukta ve çamurda birkaç gece çaresizce savaştıktan sonra, savaşın bir haftadan uzun bir süre önce kaybedildiğini ve ateşkesin 11. maddesinin bütün Osmanlı askeri personelinin Kafkasya'dan çekilişini gerektirdiğini öğrenmişlerdir.¹²⁶

Bolşevik orduları Kuzey Kafkasya'yı ve Azerbaycan'ı 1920'de, bir sonraki yıl Ermenistan ve Gürcistan'ı fethetmişlerdir. Büyük bir Rusya yeniden Anadolu sınırında idi. Fakat 1917-18 taarruzu tamamen boşuna gerçekleşmemiştir. Mustafa Kemal ve onun Kuvayı Milliyecileri 1919'da Anadolu için olan savaşlarında Bolşeviklerden yardım istediklerinde, Kafkasya'daki nüfuzlarını Bolşevik fethine olanak sağlamak için kullanmış ve bu sayede Bolşeviklerin materyal desteğini güvence altına almayı başarmışlardır. Osmanlı subayları şimdi Bolşevikleri desteklemekte idi.¹²⁷ Jeopolitik dinamiklerin tersine çevrilmesi bu kadar hayret verici olamazdı. Bir yıldan kısa bir süre içinde Rusya Osmanlı İmparatorluğu'na karşı en büyük varoluşsal tehditten Anadolu'daki Müslüman bağımsızlığının en güçlü umuduna dönüşmüştür. 1918'de Osmanlılar Rusya'nın zayıflığına sevinip ordularını Rus-karşıtı devletleri Rusya'nın dirilmesinden önce destekleme yarışı ile Kafkasya'dan ilerletirken, Kemalistler şimdi hevesli bir şekilde Bolşeviklerin başarısını dilemekteydiler ve aynı toprakları Bolşeviklere vermek için çabalamışlardır. Bu sebepten dolayı Azeriler Türkleri kendilerini kurtarmak için Azerbaycan'ı satmakla suçlamışlardır.¹²⁸ Bilinçli bir milliyetçi olan Kemal'in başka bir Türk devletinin fethini kolaylaştırabileceği gerçeği hicivi daha da kuvvetlendirmiştir.¹²⁹ Açıkça görülüyor ki, onların sadakatleri Anadolu'nun varlığı için savaşan eski Osmanlı kuruluşları içindi, herhangi bir Panturancı ideal için değildi.

---

126 İzzet, Askerî Mecmua Tarih Kısmı, 217-23.

127 Bülent Gökay, A Clash of Empires: Turkey between Russian Bolshevism and British Imperialism, 1918-1923 (London, 1997), 74-5, 82; Swietochowski, Russia and Azerbaijan, 86-7.

128 Veysel Ünüvar, İstiklal Harbinde Bolşeviklerle Sekiz Ay, 1920-1921 (İstanbul, 1948), 24.

129 Kemalistler sadece Azerbaycan'daki muhalefetin bastırılmasında değil, 1921'de Kronstadt'ta Kızıl Denizcilerin ünlü isyanının bastırılmasında da Bolşevikleri desteklemiştir. Ziyaret eden Türk General Ali Fuat Cebesoy, Tataristan'daki bir harbiyeliler birliğinden Bolşevikler adına 'devrimci-karşıtlarını' yok etmek için destek talebinde bulunmuştur. Ivar Spector, 'General Ali Fuat Cebesoy and the Kronstadt Revolt (1921): A Footnote to History', Internat. JI Middle East Studies, iii (1972).

Etnik duygular veya yeniden kazanılmış imparatorluk ihtişamının hayalleri değil, tampon devletler kurarak coğrafi alanları kontrol etmek, 1917-18'de Kafkasya'daki Osmanlı harekâtlarının biçimini belirlemiştir. 'The Ottoman Empire and Russian Muslims: Brothers or Rivals?' [Tr.: Osmanlı İmparatorluğu ile Rus Müslümanlar: Kardeşler mi yoksa Rakipler mi?]¹³⁰ başlıklı bir yazısında, Selim Deringil ondokuzuncu ve yirminci yüzyıldaki Osmanlı ile Rus Müslüman fikir adamları arasındaki karşılıklı sempatiye üzerine yapılan geleneksel vurguya karşı çıkıp, dönem içinde devlet bürokrasilerinin büyüyor olması gerçeğinin iki nüfus arasında daha büyük sınırlar çıkardığını vurgulamıştır. Modernleşen devletler Müslüman nüfusları arasındaki bağları kuvvetlendirmek yerine baltalayan yeni sadakatler aşılarmaktaydılar. Çağdaş milliyetçiliğin savurma kuvvetinin ve bir imparatorluğun çöküşünün hikâyesinin sıkça bir bölümü olarak anlatılan 1917-18'de Osmanlı'nın Rus Kafkasya'sına ilerleyişi, aslında yeni çağdaş devletin merkezci kuvvetinin hikâyesinin parçası olarak daha iyi anlaşılmalıdır.

---

130 Selim Deringil, 'The Ottoman Empire and Russian Muslims: Brothers or Rivals?', *Central Asian Survey*, xiii (1994).

MAKALE ÇAĞRISI: ERMENİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Ermeni Araştırmaları dergisi, kendi alanında bilimsel çalışmaya dayalı araştırmaların yayınlanması ve akademisyenler ve araştırmacılar arasında disiplinler arası tartışmaların desteklenmesi amacı ile kurulmuştur. Ermeni Araştırmaları dergisi Ermeni Meselesi'ne ilişkin makaleleri kabul etmektedir.

Hakemli bir dergi olan Ermeni Araştırmaları dergisi, yılda üç defa yayımlanır. Derginin dili Türkçedir. Ermeni Araştırmaları Dergisi daha önce herhangi bir dergide yayınlanmamış makaleleri kabul etmektedir. Makaleler, derginin belirtmiş olduğu bilimsel yazım kural ve standartlarına uygun ve açık bir dil ile yazılmış olmalıdır.

2001 yılından bu yana Ermeni Araştırmaları dergisi 60 sayı yayınlamıştır. Önceki sayılarda (Prof. Justin McCarthy, Prof. Guenter Lewy gibi) önde gelen akademisyenler ve uzmanlar ile doktora öğrencilerinden Ermeni Sorunu üzerine tarihsel, siyasi ve toplumsal araştırmalara ilişkin makaleler yayımlanmıştır.

Ermeni Araştırmaları Dergisi EBSCO ve TÜBİTAK-ULAKBİM tarafından taranmaktadır.

Ermeni Meselesi konulu tüm çalışmalar değerlendirmeye alınmaktadır. Ayrıca bazı temel konu başlıkları şöyle olabilir.

- Ermenistan Siyaseti
- Ermenistan Tarihi
- Ermenistan'da Kültür ve Sosyopolitik Gelişmeler
- Ermenistan'ın Bölgesel ve Uluslararası politikaları
- Türkiye-Ermenistan İlişkileri
- Ermenistan-İran İlişkileri
- Ermenistan'ın Kafkasya devletleri ile ilişkileri
- Ermenistan-ABD İlişkileri
- Ermenistan-AB İlişkileri

Yayın İlkeleri

Makalelerin, Dergipark sistemi üzerinden iletilmesi gerekmektedir. Eposta yolu ile gönderilen makaleler incelemeye alınmamaktadır.

Dergipark sistemi üzerinden makale göndermek için websayfamız http://dergipark.gov.tr/erma_

Makaleler, dipnotlar ve kaynakça dahil, en az 5.000 kelime olmalıdır. Makaleler, Microsoft Word programında, Times New Roman karakterinde ve tek satır aralıklı yazılmalıdır. Açıklamalar ve kaynakgösterimi sonnot olarak değil, dipnot olarak gösterilmelidir. Metin için 12 punto, dipnotlar için 10 punto kullanılmalıdır.

Başlık sayfasında aşağıdaki bilgiler belirtilmelidir

- Makalenin başlığı
- Makale yazar(lar)ının bağlı olduğu kurum
- Makale yazar(lar)ının iletişim bilgileri (telefon numarası ve e-posta adresi)
- Öz: 300 kelimeyi geçmeyecek olan Türkçe ve İngilizce öz (Abstract)
- Anahtar Kelimeler: İngilizce ve Türkçe olarak alfabetik sıra ile yazılmış 5 tane anahtar kelime. Anahtar kelimeler tercihen başlıkta bulunmayan kelimeler olmalıdır.

Makalelerin hazırlanmasında, Ermeni Araştırmaları dergisinin şekil kuralları ile dipnot ve kaynakça sistemine riayet edilmelidir. Yayın Kurulu, teslim edilen makalelerle mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde ilgilenecektir. Teslim edilen makalelerin durumu hakkında yazarlara e-posta yoluyla bilgi verilecektir.

Yazım kuralları için bkz. <http://dergipark.gov.tr/erma/writing-rules>

Bu makale çağrısı 61nci sayı içindir.

Makale son gönderim tarihi **9 Kasım 2018**'dir.

YAZIM KURALLARI / (STYLE SHEET)

A. Genel Kurallar

1. Ermeni Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanacak yazılar;
  - Objektif ve orijinal olup araştırmaya dayanmalıdır.
  - Bilimsel metotlarla kaleme alınmış olmalıdır
2. Herhangi bir yazının yayımlanıp yayımlanmamasına yazı kurulu karar verir.
3. Yazı kurulunun onayından geçen çalışmalar hakemlere gönderilir ve sonuçlarına göre değerlendirme yapılır.
4. alışmalar yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez.
5. Yazılardaki fikir ve değerlendirmeler yazarlara aittir ve aksi belirtilmediği sürece Terazi Yayıncılık'ın görüşlerini yansıtmaz. Bütün hukuki sorumluluk yazara aittir.
6. Yayımlanmış yazıların telif hakları Terazi Yayıncılığa aittir.
7. Teslim edilen makalelerin dergi format ve kurallarına uygunluğunu sağlamak yazarların sorumluluğundadır.
8. Yazarlar yazılarında T.C. Başbakanlık, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenmiş olan yürürlükteki iml kılavuzunu (<http://www.tdk.gov.tr>) esas almak durumundadırlar.

B. Biçimsel Kurallar

1. Yazılar, Times New Roman yazı karakteriyle, 1,5 aralık ve 12 punto ile yazılmalıdır.
2. Başlıklar 14 punto ve koyu, büyük harf, ara başlıklar ise kk harf 12 punto ve koyu olmalıdır.
3. Yazıların Microsoft Word yazılım programında kaydedilmiş olması gerekmektedir.
4. Yazılar asgari 5000 ve azami 10000 kelimeyle sınırlandırılmalıdır.
5. Yazılar, Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmış 200 kelimeyi aşmayan zet, İngilizce'ye tercüme edilmiş başlık ve Türkçe ve İngilizce beş anahtar kelimeyle beraber gönderilmelidir.
6. Yazar adı, sağ köşeye, italik koyu, 12 punto olarak yazılmalı; unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi belirtilmelidir.
7. **Dipnot ve kaynakça yazımında Chicago Manual of Style'a uyulması gerekmektedir.** Bu kuralların güncel haline şu bağlantıdan erişilebilir. http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html

SİPARİŞ FORMU

Adı : ..... Adres : .....
Soyadı : .....
Telefon : .....
E-mail : .....

Aboneliklerimiz

- Ermeni Araştırmaları Dergisi - 4 Aylık Yıllık 45 TL ~~5X~~
 Review of Armenian Studies Dergisi - 6 Aylık Yıllık 30 TL ~~3X~~
 Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi - Yılda Bir Sayı Yıllık 17 TL

Tek Sayı Siparişi

- Ermeni Araştırmaları Dergisi – Son Sayısı (sayı 60) 17 TL
 Review of Armenian Studies Dergisi – Son Sayısı (sayı 37) 17 TL
 Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi – Son Sayısı (sayı 18) 17 TL

Eski Sayı Siparişi

- Ermeni Araştırmaları Dergisi'nin ..... Numaralı Eski Sayısı/Sayıları Adedi 9 TL
 Review of Armenian Studies Dergisi'nin ..... Numaralı Eski Sayısı/Sayıları Adedi 9 TL
 Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi'nin ..... Numaralı Eski Sayısı/Sayıları Adedi 9 TL

Kitaplar

- Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler Kitabı (Genişletilmiş 2. Baskı) 15 TL
 Armenian Diaspora / Turgut Kerem TUNCEL 35 TL
 Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri 25 TL
Kırımlar - Kıyımlar - Göçler (1821-1913) / Bilâl N. ŞİMŞİR
 'AZA BEAST' Savaşın Köklerine İnemek / Colum MURPHY 30 TL
 Turkish-Russian Academics / A Historical Study on the Caucasus 20 TL
 Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar / Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset 30 TL
 Ermeni Konferansları 2017 / Der: Ömer Engin LÜTEM 30 TL
 Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine / Bilâl N. ŞİMŞİR 20 TL
 Ermeni Sorunuyla İlgili İngiliz Belgeleri (1912-1923) / British Documents on Armenian Question (1912-1923) / Tolga BAŞAK 30 TL

* Siparişinizin gönderilebilmesi için formu dekontla birlikte gönderiniz.

İletişim Bilgileri

Adres: Süleyman Nazif Sokak No: 12 Daire: 4 06550 Çankaya / ANKARA
Tel: 0312 438 50 23 • Faks: 0312 438 50 26
E-posta: terazi yayincilik@gmail.com

Hesap Numarası:

Terazi Yayıncılık - Garanti Bankası A.Ş. Çankaya /Ankara Şubesi
Hesap No: 181 /6296007 IBAN No: TR960006200018100006296007

Posta Çeki Hesap No: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221

